ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktorlu

Cild: 15 Sayı: 2

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
With Impact Factor

Volume: 15 Issue: 2

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə 25.04.2007-ci ildə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 25.04.2007.
Registration number: 2212

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10.36719

DOI: 10.36719/2663-4619/63/6-10

Sadagat Abbasova
Kafkas University
Kars/Turkey
Associate Professor
sadagat2001@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-3645-615X

THE CHARACTERISTICS AND APPROACHES OF IMMANENCE CRITICISM IN DORIS LESSING'S NOVEL OF "THE GOLDEN NOTEBOOK"

Summary

Unlike the XIX century, literary culture of the XX century made a strong aesthetic leap in women's identity. This process has caused to the emergence of a large number of new generation women writers in world literature and moreover, these writers had succeeded in revealing a real and contemporary literary phenomenon, such as "immanence- immanentism" which is focused on female landscapes in their stories and novels. In general, the works of "immanence" authors have a feminist background. As a doctrine, imamnence is used to explain the connection with the spiritual world, which is confirmed by some philosophical and metaphysical theories and critics. But later, immanence was replaced by Kant as a philosophical concept, and this awareness began to include a philosophical disposition perceived by the senses on the basis of personal experience.

Lessing, who donated many works to world culture, created a portrait of the physical and spiritual characteristics of people (especially women) with her strong logic and talent in all her stories and novels and tried to explain in detail the special feelings that exist in them. With the help of this concept, Lessing aimed not only to represent the love experiences and emotional vibrations of women in her novels, but also to present a strong and courageous woman in a socio-cultural and political context, unlike female literature.

In this paper is discussed, the feature elements of immanent culture in Doris Lessing's novel in ("The Golden Notebook"). In the novel, Lessing interprets the classic drama of a woman of art who is free ones like as herself and in their examples, examines the potential and profiles of creative women seeking their place in social society. In her works, Doris Lessing reproduces the female perspective in the universe by thinking from the prism of immanentism and pays particular attention to the psychology of female characters and the identification of their inner states of heroes.

Based on all of these, the author also refers to the expanding principle of women sovereignty regarding the rights and the status of women in society. At the same time, Lessing also explores the possibility of a relationship based on the concept of mundane reality as an alternative to romantic love parodies of postmodernism, and with this in mind, she erects a "protective wall" against the expansion of the "Western world" in Rhodesia (Zimbabwe).

Key words: *existence, immanence, Sufism, "The Golden Notebook", socio-cultural*

1. Problem Setting

The article focuses on the existence of a new generation of women writers of Doris Lessing's Works, Sufism and immanence relations based on the concept of worldly truth and also to present a strong and courageous woman in a socio-cultural and political context, unlike female literature.

Appealing to the work of a contemporary writer is always regarded as an important component of people's intellectual culture about existence. Since the XX th century, serious studies has been conducted on the works of Doris Lessing in world literature. With all this, Lessing's novels are maintain its philosophical and scientific activity and updating even today, whether in terms of subject the matter or opinion.

2. The Purpose

The purpose of the article is to study the relationship factors of philosophical and artistic searches of Doris Lessing and the determination of approaches to the periodization of the writer's creative heritage. Another goal of Lessing in this work is "to be an audience and follower" of her own life. In "The Golden Notebook, Lessing creates the theme of an iner-internally character:

In the first case, the writer protects her protagonist Anna as a symbol of freshness and beauty, and then leaves a magnificent trail portrait to her love experiences and emotional vibration. Later, the author sees a

strong and courageous woman in Anna's personalty and reveals a kind of artworks that reflects the her inner changes in her soul.

3. Social Injustices and Objectives

- In the novel, Lessing actually is redeeming the path of something different, individualization and personal growth, as an alternative tool to what they experience.
- As its targeted source, Lessing encounters the psychiatric phenomenon of multiple individuals as (Anna, Saul Milt) and others in the novel. These people are left-sighted and also they have psychological problems and both (Anna and Milt, (Free Women 5) want to write an epic novel.
- In the novel "The Golden Notebook" the author also developed the qualities of traditionally considered "masculine" (rationality, ambition, aggression, persistence).
- Moreover, the femininity of a woman and the need of recognition in the novel are so strong that in this social role are impossible not to participate in such a line of thinking as biologically determined.

4. Introduction

As it seems, the complexity of "The Golden Notebook" is a new movement that dominated by exaggerated emotions in the diversity of thematic layers. In a word, the novel "The Golden Notebook" by Doris Lessing "can be best described as complex. It is structured in a complex form intended to mimic the complexity of the life of the main character, Anna". (Lessing, 2008). But it is quite obvious that, Lessing is emphasizing that the main element expresses people in real terms is not reason, but emotions in which Anna plays her life as a literary hero. However, also as if the discussions and the arguments of the heroes are hidden in the novel, we also meet a different subpersonality of the hero with each in the new colorful notebooks. (Lessing, 2006, 8).

Lessing tried to separate her protagonist writer Anna Wulf into different components in her narratives and she noted about this asset separately in each of her notebooks.

As readers, on behalf of Anna, we exactly know what reflects each color in the notebooks from the author's explanations and thoughts. But the only factor that matters in the novel is that the hero's life comes to an end due to the failure and the tragedy.

The onset of Anna's mental illness and subsequent disputes that no doctor can cure suggests that she does not understand the underlying truth. Mambrol describes Anna, suffering from Saul Green's mental disorder, as follows: "Anna goes through layers of madness in herself and questions the idea of reality itself" (Mambrol, 2019, 11).

Because, as a writer, although Lessing perceives the book so clearly, the readers' view of it so differently. In fact, sadness and melancholy sensuality are more dominant here. But according to Lessing, this understanding can actually be seen as a completely normal phenomenon as the basis of social thought.
Of course, this component is expressed in a very powerful and different way by the author in the novel. But in spite of all this, some of the feminist views and beliefs, personal and real life of the heroes in the past and today are balanced in the novel, in the same way.

5. Specificity of Immanent Analysis in Fictional Literature

Immanent is a method of literary analysis used to ensure the integrity and consistency of the approach to a literary text and have a long lineage in the history of Western metaphysics. The philological meaning of the concept of immanent is given in The New GROLIER WEBSTER edition as follows: "Remaining within; indwelling; inherent. Philos, taking place entirely within the mind; subjective. Theol, of God, pervading the iniverse. -immanence" (Grolier, Encyclopedic Edition, 1971;479). However, immanent is not just an artistic view that serves an aesthetic effect on the reader, it is not just a study or a principle inherent in logical thinking, it is also one of the principles of the author's worldview.

The concept of immanent analysis was first introduced in philology by Leo Spitzer, a follower of the school of Karl Fossler. The immanent approach to the language of a work of art, according to Spitzer, consists in the fact that, when analyzing the style one should remain within the boundaries of the literary monument, while a priori aesthetic representations, philological and geographical criticism, the study of biographical materials, influences, old texts, etc. P. unable to reveal the meanings and actions of a work of art "located within itself" (Spitzer, 1928:203).

In the 19th century, when literary criticism was strongly influenced by other humanities, the social, psychological and biographical factors of literary creation were already actively studied. But in contrast to the 19th century, at the beginning of the 20th century, the focus of attention of literary scholars began to shift to individual literary works. In this context, writers of literature and novels re-directed their creativity

towards concrete facts. These authors focused on returning to the facts, moving away from the general system and problems, and try to emphasizing the renewal of their work in terms of artistic." The subjects of literature have been changing as they cover multiple spheres of life and society (Dubey, 2013: 84). Of course any author, whether this is a literary writer or a novelist, must be able to prove his (her) writings clearly and understandable. However, there is no doubt about it, the concept of the relationship between immanent and contextual must be free of rigid imperatives. These concepts can sometimes depend on the topic of a particular research study or the solution to a particular literary problem. This trend represents the understanding and method of writing novels that have gained widespread influence in Europe since the 1970 s, and Doris Lessing was perhaps one of the first such entrepreneurs and the first predecessors. A postmodern novelist is someone who tries not to see herself in a group, or within any team, but to dominate her own individuality. Like every novelist, Lessing also endeavors to establish her own writing style and tries to develop a new technique of her own real life events.

The novel of **(The Golden Notebook)** is promoted as five chapters under the name of "Free Women". All events in the notebooks are written by Anna Wulf, the main character of the novel. Four notebooks, five chapters. While reading this novel, we had to draw a lot of lines to separate some cases that, we did not understand in the minds. The disorderly and chaotic work of "The Golden Notebook" from the very beginning, in our opinion, it may be due to the fact that Lessing herself was a "*offender"* of some of her personal misfortunes in this regard. Perrakis criticized the events that took place through the novel in his own way and said: "The Golden Notebook" is a rich and complex orchestration of the conscious and unconscious themes that run through the lives of many modern women (Perrakis, 1981:407).

The author's "marginal flaws" on this subject can make the novel a little more difficult to be good understood. In reality, the narrative style that Lessing chose in "The Golden Notebook" was written almost in the same - close style as her other books. The writer is considering to describe the each character's state and events in the book consistently and gives a countless descriptions of what they had in their mind during the day. According to Lessing, the self-introduction of the characters is a preferred method in modern works. In this method, the novels introduce people with their words (this can be a cliché or a formulaic expression) with their own behavior. When Lessing centred on the personal and artistic crisis experienced by Anna Wulf, she illustrated her personal conscience in the following quotation: "I suffer torments of dissatisfaction and incompletion because of my inability to enter those areas of life my way of living, education, sex, politics, class bar me from. It is the malady of some of the best people of this time; some can stand the pressure of it; others crack under it; it is a new sensibility, a half-conscious attempt towards a new imaginative comprehension (Gendusa, 2014:133).

Such narrative elements, which are at the forefront and vividly emphasized in her novels, are the immanent thoughts that the author wants to adopt. Although Lessing intends to make her works public, she had preferred a logic that flexibly creates more complex meanings instead of simplicity in language and expression style. For example, "The two women were alone in the London flat. "The point is," said Anna, as her friend came back from the telephone on the landing, "the point is, that as far as I can see, everything's cracking up". Or "Saul Green came to see the room and to leave his things. I took him straight up to the room, he gave one glance at it and said: "Fine, fine." This was so offhand I asked if he expected to leave again soon. (Lessing, 2008:398-399). He gave me a quick wary look, which I already knew to be characteristic, and began long, careful explanations, in the same tone he had used for his apologies about the day in the country"

As a matter of fact, with this method, Lessing introduces the characters in the novel to its readers through their behavior, speech, feelings and thoughts, albeit in pieces and in presenting them, she emphasizes most of all on their physical, spiritual and inherent characteristics.

As Lessing stated above, Anna and American collapse Saul Green; they are both grazy- whatever you say. They make their depressions live in each other and in others; they break the wrong patterns they created from their past; they understand each other's thoughts and they know themselves in each others. Saul Green is someone who envies Anna and brings destruction to her. We pay attention when reading a book, the writer "gives" the support and advice to Saul Green, on the other hand - at the same time, she gives the title and the main idea to it, as if she introduced of her next book. The most obvious form of the subject is the author's phrase "Two women are alone in the apartment in London". This sentence, which given with an ironic title, is perceived as the main idea of the author's next book "Free Women".

A second paradigm, like this, which we read in Anna's notebooks that she did not want to give them before, she was giving the theme of her future book that started with the sentence "One of the soldiers on a

dry slope in Algeria was watching the moonlight shining in her rifle". It is not known which of these notebooks was written by Saul and by Anna, or you can't understand which ones are other people.

"The Golden Notebook" is a novel that, is considering to be a Cult classic. This novel has a unique fragmented structure and expression that appeals to the zeitgeist of the postmodern world. In this novel, writer tuckles a whole range of issues which include gendr politics, racial discrimination, communism and her individual conflict. But Lessing's gender race and sexual understanding is very different here. She never classified people as rich or poor or forlorn, white or black, in contrast, whatever happens – she saw them as a whole of society and accepted them. According to her, this kind of features that makes people different as the emergence of a new understanding of art in the concept of literature and writing.

The most important feature of postmodernism literature is the rejection of essentialism. Essentialism is also to oppose the determination of social categories such as postmodern thought, gender, race, class. This trend also constitutes postmedern feminist literature. According to Flax, "there is no any single category of social interaction in a society that women affect and are affected by. On the contrary, there are various categories in the society such as race, class, sexual identity, sexual orientation, and personality".

The differentiation, which constitutes the general features of the postmodern novel, shows itself in many of the English Literature novel genres. Therefore, this new literary movement, which originates in all the World and Western literature, had the opportunity to introduce itself, generally in all Lessing's novels. In this context, the issues leading the "Golden Notebook" to the postmodern novel genre are quite clear. The novel develops in a unique historical period and in a different line than other genres. The time and the place preference of the author in "The Golden Notebook" is defined as one of the most important elements of the novel in the category of postmodern novels.

In addition, in Lessing's narratives, the concepts of space have also studied parabolically; for example - the people's permanent habitats, friendship relationships and other cases coincide with the functions of events.

Therefore, it is possible to say that the reconciliation between these events and narratives is the same part with the author's of her own life, her place of residence, her mood and even the her character:

1. The most original aspect of the work on the postmodern line is that the author always defends women. Lessing, unlike traditional feminist literature, which focuses on exposure to the oppression of women in the men's world, she gives a special status to women's problems in the novel; she always protects the women, demonstrates a position against the men who are aggressive towards everything and women and she does not even hesitate to express her views on love relationships between men and women;

2. The creative style of Lessing, allows the reader to unite with her heroes and to experience the fantasy of the story even for a day with them and what's more, the writer characterizes the human emotions and experiences with a psychologist and a successful language. Likewise, it is also, possible to say that the author avoids a certain convenience while writing the work. At the same time, the most important area at the construction point of the novel is the analysis of rich metaphorical discourse and ideas. These moments in Lessing's narrative also make it easier to understand indefinite times and places in his novel. In this context, the novel forces the reader to be more active in accordance with the postmodern understanding;

3. The woman world has an encyclopedic character in "The Golden Notebook"; the author tells about the role and place of women in society, without overlooking anything from birth to death;

4. In this work, Lessing magnifies all female images (girl, woman, old woman, loved and abandoned, happy and unhappy) more than the frame of the feminist subject, as an artistic image and make the women archetypal essences of nature.

6. Conclusion.

Doris Lessing's this novel is quite different from her other stories and novels in terms of its technique and level of expression. "The Golden Notebook" is not specifically constructed only according to a specific and clear ideology by the writer. The idea that the writer insisted on; it is not at all a search for an innovative style or a new form that opposes authorship and literature. Although Lessing interpreted this novel also according to her own interpretation and literary style like her previous works, all expressions and different language styles in the novel take place in a different and more innovative place in 20th century literature.

Therefore, if we consider that the "Golden Notebook" is based on a new age framework, it is the real "time" that indicates the moment in which the events take place. Lessing fictionalizes the style of "time and space" in connection with the events taking place in the work. According to these analyzes, the portrayal of events and characters also comes to the fore. In another statement, the author introduced the approach of the postmodern literary movement as its essence and form: The author wanted the women to gain their social life

through the relationship Anna Wulf, the main character of the novel, lived and established and has adopted an extraordinary attitude on the women's values such as their nobility and superiority. In this study, Lessing comments on the image of the male mind with humor, clearly showing the male dominance, which is another important motive of the novel. By analyzing all the men who had a relationship with Anna: "they are all couples of each other (Max/Willy, two Paul, Michael, Milt, Nelson, Richard and Saul) and they act as foils for Anna. They are all sexist, dominant, insensitive, and unfaithful" (Cervantes, 2016:119).

These interpretations are placed on a completely different thematic plane of the manifestation of justice by people (especially women) with their various aspects, their textures based on contradictions, their references to fascism and the World War II. Moreover, Doris Lessing noted a lot of attention to the "textual and semantic giving" of a literary work, among the advantages of the immanent approach and revealed the most important literary features of the immanent approach as (parodies, polemics and archetypes) with its extraordinary manners and values. In other words, Doris Lessing does not include any events and fiction in her novel that her mind cannot accept. She e fights sincere laughter at all kinds of negative and bad deeds in her stories and and allows to define the Golden Notebook" in the system of historical, cultural and artistic ties.

Of course, each author's strategy for writing a novel can be different. "In the Golden Notebook, perhaps Lessing' s most important task is to give her the opportunity to "speak for herself' and "present hersel" about everything, and contains and what the reader can learn from it. By synthesizing an acceptable approach in the novel with these narratives, Lessing placed the main subject at the center of the work and tried to define the true values of love not through women's bodies, but by focusing on morality and love, which are important elements of the human soul.

References

1. Anna, Casablancas i Cervantes (2016). "The Construction of Mother Archetypes in Five Novels by Doris Lessing", Universitat Autonoma de Barselona.
2. Bransen J. (1991), The Antinomy of Thought: Maimonian Skepticism and the Relation between Thoughts and Objects, Dordrecht and Boston: KluwerAcademic Publishers.
3. Ester, Gendusa (2014). "Doris Lessing's Fiction: Literature as Commitment". Altre Modernità, n. 12 (novembre), 129-39. https://doi.org/10.13130/2035-7680/4476.
4. The New GROLIER WEBSTER INTERNATIONAL DICTIONARY of the English Language (1971), Volume I, The English-Language Institute of America, Inc.
5. Howell Joanne Elizabeth (2003) "Immanence and transcendence: aesthetic responses to "madnes"' in women's literature from 1892", Durham theses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: http://etheses.dur.ac.uk/1066/
6. Phyllis Stremberg Perrakis. "The Marriage of Inner and Outer Space in Doris Lessing's "Shikasta" (Le mariage de l'espace intérieur et de l'espace extérieur dans "Shikasta" de Doris Lessing). Science Fiction Studies, Vol. 17, No. 2, Science Fiction by Women (July. 1990).
7. Doris Lessing "The Golden Notebook". Published "Harper Perennial Modern Classics", 2008.
8. Doris Lessing "The Golden Notebook Summary & Study Guide Description", Thomson Gale Corporation, 2006.
9. Dubey Arjun "Literature and Society ". IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS).
10. Fahim S.S. Doris Lessing: "Sufi Equilibrium and the Form of the Novel" / New York: St.Martin's Press, 1994.
11. Lyotard J.F. "The Postmodern Condition", "A Report on Knowledge". Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984.
12. Lee, Amy. "Analysis of Doris Lessing's Novels.
13. Mambrol Nasrullah "Analysis of Doris Lessing's Novels", Doris Lessing Studies, 2019.
14. Spitzer Leo "Stilstudien. Sprachstile I." Published by Max Hueber, 1928.

Göndərilib: 24.02.2021 Qəbul edilib: 27.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/11-15

Ramazan Əzizxan oğlu Eyyubov
Bakı Slavyan Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
eyyubov54@mail.ru
Leyla Elxan qızı Bayramova
Bakı Slavyan Universiteti
müəllim
ataiwiyevaleyla94@gmail.com
Zeynəb Mirsəməd qızı Sadıqova
Bakı Slavyan Universiteti
tələbə
zeynbsadiqov@gmail.com

KOMPUTERLƏRİN ARXİTEKTURASI VƏ CON FON NEYMAN PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: *kompüter, proqram, qurğu, informasiya, sxem*

Computer architecture and John von Neumann principles

Summary

The program is stored in the machine's memory from any external device. The control device organizes its execution, taking into account the program in memory. The mathematical-logical device performs mathematical and logical calculations in accordance with the entered commands. Thus, the computer performs calculations without human assistance.
Key words: *computer, software, device, information, scheme*

Kompüterlərin iş prinsipini ilk dəfə verənlərdən biri də Con Fon Neyman olmuşdur. Con Fon Neymanın elmə gətirdiyi yeniliklərlə yaxından tanış olaq. Con fon Neymanın hesablama maşınının iş prinsipində əsas ideyası bundan ibarət idi: informasiyanı təhlil edəcək hesablama maşını effektif işləməsi ilə yanaşı universal olmalıdır.

Universal hesablama maşını aşağıdakı qurğulardan ibarət olmalıdır: -riyazi və məntiqi əməliyyatları yerinə yetirən hesab-məntiq qurğusu; -proqramın icra olunma prosesini təşkil edən idarəetmə qurğusu; -verilənləri və proqramları yaddaşında saxlaya biləcək yaddaş qurgusu. Hesablama maşınlarnın yaddaşında təhlil edilmiş verilənlərin və ya proqramların saxlanılmasından ötrü yaddaşın yuvalarını nömrələmək nəzərdə tutulurdu və bununla yanaşı digər qurğuların da yaddaşa müraciəti sadələşdirilməli idi. İstənilən xarici qurğudan maşının yaddaşına proqram daxil edilir. İdarəetmə qurğusu yaddaşdakı proqramı nəzərə alaraq onun icra olunmasını təşkil edir. Daxil edilmiş əmrlərə uyğun olaraq riyazi-məntiqi qurğu riyazi və məntiqi hesablamaları yerinə yetirir. Beləliklə hesablama maşını insanın köməyi olmadan hesablama işlərini həyata keçirir.

Həyatı. Janos Lajos Neumann 28 dekabr 1903-cü ildə Budapeştdə anadan olmuşdur. O, varlı yəhudi ailəsindəki üç oğlunun böyüyü idi. Həmin vaxt Budapeşt Avstriya-Macar İmperiyasının ikinci paytaxtı idi. Atası Maks Neumann (Macar. Neumann Miksa, 1870-1929), 1880-ci illərin sonlarında əyalətdəki Pecs şəhərindən Budapeştə köçmüş, orada hüquq doktoru dərəcəsini almış və Budapeştdəki bir bankda vəkil olaraq çalışırdı. Anası, Margaret Kann (macar. Kann Margit, 1880-1956) evdar qadın idi. Klassik dilləri o cümlədən yunan dilini öyrənirdi. 10 yaşında olanda onun üçün xüsusi repetitor tutulur, müəllim Yanoşun xüsusi qabiliyyətini inkişaf etdirməyi təklif edir. O, 1911-16-cı illərdə Budapeştdə yerləşən Lüteran gimnaziyasında keçirilən dərslərdə iştirak edir və gimnaziyanın ən yaxşı riyaziyyatçısı seçilir. I Dünya müharibəsinin yaratdığı qarışıqlıq Neyman ailəsi üçün çətinlik yaradır. 1919-cu ildə Bela Kumun kommunist rejimi hakimiyyəti ələ alanda banklar zorakılıq yolu ilə qəsb edilir. Bu halda ailənin bir seçimi qalır-Venada olan evlərinə qayımaq. Onlar orada 4 ay yaşayırlar. Kumun hakimiyyətdən getməsindən sonra yenidən əvvəlki mənzillərinə qayıdırlar. Bu epizod Yanoşu həyatı boyu antikommunistə çevirir. C.F.Neyman 1921-ci ildə Budapeşt Universitetinə daxil olmasına baxmayaraq təhsilinin əksər hissəsini Berlin Universitetində alır. O, burada riyaziyyatçı E.Şmidtin və A.Eynşteynin mühazirələrini dinləmək imkanı qazanır. Neyman təhsilini İsveçrənin Sürix Federal Texnologiya Universitetində davam etdirir və 1925-ci ildə kimyəvi maşınqayırma ixtisasına yiyələnir. 1 il sonra Budapeşt Universitetində riyaziyyat üzrə doktorluq dərəcəsi alır. 1937-30-cu illərdə Berlin Universitetində riyaziyyat fənni üzrə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. O, 5 elmi iş nəşr etdirir.

Onlardan 3-ü kvant nəzəriyyəsinə əsasən riyazi quruluşu izah edir ki, bu da böyük əhəmiyyətə malik idi. 4-cü elmi işi oyun nəzəriyyəsinin öyrənilməsinə ilk cəhd idi. Sonuncu işi isə formal məntiq sistemlərinin riyaziyyatla əlaqəsini təhlil edirdi.

Janos və ya sadəcə Yanchi, qeyri-adi istedada malik bir uşaq idi. O, 6 yaşında olarkən şifahi iki səkkiz rəqəmli ədədin birini digərinə bölür və atası ilə qədim yunan dilində danışa bildi. Janoş həmişə riyaziyyat, ədədlərin təbiəti və dünyanın məntiqi ilə maraqlanırdı. Səkkiz yaşında riyazi analizin xeyli materiallarını yaxşı mənimsəmişdi. 1911-ci ildə Lüteran gimnaziyasına qəbul olunmuşdur. 1913-cü ildə atası nəcib titul almış və Janos, Avstriya və Macarıstanın nəcib simvolları ilə birlikdə Avstriya soyadına prefiks **von(fon)** və Macar adında Margittai başlığı Janos von Neumann ya Neumann Janitt Lajos adlanmağa başlanıldı. John von Neumann 22 yaşında Budapeştdə Pázmány Péter Universitetinin riyaziyyat üzrə Ph.D dərəcəsi almış, eyni zamanda İsveçrə Federal Texnologiya İnstitutunun kimya mühəndisliyi üzrə diplomunu almışdır. Hələ 19 yaşı olanda, riyaziyyat üzrə iki məqalə dərc etmişdir. John fon Neumann, oyunlar nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Çoxluqlar nəzəriyyəsi, həndəsə, operatorlar nəzəriyyəsi, riyazi iqtisadiyyat və s sahələrə böyük töhfələr vermişdir (1).

Berlin və Hamburqda dərs deyəndə Johann von Neumann adlanırdı. 1929-cu ildə Prinston Universitetində mühazirə demək təklifini alır. Bu da onun yaradıcılığının dönüş nöqtəsi olur. Neyman 1930-cu ildə ABŞ-a gəlir və universitetdə kvant statistikasına dair mühazirə deməyə başlayır. 1 il sonra professor vəzifəsinə təyin olunur. 1933-cü ildə Prinstonda Perspektiv Tədqiqatlar İnstitutunun əsası qoyulanda o, riyaziyyat məktəbində ilk 6 professordan biri olur (3). Natural ədədlərin nizamlı yazılışı məsələlərini Fon Neman aşağıdakı kimi daxil etmişdir:

0		диам
1	= {0}	= {O}
2	= {0, 1}	= {O, {O}}
3	= {0, 1, 2}	= {O, {O}, {O, {O}}}
4	= {0, 1, 2, 3}	= {O, {O}, {O, {O}}, {O, {O}, {O, {O}}}}

Neyman 1930-cu ildə Marietta Kovedi ilə ailə qurur, onların Marina adlı qızı dünyaya gəlir. 1937-ci ildə isə nikah pozulur. Həmin ildə o, Amerika vətəndaşı olur və Klara Denlə evlənir. Daha sonra, 1930-cu illərdə ABŞ-a köçdükdən sonra adı ingiliscə John olaraq dəyişdirildi. ABŞ-a köçdükdən sonra qardaşlarının tamamilə fərqli soyadlar aldıqları maraq doğurur: Vonneumann və Newman. Birincisi, gördüyünüz kimi, soyadın və "fon" prefiksinin "birləşməsi", ikincisi soyadın Alman dilindən ingilis dilinə hərfi tərcüməsidir. Fon Neyman 23 yaşında Budapeştdə riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır. 1926-1930 cu illərdə Berlin universititetində, 1929-cu ildə Hamburq universitetində dosent vəzifəsində çalışmışdır**.** Bildiyimiz kimi, 1930 cu ildə Amerikanın Prinstan universititetinə müəllim vəzifəsinə dəvət edilmiş və ömrünün sonuna (8 fevral 1953) qədər həmin universitetdə çalışmışdır. Həmin illər A.Turinq bu universitetdə çalışırdı. A.Turinqin ideyalarından istifadə edərək Fon Neyman IAS-maşınının proyektlənməsini vermişdir. L.Feyerin rəhbərliyi ilə 1925-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. O, doktorluq dissertasiyasında Rasselin paradoksunu tam araşdırmış və iki istiqamətini müəyyən etmişdir. 1937 ci ildə Amerika vətəndaşı olmuş və 1938 ci ildə M.Boxer adına mükafat almışdır. Con fon Nemann - Hesabı kompyuter qədər dəqiq, cəld bilən alim, hər cür idmana nifrət edirdi.

Bilirik ki, kompüter-informasiya üzərində müxtəlif əməliyyatların avtomatlaşdırılmış yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş universal hesablama maşınıdır. Başqa sözlə kompyuter, informasiyani emal etmək üçün nəzərdə tutulmuş maşındır. İnformatikanın əsas tərkib hissəsi olan kompüter texnikası kompyuterlərin yaranması və inkişaf mərhələlərini, təsnifatını və arxitekturasını, aparat və proqram vasitələrini əhatə etdiyinə görə İnformatikanın inkişaf tarixi də kompyuter texnikasının inkişaf tarixinə uyğundur.

İlk dəfə Blez Paskal (Fransa) 1642-ci ildə cəm əməlini yerinə yetirən (cəmləyici) maşın hazırlamışdır. 1673-cü ildə Vilhelm Leybnis (Almaniya) hesab əməllərini yerinə yetirən mexaniki arifmometr yaratmışdır. 1830-cu ildə Çarlz Bebic (İngiltərə) proqramla işləyən hesablama maşını (analitik maşın) yaratmağa cəhd göstərmişdir. Bebicin ideyaları sonralar universal kompyuterlərin yaradılmasının əsasını qoymuşdur. 1930-cu ildə A.Turinq və E.Post (ABŞ) tərəfindən universal kompyuterlərin yaradılmasının nəzəri əsasları inkişaf etdirilmişdir.

Müasir kompyuterlərin əsas iş prinsipləri XX əsrin 40-cı illərində Amerika alimləri Con Fon Neyman, Q.Qoldsteyn və A.Beris tərəfindən verilmişdir. Həmin prinsiplər 1946-cı ildə ABŞ-da ENİAK adlı universal kompyuterin yaradılması ilə həyata keçirilmişdir. Bu tarix müasir kompyuter texnikasının yaranma tarixi hesab olunmuşdur. Elə həmin vaxtdan etibarən kompyuter texnikası və texnologiyası yüksək sürətlə inkişaf etməyə başlamış və aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

I nəsil (1950-1959) - elektron lampalı kompyuterlər. Onlardan əsasən riyazi məsələlərin həlli üçün istifadə olunurdu. Məsələn: MESM, BESM, Strela, M-3, Minsk-1, M-20 və s.

II nəsil (1960-1969) - element bazası əsasən yarımkeçiricilərdən ibarət olan elektron hesablama maşınları. Elektron lampalar yarımkeçirici elementlərlə-tranzistorlarla və diodlarla əvəz olundu. Onların funksional imkanları xeyli artmışdır. BESM-4, Minsk-22, Ural-14 və s.

III nəsil (1970-1985) - element bazalı mikroelektronika və inteqral sxemlərdən ibarət olan kompyuterlər. Bu nəslin əsasını İBM 360/370 təşkil edirdi. Onun əsasında keçmiş SSRİ-də EC EHM və başqa elektron hesablama maşınları yaradılmışdır. Bu nəsil kompyuterlərin bir nümayəndəsi də kiçik (mini) maşınlar sinfinə daxil olan ABŞ-ın RDR, VAX kompyuterləri və onların keçmiş sovetlər ölkəsindəki analoqu olan CM-1/2/3/4/1420 və s. maşınları idi.

IV nəsil (1981-dən sonraki dövr) böyük və çox böyük inteqral sxem (BİJ, ÇBİS) texnologiyası ilə yaradılan mikro və mini kompyuterlər. Bu nəslin ayrıca sinfi fərdi kompyuterlərdir (FK). Onların yaradılması prinsipcə inqilabi mahiyyət kəsb edirdi. Bunlara nümunə: IBM PC, IBM XT, IBM AT286, IBM AT386, IBM AT486 və s.

V və sonraki nəsil - yeni və ən yeni elektron texnologiyalarına əsaslanan indiki və gələcəyin kompyuterləri. Bu nəsil kompyuterlər çox yüksək məhsuldarlığa və etibarlılığa malik olmaqla, keyfiyyətcə yeni funksional tələblərə, başqa sözlə biliklər bazaları ilə işləməyə, süni intellekt sistemlərinin təşkilinə, istifadəçi ilə nitq və görmə vasitəsi ilə ünsiyyəti təmin etməyə, ən yeni proqram vasitələrinin yaradılması prosesini sadələşdirməyə və s. imkan verməlidirlər. Yeni arxetikturaya və texnologiyaya malik neyrokompyuterlər real neyronların əsas xassələrini modelləşdirən neyron şəbəkələrinə əsaslanırlar. İntellektual imkanları xeyli üstün olan bioloji və optik texnologiyaları əsasında bio və optik neyrokompyuterlərin yaradılması da yaxın gələcəyin reallığıdır. Bunlarla yanaşı olaraq kompyuterlərin məhsuldarlığı bəzi hallarda və müəyyən sahələrdə (nüvə energetikası, kosmos, hərbi-müdafiə, seysmologiya və s.) tətbiq üçün kifayət etmədiyindən super kompyuterlərin yaradılmasına ciddi ehtiyac yaranmışdır.

Bilirik ki, müasir kompüterlər aşağıdakı quruluşa malikdir: Sistem bloku, monitor, klaviatura, Maus, (siçan). Əlavə qurğular (periferiya qurğuları): Printer (çap qurğusu), Skaner, Modem, rəqəm videokamerası, səs gücləndiriciləri və s.

Fon Neyman ilk müvəffəqiyyətli addımı 1950 ci ildə ENIAC kompüterinin yaradılması və hava proqnozlarına tətbiqi ilə olmuşdur. 1938-ci ildə von Neumannın "Sonsuz düz hasil" əsəri nəşr olundu. İlk kompüter 1943-1946-cı illərdə Mura Pensilvaniya universitetinin elektrik mühəndisləri məktəbində inşa edildi və ENIAC (İngilis adının ilk hərflərindən ibarət-elektron rəqəmsal inteqrator və hesablama) adlandırıldı. Fon Neumann qeyd edirdi ki, ENIAC-I inkişaf etdirmk, sadələşdirmək, yeni modifikasiya vermək və proqramlaşdırmanı təklif edirdi. Ancaq növbəti maşın-EDVAK-ın (ayrı-ayrı dəyişənlərə malik elektron avtomatik diskret hesablayıcı) yaradılmasında fon Neumann daha fəal iştirak etdi. Struktur bölmələrin sxemlərin fiziki elementləri deyil, ideallaşdırılmış hesablama elementləri olduğu bir maşının detallı bir məntiqi maşın sxemi ilə əvəz etmişdir. İdealizasiya edilmiş hesablama elementlərinin istifadəsi irəliyə doğru mühüm bir addım idi, çünki əsas məntiqi sxemin yaradılmasını texniki tətbiqindən ayırmağa imkan verirdi (2).

Fon Neumann da bir sıra mühəndislik həlləri təklif etdi. Fon Neumann, gecikmə xətlərinin yaddaş elementləri kimi deyil, sürəti xeyli artırması lazım olan bir katot-şüa borusundan (elektrostatik saxlama sistemi) istifadə etməyi təklif etdi. Bu vəziyyətdə maşın sözünün bütün bitlərini paralel olaraq işləmək mümkün idi. Bu maşın fon Neumandan sonra JONIAC adlandırıldı. JONIAC-ın köməyi ilə hidrogen bombasının yaradılmasında mühüm hesablamalar aparıldı. 1944-cü ildə fon Neumann və O.Morgensternin "Oyunlar nəzəriyyəsi və iqtisadi davranış" əsəri nəşr olundu. 1940-cı ilin sonunda, kompüterlərin yaradılmasında praktik təcrübə toplayan fon Neumann avtomatların ümumi riyazi (məntiqi) nəzəriyyəsini yaratmağa başladı. Fon Neumannın avtomat nəzəriyyəsi ilə Viner kibernetikası arasındakı fərqlər əhəmiyyətsizdir, əsas mülahizələr deyil, yaradıcılarının şəxsi zövqləri əsasdır. Fon Neumann nəzəriyyəsi əsasən diskret riyaziyyata həsr olunur, Viner nəzəriyyəsi isə kəsilməzliyə aiddir. Fon Neumann sistemlərin etibarlılığını artırmaq üçün məlumatları düzəltməklə bir sistem təklif etdi: ən çox saya əsaslanan ikili nəticə seçimi ilə təkrarlanan cihazların istifadəsi. Fon Neumann avtomatların özünü çoxalması üzərində çox çalışmış və sonlu bir avtomatın 29 daxili vəziyyəti ilə özünü çoxalma imkanını sübut edə bilmişdir.

1930-cu illərin ikinci yarısında, Neumann, F.J.Murray ilə birlikdə operator üzüklərinə dair bir sıra əsərlər nəşr etdirdi və daha sonra kvant tədqiqatı üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilən Neumann cəbrinin əsasını qoydu. O qeyd etdiyimiz kimi 1937-ci ildə Neumann ABŞ vətəndaşı idi. Odur ki, II Dünya Müharibəsi əsnasında Los Alamos atom mərkəzində bir nüvə bombasının partladılması üçün partlayıcı üsulu hesabladığı və hidrogen bombasının hazırlanmasında iştirak etdiyi bir məsləhətçi vəzifəsinə təyin edildi. 1955-ci ilin martında Amerika Atom Enerjisi Komissiyasının üzvü seçilmişdir. Neumann kompüterlərin məntiqi təşkili, maşın yaddaşının işləmə problemləri, təsadüfi təqlid və öz-özünə çoxalma sistemlərinin problemləri ilə əlaqəli kompüter nəzəriyyəsinə dair yenilikçi əsərlərin müəllifidir. 1944-cü ildə Neumann ENIAC maşınında “Mauchly and Eckert” qrupuna riyazi məsləhətçi kimi daxil olur. Bu vaxt qrup əvvəlki modeldən fərqli olaraq proqramları daxili yaddaşında saxlaya bilən yeni bir EDVAC modeli hazırlamağa başlayır. 1945-ci ildə Neumann maşının özünü və məntiqi xüsusiyyətlərini təsvir edən "EDVAC Makinası haqqında ilkin Hesabat" əsərini çap etdirir. Neumannın təsvir etdiyi kompüter arxitekturasına "fon Neumannın" adı verildi və beləliklə bütün layihənin müəllifliyi ona aid edildi. Ancaq Fon Neyman arxitekturasının müəlliflik hüququ ona deyil, həmin dövrdə son dərəcə məxfi olan ENIAC kompüterinin yaradıcilari Con Mauçli (J.Mauchly) və Con Ekkertə (J.Eckert) məxsusdur (2). Ona görə də çox zaman bu arxitekturanı Mauçli və Ekkertin işlədikləri universitetin adına görə Priston arxitekturası (PRINCETON ARCHITECTURE) adlandırırlar. Bu isə daha sonralar bir patent məhkəməsi ilə nəticələndi. Odur ki, bu proses Eckert və Mauchly'ni laboratoriyanı tərk edib öz firmalarını qurmalarına səbəb oldu. Fon Neyman arxitekturası kompüterin yaddaşında komandaların və verilənlərin birgə saxlanması prinsipinə əsaslanır. Eyni zamanda, bu yanaşma prosessor modulunun proqram və verilənlərin saxlanması qurğularından fiziki ayrılmasını nəzərdə tutur. Komandaların və verilənlərin bir yaddaşda saxlanmasının bir sıra çatışmazlıqları olduğundan Harvard arxitekturası (HARVARD ARCHITECTURE) meydana çıxmışdır. Buna baxmayaraq, "fon Neumann memarlığı" sonrakı bütün kompüter modelləri üçün əsas idi. 1952-ci ildə Neumann çevik mühitdə yazılmış proqramlardan istifadə edərək ilk kompüteri – MANIAC I hazırladı. Neumannın müvəffəqiyyət sirri bəzən onun "aksiomatik metodu" hesab olunur. O, başqa hər şeydən qaynaqlanan əsas xüsusiyyətlərinə (aksiomalarına) diqqət yetirərək mövzunu nəzərdən keçirdi. Kompüter hesablamalarından istifadə edərək inkişaf etdirməyi təklif etdiyi Neumannın ütopik fikirlərindən biri də Yer iqliminin süni istiləşməsi idi, bunun üçün günəş enerjisinin əks olunmasını azaltmaq üçün qütb buzunu qaranlıq boya ilə örtməli idi. Bir vaxtlar bu təklif bir çox ölkədə ciddi şəkildə müzakirə edildi. 1956-cı ildə Atom Enerjisi Komissiyası, kompüter nəzəriyyəsinə və praktikasına verdiyi böyük töhfələrə görə Neumanna **Enrico Fermi** mükafatını verdi. Qeyd edək ki, Fon Neumannın bir çox fikri hələ düzgün inkişaf etməmişdir, məsələn, sistemin mürəkkəblik səviyyəsi ilə özünü çoxaltmaq qabiliyyəti arasındakı əlaqə fikri, sistemin altında kritik bir mürəkkəblik səviyyəsi mövcudluğu degenerasiya edir və bunun üstündə özünü çoxaltmaq qabiliyyəti qazanır (2). 1949-cu ildə "Operatorların haqqında halqaları ayrılma nəzəriyyəsi" əsəri nəşr olundu. John fon Neumann ən yüksək ad **akademik** adı mükafatını aldı.

Beləliklə alırıq ki, universal hesablama maşınının qurğularının sxemi (Yaddaş, İdarəetmə qurğusu, Hesab-məntiq qurğusu (Cəmləyici), Giriş qurğusu, Çıxış qurğusu) aşağıdakı kimi olmasını təklif edən fon Neumann hazırkı kompüterlərin yaranmasının banisidir.

Hesablama maşınının yaddaşında təhlil edilmiş verilənlərin və ya proqramların saxlanılmasından ötrü yaddaşın yuvalarını nömrələmək nəzərdə tutulurdu və bununla yanaşı, digər qurğuların da yaddaşa müraciəti sadələşdirilməli idi. İstənilən xarici qurğudan maşının yaddaşına proqram daxil edilir. İdarəetmə qurğusu yaddaşdakı proqramı nəzərə alaraq onun icra olunmasını təşkil edir. Daxil edilmiş əmrlərə uyğun olaraq riyazi-məntiqi qurğu riyazi və məntiqi hesablamaları yerinə yetirir. Beləliklə, hesablama maşını insanın köməyi olmadan hesablama işlərini həyata keçirir. EHM-lərin Con Lüis fon Neyman tərəfindən verilmiş arxitektura prinsipləri uzun müddət demək olar ki, dəyişməz qalmış və yalnız 20-ci əsrin 70-ci illərinin axırında superkompüter və matris prossesorların bu prinsiplərdən kənara çıxıldı (3).

Hazırkı kompyuterlər C.F.Neymanın təklif etdiyi arxitektura əsasında işləyir. C.F.Neymanın yaradıcılığının həlledici məqamı 40-cı illərin əvvəlində Los-Alamosda ilk atom bombasının yaradılması üzərində işlədiyi vaxta təsadüf edir. Bu işin nəticəsində o, kompyuterlərin yüksək əhəmiyyətini anlaya bilmişdir. Onun kompyuterlərlə ətraflı tanışlığı Qoldstaynın sayəsində reallaşır. Qoldstayn yazır: “Mən Neymana izah etdim ki, kompyuter dəqiqədə 333 vurma əməliyyatı yerinə yetirə bilər. O, məndən təlaşla daha ətraflı məlumat verməyimi xahiş etdi. Bir sözlə, bizim söhbətimiz mülayim yumordan doktorluq dərəcəsi üzrə şifahi imtahan atmosferinə çevrildi”. Nəticədə, Qoldstayn Neymanı Pensilvaniya Universitetində elektron hesablama inteqratoru olan “ENİAC” layihəsinə cəlb edir. 1944-cü il, 7 sentyabr tarixində tamamlanma mərhələsində olan kompyuterlərin yerləşdiyi “***Mur***” elektron layihə məktəbinə gələn

professor “ENİAC” proqramı ilə tanış olur. Lakin ixtiranın müəllifi C.Mauçli Neymanı məşhur riyaziyyaçı hesab etmirdi və belə bir adamın onun işinə maraq göstərməsindən narahat olurdu.

Neyman “ENİAC”-dakı potensialı hiss edərək daha mükəmməl kompyuter xəyal edirdi. O düşünürdü ki, bundan daha yüksək göstəricilərə malik və daha əhəmiyyətli kompyuter hazırlaya bilər. Neyman “ENİAC” və “EDVAC” layihələrinin məsləhətçisi təyin olunur.

O anlayırdı ki, bu layihələrin reallaşdırılması elm üçün çox əhəmiyyətlidir. Mauçli və Ekkertin qrupuna qoşulduqdan sonra 1945-ci ildə Neyman özünün yüksək nüfuzundan istifadə edərək “EDVAC” maşınları barədə hesabat” adlı əsər yazır. Qoldstayn bu hesabatı ABŞ və İngiltərə alimlərinə göndərir. Beləliklə, Neyman ilk kompyuter layihəsinin təşəbbüskarı kimi qəbul edilməyə başlanır. 4000 elektron lampa və 10000 kristal diodları əhatə edən “EDVAC” 1952-ci ildə tamamlanır. C.F.Neyman tam avtomatlaşdırılmış yüksək sürətə malik rəqəmli elektron hesablama maşınını yaratmağı planlaşdırır. O, bunu kommersiya xarakterli deyil, elmi işlər üçün nəzərdə tuturdu. Perspektivli Tədqiqatlar İnstitutunun şərəfinə adlandırılan “İAS” kompyuterlərinin hazırlanmasına 1946-cı ildə başlanıb və 5 il keçəndən sonra tamamlanıb. Qeyd edək ki, hal-hazırda istehsal olunan kompyuterlər Neymanın təklif etdiyi arxitektura əsasında işləyir. Neyman və Qoldstayn 1946-cı ildə “EDVAC”-a görə patent almaq üçün səy göstərir və Pentaqonun hüquq şöbəsinə müraciət edirlər [3]. Lakin onların patent almaq istəyi həyata keçmir və “EDVAC” ümumi mülkiyyət hesab olunur. 1954-cü ilin oktyabr ayında Neyman, Atom Enerjisi üzrə Komissiyanın üzvü seçilir. Onun əsas işi nüvə silahını inkişaf etdirməkdən ibarət olur. Ömrünün son illərində atom enerjisi məsələləri üzrə baş məsləhətçi kimi fəaliyyət göstərir. Böyük alim 1957-ci il, fevral ayının 7-də sümük xərçəngi xəstəliyindən vəfat edir.

Neyman elm aləminə göstərdiyi əvəzsiz xidmətlərinə görə təkcə Amerikada deyil, dünyanın əksər ölkələrində tanınırdı.

Neyman fövqəladə hafizəyə malik bir insan idi. Neyman qeyri-adi yaddaşa sahib idi. O, ən çətin hesablama əməliyyatlarını beynində sürətlə hesablaya bilirdi. Məşhur bir riyaziyyatçının bütün gecəni kalkulyatordan istifadə edərək həll etdiyi hesablamanı beynində 6 dəqiqəyə həll etmişdir.

Yaxın dostlarından olan Q.Qoldstayn Neyman haqqında xatirələrində qeyd edir ki, o, oxuduğu hər hansı bir kitabdan illər keçsə belə sözbəsöz sitat gətirə bilirdi: “Bir dəfə onu sınamaq məqsədilə Ç.Dikkensin “İki şəhərin hekayəti” əsərinin necə başladığını yadıma salmağımı xahiş etdim. Neyman fasiləsiz olaraq birinci hissəni bəlağətlə söyləməyə başladı, ona dayanmasını bildirənə qədər 10 dəqiqə bu prosesi davam etdirdi”. Neyman hekayə danışmağı xoşlayıb, məzəli şeirlər isə onun əsas hobbisi olub. O, bütün idman növlərinə nifrət edirdi. Onu mükəmməl və dalğın bir professor kimi təsvir edirlər (2).

O, işgüzar, əməksevər və zəhmətkeş bir alim idi. Hər hansı işə saatlarla vaxt sərf etsə belə axıra qədər həll etməmiş işini yarımçıq qoymazdı. Bu da onun uğurlarının əsasını təşkil edirdi.

Ədəbiyyat

1. Аксиоматизация теории множеств, М.2017. 393-413.
2. Собрание сочинений Джона фон Неймана, Тауб, АН, изд., Пергамон Пресс. ISBN
3. Первый проект доклада о EDVAC

Rəyçi: dos. X.Novruzova

Göndərilib: 17.02.2021 Qəbul edilib: 19.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/16-18

Elshad Vugar Aliyev
ANAS The Institute of Architecture and Art
Phd in art studies, associate professor
aliyev.science@gmail.com
Mehbara Tahir Abbasova
Azerbaijan State University of Culture and Art
lecturer
mehbara.abbasova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9017-1254

THE "SUFI" PORTRAIT IN THE *GIOVIO SERIES*

Summary

Founded in 1501, the Safavid state and the young leader of this state, Shah Ismail I, attracted the attention of European aristocratic dynasties, kings and religious leaders. Ambassadors, diplomats and merchants sent from Europe to Azerbaijan conveyed various information about Ismail to their homeland, and later these records and sources were published in books, albums and memoirs. Gradually, engravings and paintings depicting Ismail Safavid appeared in the European fine arts. Unfortunately, the descriptions of Shah Ismail I in the European visual arts have not been sufficiently studied. It is known that the portrait, taken as the standard of appearance of Ismail the First, was exhibited at the Paolo Giovio Museum in Como. The article examines the activities of Paolo Giovio, his famous museum and the portrait of "Sufi" in Giovio's collection.

Key words: *Shah Ismayil, Paolo Giovio, Italian art, portrait painting, Museum of Como, Safavid period*

From the early 16th century onwards the Kizilbash ("Red-Heads") community flourished not only in the region but also all over the world, especially in Europe. In the autumn of 1501, the Kizilbash headed by Shah Ismail I conquered Tabriz and Ismail proclaimed himself Shah. In a short time, his glory spread the whole world, and travellers, diplomats, and merchants from different places thronged to Azerbaijan and Iran. Various rumours and stories circulated about Ismail I.Over time, the Shah attracted the attention of both artists and diplomats, hence a variety of engravings and paintings appeared. It should be emphasized that Ismail I was known as "Sophi", "Sufi", and "Sheikh" in Europe.

The Soviet Encyclopaedia of Azerbaijan showed the Bellini as the author of the portrait of Shah Ismail I (1; 83). The Bellini were prominent representatives of the Venetian School of Art and had a great impact on the school. Gentile Bellini was born in Venice in 1429. In 1479 he was sent toIstanbul by Frederick III and worked there for about two years. During his stay in Istanbul, he created portraits of Turkish sultans. This is the apparent reason why Shah Ismail'sportrait was ascribed to the Bellini. However, the works of Bellini brothers, especially portraits, differ from the portrait of I Shah Ismail in Florence in colour scheme and technique of usingcolours.The full profile portraits occupied the greater part amongGentile Bellini's works. Gentile Bellini was a brilliant representative of the Venetian school, he had a lot of followers and students. The works of some artists coming from the Bellini's workshop are very similar to those of their mastersin terms of both theme and painting technique. One of such works is the portrait of *Suleiman the Magnificent* which is dated to 1520. The work depicts a young sultan in full profile. We do not accidentally mention this work, we will touch upon it later in the paper.

We consider that the portrait kept in the Uffizi Gallery was to a greater extent createdusing the technique of the Florentine painting school. The author of the portrait Cristofano dell'Altissimo was a representative of the Florentine school. Cristofano dell'Altissimo was born in Florence in 1520, first he was Bronzino's student and then became a student of Pontormo. Bronzino's influence on Cristofano's works is still evident. For a long time since 1552, he had produced copies of theportraits in the series in Como by order of Cosimo de'Medici (2; 108). This portrait collection is called *The Giovio Series* and now has a permanent home in the Uffizi Gallery. Another interesting fact is that Cristofano made some changes in the composition of the portraits while copying them, he somehow assimilated the work and painted it in a peculiar way. Anyway, we are analysing the existing painting.

The portrait in oils with a height of 60, width of 45 centimetres, is preserved in the Uffizi Gallery by inventory number 5 (C.P., page 215, no. 418) (3). The Portrait was painted in 1568, i.e. 44 years after Ismail I's death and was probably copied from the *Giovio Series* by order of the famous Medici family. Paolo

Giovio was a brilliant intellectual, humanist, scholar, physician, and collector of his time. Giovio is assumed to have been born in 1483, however, we can see from his notes that he was born in 1486.His family settled on one of the islands in Lake Como (northern Italy, 40 km from Milan) was previously called the Zobii. The name of the family, later adapted to the Latin language, was replaced first by Zobio, then Jovius, which became, in Italian, Giovio to sound more elegant (4; 3). Paolo Giovio, an author of many works is also known as the authorof biographical books portraying the lives of his contemporaries. One of his works which are of greater interest to usis *Elogia virorum bellica virtute illustrium* (*Praise of Men Illustrious for Courage in War*). The book was first published in 1554 and later it was republished several times. There were no illustrations in the first edition of the book, later, the illustrations of the next edition published in Heinrich Petri and Perna printing house in Basel, Switzerland in 1575 were painted by artist Tobias Stimmer. The portrait of Shah Ismail I was described in the book. The woodcut portrait attracts attention with its similarity to the portrait painted by Cristofano dell'Altissimo in 1568. The point is that Stimmer was sent to Como by publisher Perna to copy the *Giovio Collection* in 1569-1570 (5). The Sufi Portrait in the *Giovio Collection* differed from the portraits of other Turkish and Eastern sultans. Apparently, it was due to the fact that unlike the Ottomans, Sufi was a political partner of the Europeans. Sufi was known in Europe as a sheikh, saviour, and even a prophet. According to the legends spread, he was incredibly powerful, humanist and fair. For the very reason, there were rumours that Sufi had converted to Christianity and he was expected to be a saviour for the Christians and Europeans. Due to the aforementioned mentioned reasons, he was probably depicted as a spiritual, handsome, and bright person in the portrait painted by Cristofano. Paolo Giovio also wrote about Ismail I with great respect in his work (6; 786-787).

When we talk about Paolo Giovio, we have to mention another book *Promptuarium Iconum Insigniorum* (Collection of Images of Famous Persons) by French publisher Guillaume Rouillé which was published in Lyon, France in 1553. The book plays an important role in iconography and includes portraits designed as medals and brief biographies of many notable figures. The first edition contains more than 800 medallion portraits by various artists. One of them is “Sophi Pers” and the medallion was accompanied by the annotation about Shah Tahmasib. It is worth mentioning that Guillaume Rouillé wrote his book in 1553, i.e. 15 years before the portrait by Cristofano dell'Altissimo. The image depicted in the engraving resembles the one in Cristofano’s work in certain features. For example, the headwear described in both portraits is almost identical.Giovio’s famous portrait collection was on the focus of various studies along with his life and creative activity. Some of the portraits in the collection became the topic for researches, papers, and theses. However, the portrait of Shah Ismail I has not been researched to the fullest extent.

Our researches in the archive, library and, art collections of the Uffizi Gallery in Florence in March this year have yielded certain results. A lot of travellers, merchants, and envoys from many parts of Europe are known to have visited Safavid Palace at different times. Each had their own goals and intentions. One of those travellers was Giovanni Maria Angiolello. Maria Angiolello was a Venetian traveller, merchant, and author of the report of early Safavid State. The notes of Angiolello who visited the Shah Palace during the reign of Shah Ismail I can be regarded as an invaluable historical resource. Paolo Giovio is supposed to have used Angiolello’s notes when he wrote his books and the portraits of Ismail I were created on the basis of those notes (7; 31-32).

The description of a Kizilbash soldier on the ceiling of the Uffizi Gallery in Florence can serve as evidence of Italians special interest to Shah Ismail I and the Kizilbash. The Kizilbash soldier by painter Ludovico Buti has been “standing sentry” for several centuries in the Hall of Sculpture, Painting, and Armory of the Uffizi Gallery. Sufi’s name was mentioned in one of the songs sounded during the carnival in Florence in the early XVI century (8; 255). Interestingly, the author of the song Castellano de Castellani was a close friend of the Medici family (9; 92). Apparently, the Safavid State of Azerbaijan and "Sufi" were on the focus of interest not only in Venice but also the Medici family.

The research *The Life and Personality of Shah Ismail (1487-1524)* was carried out at the University of Edinburgh in 1981.Thedissertation presented by Muhammad Karim Youssef-Jamālīfor the Degree of Doctor of Philosophy is sufficiently comprehensive and detailed. Chapter III of the dissertation is called *Shah Ismail’s Physical Appearance, Personal Habits, and Intellectual Life.* The chapter states that Italian traveller Giovanni Maria Angiolello stayed at Shah Ismail’s Palace for some time. Angiolello’s recollections of Shah Ismail’s physical appearance were used by M.K.Youssef as accurate information in the dissertation:

“This Safavid king is fair, handsome, and very pleasing; not very tall, rather stout than slight with broad shoulders, his hair is reddish and he only wears moustachesand uses his left hand instead of his right. He is left-handed by nature and stronger than any of his lords” (10).

Taking into account the above-mentioned facts, we see that the portrait in the Uffizi Gallery partially reflects Shah Ismail'sphysical appearance. In the miniature paintings of famous Safavid artists, Shah Ismail was depicted with the shaved face but a long moustache. For example, in the miniatures of XVII century artist Muin Musavvir, we see Shah wearing moustaches. Interestingly, Shah Ismail I described his face shaved often in his ghazal written under the pen name of "Khatai" (11; 150-151);

Gəl təraş et xəttini, şahi-cahan üç gündə bir,
Ta olasan afəti-dövri-zaman üç gündə bir.

Literal translation:

Let's shave, the king of the world, once every three days,
To become the most handsome of the worldonce every three days.

The aforementioned portrait of *Suleiman the Magnificent* which is dated to 1520 is considered to have been painted by one of the followers of the Bellini. However, the painting which is of great interest to us is the one by Albrecht Dürer. The painting is thought to have been copied by the above-stated portrait of *Suleiman the Magnificent.* However, we believe that Dürer's portrait is more like the portrait of Shah Ismail I. We should note that Albrecht Dürer had for some time lived and worked in Venice, Italy. He is known to have closely interested in the work of Gentile and Giovanni Bellini. Dürer is thought to have copied some paintings of the Bellini. We can see the same image depicted in the full profile in Albrecht Dürer's as in Cristofano's work.With the facial features, the similar characteristics of both images are striking.

We have tried to analyse the similarities between the two portraits. First of all, it is important to note the resemblance between the profile lines of the two images. If we look more attentively, the similarities between some details can easily be noticed. The lines on the lip and moustache, the shape of the upper lip, the structure of the jaw and the form of moustache are quite identical in both portraits painted by Dürer and Cristofano. Even the technique of painting the moustache in Cristofano's work is almost identical to the form and harmony of the lines in Dürer's painting.

Taking into consideration the aforementioned aspects, we can presume that Albrecht Dürer's painting had an impact on the creation of the work by Cristofano dell'Altissimo. Albrecht Dürer was, undoubtedly, one of the most famous and genius artists of his time and his every scribble was on the focus of attention.

Conclusion. In conclusion, it can be assumed that in addition to the information provided by Paolo Giovio, any other painting had an impact on the creation of the painting by the Florentine artist as well. Anyway, the image in Albrecht Dürer's painting appears to be strikingly similar to the image of Shah Ismail. As we have mentioned before, Paolo Giovio had collected information from the memoirs and travel notes of the travellers who visited Azerbaijan at that time.

This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan – Grant № EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1 (26)-71/02/5

References

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, "Bellinilər" məqaləsi, Bakı. ASE nəşriyyatı, 1977, II cild, s.83.
2. Mark Rosen, The Mapping of Power in Renaissance Italy, Cambridge University Press, 2015, pag. 108.
3. Gli Uffizi. Catalogo generale, pag., 636, Firenze, Centro Di, 1980
4. "Paolo Giovio: The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy", T.C.Price Zimmerman, pag., 3, Princeton University Press; 1st edition (November 13, 1995)
5. http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/lot.11.html/2014/music-continental-books-manuscripts-l14402.
6. Paolo Giovio Elogi degli uomini illustri. Torino, Einaudi, 2006. Pag. 786-787.
7. A.M.Piemontese, "ANGIOLELLO, GIOVANNI MARIA," Encyclopædia Iranica, II/1, pp. 31-32, pp. 96-99, available online at http://www.iranicaonline.org/articles/angiolello-giovanni-maria-1451-ca-1525 (accessed on 30 December 2012)
8. Canti Carnascialeschi Del Rinascimento. Edited by Singleton, Charles S., Bari, Laterza. 1936. Pag. 255.
9. F.Avonto, La vita di Castellano Castellani, in Riv. delle biblioteche e degli archivi, n. s., II (1924), p. 92
10. Karim Youssef Jamali Mohammed. The Life and Personality of Shah İsmail I (1487-1524). Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Edinburg, May, 1981, 147p.
11. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2005, s.82-83; s.150-151.

Rəyçi: dos. V.Kərimli

Göndərilib: 25.02.2021 Qəbul edilib: 28.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/19-23

Nəzakət Rza qızı İsmayılova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nezaket.ismayılova@yahoo.com

NAXÇIVANLI YAZARLARIN YARADICILIĞINDA UŞAQ PYESLƏRİNİN İDEYA İSTİQAMƏTİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, dramaturgiya, uşaq, ədəbiyyat, pyes, tamaşa*

The ideas of child play in the creative activities of writers from Nakhchivan

Summary

This scientific article focuses on plays written only in regard to child literature by writers from Nakhchivan. Works written by some writers such as J.Mammadguluzada, A.Abbasov, A.Yadigar, Tofig Mutallibov, K.Agayeva, B.Iskandarli, Z.Vedili, T.Seyidov, S.Djanbakhshiyev etc are involved in research. Plays for children are the most important field in terms of influencing child's inner world and forming child's mindset.

Considering these fact we can say that plays written by writers from Nakhchivan have great impact on the literal- aesthetical education of young generation. The dramaturgy of child and the youth has entered a new phase of development since 1960. Over these years the theme of child dramaturgy has so expanded that it has started to play a marked role in the education of young generation.In this field Puppet theatre named after Mammad Tagi Sidgi and Nakhchivan State Child theatre has immense services. Top priorities of these theatre are works written on a basis of Azerbaijan folk fairy tales. The recording of fairy tales are crucially important in this time when there is a considerable decline in book reading habits and fairy tales are getting forgotten gradually. The opportunities of this field in the enlightenment of children are extensive.
Key words*: Nakhchivan, dramaturgy, child, literature, play, spectacle*

Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq və gənclər dramaturgiyası 1960-cı illərdən yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu baxımdan deyə bilərik ki, A.Səhhət ədəbiyyat tariximizdə ilk uşaq pyesi müəlliflərindən biri kimi tanınır. Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı mərhələlərində təmsil – pyes də bir janr kimi yeni keyfiyyət kəsb etmiş, zəngin ədəbi mündəricəyə malik olmuşdur. Yazıçılar ayrı-ayrı ədəbi janrlarda təmsilin müxtəlif növlərini və şəkillərini yaratmışlar. Təməli C.Məmmədquluzadə tərəfindən qoyulmuş («Çay dəstgahı» - 1889), (4,s.30) A.Şaiq tərəfindən inkişaf etdirilmiş («Gözəl Bahar» - 1910) təmsil-pyes janrının müasir Azərbaycan ədəbiyyatında da maraqlı nümunələri yaranmışdır. *(5, s.41)*. Bu gün isə təmsil-pyes janrı dramaturgiyamızın bir növü kimi formalaşmış, uşaq və gənclər teatrlarında möhkəm yer tutmuşdur. (17, s.72).*)* Uşaq tamaşaları uşaqların düşüncə tərzinin formalaşmasında, uşaqların fikir dünyasına nüfuz etmək baxımından ən önəmli sahədir. İnkişafa xidmət edən, sosiallığı inkişaf etdirən sahələrdən biri də Naxçıvan şəhərində Məmməd Tağı Sidqi adına Kukla teatrının və Naxçıvan Dövlət Uşaq teatrının xidmətləri böyükdür. Bu teatrlar Azərbaycan xalq nağılları əsasında yazılmış əsərlərə daha çox üstünlük verirlər. Çünki nağıllarımızın unudulmağa üz tutduğu bir zamanda, kitab oxumaq vərdişinin getdikcə azaldığı belə bir dövrdə, nağıllarımızın səhnələşdirilməsi uşaq təfəkkürünü, uşaq dünyasını sehirli nağılların aləminə aparaq sevdirə bilərik.

Əyyub Abbasov yaradıcılığı bütövlüklə uşaq ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Yalnız bircə “Zəngəzur” romanı istisna olmaqla, şahidi olduğu hadisələri qələmə alaraq iki cilidlik bir əsər yazmışdı. Əyyub Abbasovun ədəbi irsini araşdırarkən görürük ki, şeir, poema, pyes, roman və hekayələr yazan sənətkar pyes janrına daha cox üstünlük vermişdir. O, İkinci dünya müharibəsi bitdikdən sonra Əyyub Abbasov bir-birinin ardınca “Könül dəftəri”, (1947) “Vətən suları” (1949) “Pyeslər” (1950) “Nailə” (1951) “Qırmızı bayraqlı gəmi” (1952), “Ağ çadırlar” (1955) və s. kimi kitabları nəşr olunmuşdur. (6, s.57) Əyyub Abbasovun pyeslərində nağıl motivləri, ikinci dünya müharibəsindəki hadisələr və müasirlərinin həyatı və s. kimi mövzular başlıca yer tuturdu. Dramaturqun “Məlik Məmməd”, “Arif və Sərvinaz”, “Keçinin qisası”, pyesləri xalq ədəbiyyatı motivləri əsasında yaranmışdır. Əyyub Abbasovun əsərlərində xeyirin şər üzərində qələbə calmasını daha qabarıq görünür. Müharibə mövzusunda yazdığı “Dostluq eşqinə”, “Qisas” və s. əsərlərində obrazlar dolğun, xarakterlər zəngindir. Məhz elə buna görə də onun yazdığı əsərlər həm mövzu baxımında, həm də dilinin sadəliyinə görə maraqla qarşılanır yeni nəslin təlim-tərbiyəsində mühüm əhəmiyyəti var. İkinci dünya müharibəsindən əvvəl bir-birindən dəyərli əsərləri ilə həyat həqiqətlərini subyektiv cizgilərlə ifadə etmiş, özündən sonra gələn sənətkarlar üçün bir örnək olmuşdur. “Sevinc” pyesindəki obrazlar dolğun, xarakterlər

zəngindir. Əsərdə məktəb direktoru Cəlil surəti uzun müddət hafizələrdən silinməyəcək və aktuallığını saxlayacaqdır. Cünki, dramaturq onun simasında doğma xalqına, onun övladlarına gözəl nümunə olan bir müəllim obrazı yaratmışdır. “Məlikməmməd” pyesində hadisələr nağıla nisbətən daha şaxəli və geniş planlıdır. Bununla belə pyes boyu əsas mübarizə Məlikməmməd və qardaşları arasında gedir. Bu mübarizəni hər iki tərəf yox, yalnız xain qardaşlar aparır.

Gənc ədib “Dostluq eşqinə” və “Qisas” pyeslərini də bu dövrdə yazmışdır. «Dostluq eşqinə» pyesi Moskvada keçirilən bir pərdəli pyeslər müsabiqəsində bəyənilmişdir. (6,s.58) Dramaturqun müasir həyatımızın tələbləri ilə səsləşən “Bahar nəğməsi”, “Sevinc”, “Alma bağı” və “Ellərin səsi” pyesləri də maraqlıdır. “Bahar nəğməsi” əsəri böyük və nəcib məqsədlə, kəskin konfliktlər, həyat hadisələrinin geniş və ümumiləşdirilməsi təsviri baxımından diqqəti cəlb edir. Pyesin əsasında musiqimizin hansı istiqamətdə xalq musiqisinin zəngin çalarlarından bəhrələnməkmi, yoxsa Avropa musiqisini kor - koranə təqlid etmək yolu iləmi inkişaf etdirmək məsələsi qoyulmuşdur. Pyesdə bir-birinə zidd iki qütbün, iki dünya görüşün mübarizəsi gedir. Birinçi cəbhədə çoban Kamal, musiqi professoru Sədaqət, şair Elçin, Qumru, kolxoz sədri Musa kişi, İkinci cəbhədə xalq musiqisinə xor baxan qərb musiqisini təqlid edən burjua-meşşan təbiətli Cabbar Ciddi və Əlipaşa dayanır. Pyesdə Kamal surətinə qarşı Cabbar Ciddi obrazı durur. Əsərdəki dramatik konflikt, əsasən bu iki obraz arasındakı ziddiyyət üzərində qurulmuşdur. Kamal “Bahar nəğməsi” əsərini yaradarkən xalq musiqisindən, el havalarından, aşıq musiqisinin zəngin xəzinəsindən istifadə edərək yaratmışdır. Cabbar Ciddi isə “o havaların vaxtı keçibdir... Mən isbat eyləyə bilərəm ki, köhnə havalardan əl çəkmək vaxtı gəlmişdir.” Bəli bu dün də Cabbar Ciddi kimi düşünən az deyil. Sonrakı pərdə isə biz Kamalı artıq kamala çatmış bir ziyalı kimi görürük. Kamalın “Bahar nəğməsi” əsərinin mükafata layiq görülməsi və Ali Sovetin fəxri fərmanı ilə təltif edilməsi xəbəri böyük sevinclə qarşılanır. (10, s.307)

Ə.Abbasovun “Alma bağı” pyesi sovet gənclərinin işgüzar həyatından bəhs edir. Əsərdən göründüyü kimi dramaturq qəhrəmanın böyük arzusunun həssaslıqla dərindən duymuş, onu sevə-sevə yaratmışdır. Digər tərəfdən isə Umudun sələflərini doğru yola gəlməsini inandırıcı vermək məqsədi ilə bir sıra bədii priyomlardan istifadə etmişdir. Ə.Abbasovun zəngin ədəbi irsi-şer, poema, pyes, roman və hekayələri bu gündə aktuallığını itirməmiş, gənc nəslin bədii - estetik tərbiyəsinə təsir göstərməkdədir.

Bu dövrdə yazıb yaradan sənətkarlardan biri də Tofiq Mütəllibovdur. O, şeir, poema və dramaturgiya janrında, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında özünəməxsus yerdədir. (9, s.13) Onun uşaqlar üçün yazdığı “Meşə nağılı”, “Danışan qayalar” adlı pyesləri Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla teatrında, “Cücələrim” adlı alleqorik pyesi isə Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Kəmalə Ağayeva şair, müəllim, tərcüməçi və dramaturq kimi tanınmışdır. Hələ ötən əsrin 1960-cı illərinin əvvəllərində poetik yaradıcılıq sahəsində ilk uğurlu addımlarını atmışdır. O, həm böyüklər ücün, həm də uşaq ədəbiyyatı sahəsində dəyərli əsərlər yazmışdır. Kəmalə Ağayeva xalq nağılları əsasında “Göyçək Fatma”, “Tıq-tıq xanım”, “Məlik Məhəmməd” kimi pyeslərin müəllifidir. “Sirli sözlər” adlı pyesdə şair yaxşılıqla-pisliyi qarşı-qarşıya qoyur. Bu pyesdə, əsasən, sözü gedən qəhrəmanlar, Xanoğlan və Canoğlan qardaşdırlar. Xanoğlan hər hərəkətinə davranışına fikir verən, dərsinə davamlı gedən, özündən böyüklərə hörmət və ehtiram göstərən, bir sözlə, yerini bilən bir uşaqdır. (12, s.83) Xanoğlan zəhmətkeşliyi ilə də seçilir. Babasının yanında ona kömək edir. Bilmədiyini babasından soruşur. Xanoğlan öyrənməyə çox həvəslidir. Şairin əsas məqsədi yeniyetmələri dostluqda- yoldaşlıqda möhkəm olmağa,vətəni sevməyi, onun təbiətinə bağlı olmağı, böyük- kiçik yanında necə davranmağı və s. məsələləri kicik oxucusuna öyrətməyə calışır. Lokonikliyi və emosionallığı ilə seçilən bu pyesin çox maraqlı süjet xətti var. Xanoğlan nə qədər yaxşılığa meyillidirsə, Canoğlan isə onun əksinədir. Müəllifində məqsədi uşaqlarda nəcib və gözəl vərdişlər tərbiyə etmək, kiçik yaşlarından zəhmətə, biliyə həvəs oyatmaq idi. (8, s. 30)

Kəmalə Ağayevanın “Göyçək Fatma” kimi mənzum nağıl-pyesi şifahi xalq ədəbiyyatında bədii fikir qaynaqlarından bəhrələndiyi üçün təsirli, koloritli və məzmunludur. Çünki, məcaraların daha maraqlı və cəlbedici təsviri üçün şair fikir və hissin imkanlarından geniş istifadə edir, hadisələrin təfərruatında əlvan boyalardan yerli- yerində işlədərək belə təqdim edir. Yetim qız Fatma ögey ana əlindədir. Ögey ana ona nə qədər əzab-əziyyətlər versə də, çox ağıllı, işgüzar və hamıya mehriban olaraq Fatma bütün bunların müqabilində xoşbəxt olacağı günü gözləyir. Şair bu mənzum pyesidə kiçikyaşlı uşaqların səviyyəsini gözləyir. Balacaların zövqünü nəzərə almaqla yanaşı, şairin hadisələrə münasibəti, bədii təsvir üsulu yeni və cəlbedicidir. (17, s.59) Mənzum pyesdə xeyirxahlıq, yaxşılıq daxili paklıq, nəinki təkcə insanın deyil, həm də bütün dünyanın bəzəyidir. Əsər xoşbəxt bir sonluqla bitir.

“Məlik Məmməd” mənzum pyesində hadisələrin gərginliyi və qəhrəmanın uzun mübarizələrdən sonra xoşbəxt taleyə, işıqlı dünyaya qovuşması, mübarizələr yolu ilə məqsədinə çata bilməsi uşaq psixologiyası üçün çox doğma və yaxındır. Kəmalə Ağayeva istər lirik və epik şeirlərində, istərsə də poemalarında səmimidir. (6, s.77) Ona görə də, kiçik yaşlı oxucularının qəlbinə asanlıqla yol tapır. Nağıl qəhrəmanlarının

haqqında ibratəmiz hadisələri qələmə almaqla uşaqlara, mərdlik, hünər, vətənpərvərlik hisləri aşılamağa çalışır.

Şairənin mənzum pyesi üçün seçdiyi mövzular sadə, təbii və realdır. Bunlar sadəcə olaraq müəllifin gündəlik şəxsi müşahidələrinin nəticəsindən yaranmışdır. Bu pyeslər içərisində “Unudulan sözlər” pyesi mövzu etibarilə maraqlı və əhəmiyyətlidir. Böyük məktəblilər üçün yazılmış bu əsər ailə-məişət mövzusundadır. Müəllifin uşaq dramları içərisində öz tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilir. Pyesdə dramatik konfiliktlərin ictimai-fəlsəfi istiqamətdə həlli diqqəti cəlb edir. “Unudulan sözlər” pyesində qəhrəmanlar da çox deyil, cəmi altı nəfərdir. Onların heç biri xüsusi adla təqdim olunmur: Nurani qoca, gənc oğlan, ana, gəlin, qonşu, qadın.

Ulu keçmişi və zəngin mədəniyyəti olan Naxçıvan ədəbi mühitinin yetişdirdiyi simalardan biri də Asim Yadigardır. Onun yaradıcılığında alleqorik pyes janrında yazılmış “Şir və çaqqal” əsəri uşaq ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. (11, s.83) Bu alleqorik pyesdə bədxahlıqla xeyirxahlığın mübarizəsi əks olunur. Alleqorik pyesdə meşədəki heyvanların dili ilə müasir insan cəmiyyəti üçün faydalı fikirlər irəli sürülür. Əsərdə lovğalıq, qəddarlıq, acgözlük, yalançılıq tənqid olunur. Bu əsərdə şair, əsasən alleqorik vaistələrlə azadığı ədaləti və həqiqəti müdafə edir. Tərbiyənin insan taleyində həlledici amil olması onun gələcəyini müəyyənləşdirir. “Şir və çaqqal” alleqorik pyesində olduğu kimi bu əsərdə də müəllif tərbiyəvi məzmun daşıyan məqamlara toxunmuşdur. Meşədə yaşayan yırtıcı heyvanları sarayda baş verən hadisələr üzərində cəmləşdirərək, səhnələşdirmişdir. Şir-şah onun çox hörmət etdiyi Abid isə çaqqal-məsləhətçidir. Şahın məsləhətçi olan Abid-çaqqalı sarayda müxtəlif iş aparan tülkü, canavar, ayı və başqa heyvanların gözü götürmür. Düşünürlər ki, necə edək Abid çaqqalı şahın gözündən salaq və saraydan uzaqlaşdıraq. Bir tələ qurub Abidçaqqalı tələmək istəyirlər. Lakin qurduqları tələyə özləri düşürlər. Abid çaqqal ona tələ qurur. Burada şairin məqsədi yeniyetmələri xeyirxahlıqla, cəmiyyətə faydalı olmağa, eyni zamanda tələ quranların son aqibətlərini göstərməyə çalışmışdır.

2012-ci ildə Naxçıvanda Yazıçılar Birliyinin növbəti konfransı keçirilmişdir. Bu konfransda Ali Məclisin Sədrinin tapşırığına və tövsiyyələrinə uyğun olaraq “Poema və pyeslər”, “Şeirlər” və “Təmsillər” kitabı (uşaq ədəbiyyatı) Əcəmi nəşriyyatında 2014-cü ildə Naxçıvanda yazıb-yaradan şair və yazıçıların əsərləri çap olunmuşdur. (13, s.12) Göründüyü kimi, çox cəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinin bütün istiqmətlərində Asim Yadigarın özünəməxsus sənəd uğurları vardır. (8, s.30) Son illərdə Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin xətti ilə çap olunan ədəbi almanaxların Muxtar respublikada ilk dəfə nəşr edilən uşaq ədəbiyyatı və bədii tərcümə antologiyasının meydana gəlməsində onun böyük rolu vardır.

İbrahim Yusifoğlu ixtisasca müəllimdir və öz peşəsinə böyük məhəbbəti vardır. Onun kiçik oxucularına ünvanladığı əsərlərlə tanış olduqca, onların içərisində təbiət mövzusuna daha çox üstünlük verildiyi görürük. “Ceyranbulaq nağılı” pyesi rəvayət və nağılvarı formada yazılmışdır. Bu əsərdəki misralar sanki balaca dostları təbiətin sehirli bir aləminə aparır. Burada, əsasən, şair fikrin və hissin geniş imkanlarından istifadə edərək təbiət hadisələrini nağıllaşdıraraq kiçik oxucularını təfərrüatı ilə tanış etməyə çalışır, düşüncələrini əlvan boyalarla yerli yerində işlədir.

“Ceyranbulaq nağılı” pyes janrında yazılmış bir əfsnəyə əsaslanır. Nənənin dilindən şirin-şirin söylənilir, nəvələr isə diqqətlə qulaq asırlar. Bala ceyranın ovçu Hadi tərəfindən vurulması ana ceyranın balasının ölümünü görüb gözlərindən qanlı yaşların süzülərək axması, balacaları çox mütəəssir etmişdir. Sonra ovçu Hadinin bala ceyranı vurduğu yerdəcə daşa dönməsi bütün kəndə əks-səda doğurmuşdu. Məhz “Ceyranbulaq nağılı” əfsanəsi də məhz beləcə yaranmışdır. Yəni sonunda hər kəs öz əməllərinə görə cəzasını çəkməli olacaqdır. Şairin bu motivləri xalq ədəbiyyatından gəlir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, İ.Yusifoğlu əfsanəyə yaradıcı şəkildə yanaşaraq ona ictimai məzmun vermiş və zənginləşdirmişdir. Nəticədə orijinal bir əsər yaratmışdır. (6, s.129)

“Pəhləvanın bağında” pyesinin mövzusu aktual bir mövzuya həsr olunmuşdur. Bu günümüzlə səsləşərək uşaq, dünyasına nüfüz edərək, mənfur qonşularımızın cirkin xislətlərini sadə dillə müəllif öz təxəyyülünə uyğun şəkildə yazmağa calışmışdır. Şair əsasən söyləyəcəyi fikirlərini Nağılcı baba və nağılcı nənənin dilindən nəql etmişdir. “Əhvalat Kitabi-Dədə Qorqud dastanında adı cəkilən el ozanı Dədə Qorqudun gəzib dolaşdığı, qədim və zəngin Oğuz torpağı olan Şərur mahalının Dağlar kəndində cəryan edir.” Nağılcı baba nağılına belə başlayır:

Əziz balalar
Bir yaxn gəlin
Gözəl nağıl var.
Sizdə dinləyin (15, s.201)

Dağlarlar kəndinin sahibi Pəhləvan hamı tərəfindən böyük hörmətə qarşılanır. "Yaşa min yaşa sədaları göyə yüksəlir. Musiqi sədaları altında şənləndikləri bir zamanda uzaqdan coxlu caqqal səsləri gəlməyə başlayır. Müəllif bu caqqallara da özlərinə layiq ad secmişdir. Caqqal Qocayan, Caqqal Tulayan, Caqqal Bulayan Caqqal Sulayan bu yanlar torpaqlarımızda eşələnərək özlərinə yuva qurmağa calışırlar.

Əsər nikbin bir sonluqa bitir. Caqqal Qocayan, Caqqal Tulayan, Caqqal Bulayan Caqqal Sulayan Pəhləvanın nəriltisindən qorxaraq vahimə icərisində qacırlar.

Bu el-oba, bu torpaq,
Tanrıdan bizə paydı,
Cıxın torpaqlarımızdan,
Caqqallar haydı, haydı.... (14, s.228)

Ədəbiyyat aləminə şeirlə gələn, bu sahədə özünəməxsus yaradıcılıq qabiliyyəti olan Zaur Vedili istedadlı şair kimi tanınır. Onun "Məhəbbətin intiqamı" kitabı isə altı dram əsəri, bir komedya, iki pyes, iki mənzum dram, uşaqlar üçün yazılmış "Təpəgözün nağılı" xalq nağılı əsasında yazılmış əsərlərdən ibarətdir. (6, s.147 Naxçıvan şəhəri Məmməd Tağı Sidqi adına Kukla teatrında dörd əsəri tamaşaya qoyulmuşdur. 2007-ci ildən başlayaraq ilk dəfə "Təpəgözün nağılı" Litva xalq nağılı əsasında, "İlanlar kraliçası Küknar", "Meşə macəraları", "Şahzadə Bəndal" pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. Təbii ki, bütün bunlar Zaur Vedilinin məhsuldar yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olduğundan xəbər verir. Zaur Vedilinin yaradıcılığı həm mövzu, həm də janr baxımından çoxşaxəlidir. Təbiət və cəmiyyət hadisələrini, təbiətin əlvan ilmələrinin, Vətən həsrəti, yurd yerinə bağlılıq, onun hər bir misrasının mayasını təşkil edir, şairin vətəndaşlıq mövqeyini ifadə edir.

2017-ci ildə Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrında əməkdar artist Tofiq Seyidovun ssenarisi əsasında "Bizə, dovşanla meşəbəyi lazımdır" ikişəkilli alleqorik tamaşa kiçik uşaqların ixiyarına verilmişdir. Balaca tamaşaçı alleqorik şəkildə canlandırılmış Bəbir, Ay, Canavar, Tülkü, Çaqqal, Zürafə, Dələ, Meymun və s. heyvanlarla tanış olur, onların obrazları uşaqların gözündə aydın canlandırılır. Pyesdə təbiətdə heyvanların hökmranlığı, mənəm-mənəmlik davası, onlar arasında hakimiyyət bölgüsü və s. cəmiyyətdə insan münasibətləri, cəmiyyət əlaqələrindəki ziddiyyəti, ayrı-seçkiliyi ifadə edir.

Bayram İsgəndərlinin "Xeyirxah kirpi" (2002), "Cirtanım yeni sərgüzəşti" (2000) pyesləri maraqla qarşılanmış, uşaqlar tərəfindən sevilərək bir neçə dəfə tamaşaya baxış olmuşdur. H.Eyvazlının "Nadan xoruz" mənzum nağıl dramı 2007-ci ildə "Məktəb" nəşriyyatında cap olunubdur. (3, s.30) Əsərdə Xoruzun sadəlövhlüyündən istifadə edən tülkü özünü məzlum, yazıq göstərərək qarşısındakını inandırır. Onları aldadaraq təkləyib bir bir yemək istəyir. Lakin həyətdə olan Bozdarın ayıq sayıqlığı nəticəsində xoruz və toyuqlar son anda tülkünün hiyləsindən qurtulurlar. Əsərdə xarakterik xüsusiyyərlərin verilməsi, oxusunu əsl mətləbə yönlənirib şər qüvələrdən uzaq olmağa cağırır.

Naxçıvan şəhərində Məmməd Tağı Sidqi adına Kukla teatrında Naxçıvanda yazıb yaradan həvəskar yazarların da əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Səməd Canbaxşıyevin "Cik-cik xanım" (1998), Aybəniz Ağayevanın "Tənbəl Əhməd" (1999), "Qaraca qız" (2006), "Əshabi-kəhf" (2005) Şirməmməd Qüdrətoğlu "Ağ atlı oğlan" (2006). Vusal Rzayev "Cəsur dovşan" (2006) və s. əsərlər uşaqların həvəslə baxdığı tamaşalardır. Bu teatr Azərbaycan xalq nağılları əsasında hazırlanmış əsərlərə daha çox üstünlük verir. Belə yazarlar qəlbində yaşadıqlarını oxucusu ilə bölüşür, paylaşır, bir növ oxucusuna öz icindəkiləri bu minvalla catdırmağa calışırlar.

Bugünkü nəsil sabahkı millətdir. Sabahkı milləti dünya sivilizasiyası səviyyəsinə qaldırmaq üçün dünyada baş verən ən yeni ictimai-siyasi prosesi, elmi-texniki yenilikləri, bütün bunlarla yanaşı, tarixi keçmişimizi bugünkü nəslə aşılamalıyıq. Bir uşaq öz keçmişini bilmirsə, o öz ata-anasına da laqeyd olacaq. Çünki daxilimizdə gedən ideoloji təxribat iqtisadi çətinlikdən istifadə edib yeniyetmələri yolundan azdırır, onları başqa dinlərə, təriqətlərə təhrik edir. Buna görə də biz həm ulu keçmişimizin maddi və mənəvi sərvətlərini araşdırıb üzə çıxarmalı, həm də sabahkı yenilikləri öyrənməli və öyrətməliyik. (16,s.138) Bunlarla yanaşı, bugünkü uşaqların həyatından, taleyindən, problemlərindən, keçirdikləri ağır sınaqlardan, demək olar, heç nə yazılmır. Tək-tük rast gəldiyimiz hekayələrdə isə nənə-nəvə, baba-nəvə söhbəti, çılpaq tərbiyə məsələləri ənənəvi qaydada bir-iki epizodla təsvir olunur.

Uşaqların zövqünü oxşayan, onların maariflənməsi və formalaşmasında bu sahənin imkanları yetərincə genişdir. Əvvəlki illərlə müqayisədə uşaq ədəbiyyatına artan maraq, yeni imzaların görünməsi, janr təkamülü, uzun müddətdir kiçik yaş sindromundan qurtula bilməyən ədəbiyyatın yeniyetmələrin və gənclərin mənəvi aclığını ödəyən əsərlərlə gündəmdə olmaları bu sahədə olan uğurların nəticəsidir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva K. Məhsəti. Bakı: Yazıçı Ədəbi Nəşrlər Evi, 2001 413 s..
2. Ağayeva K. Qönçələr. Bakı, “Nurlan”, 2005, 170 səh.
3. Eyvazlı H. Nadan xoruz. (mənzum nağıl dram) Məktəb nəş. 2007. 39 səh.
4. Həbibbəyli İ.Ə.Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit: tarixi proses və müasir inkişaf istiqamətləri/Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf prespektivləri mövzusunda beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: Təhsil, 2006, s. 48-5
5. Hacıyev A.Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi,-Bakı, 2004
6. İsmayılova N. Naxcıvan ədəbi mühiti: uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri və problemləri. Bakı. “Elm-təhsil” nəş. səh.176.
7. İsmayılova N.A. Yadigarın yaradıclığında uşaq ədəbiyyatının əsas inkişaf istiqamətləri. Elmi əsərlər, Humanitar elmlər seriyası. N: 05 (94) I cild-NDU, 2018, səh.25-31
8. İsmayılova N.K. Ağayevanın yaradıcılığında cocuq ədəbiyyatı örnekleri. V Uluslatarası cocuq və genclik ədəbiyyatı. 19-20 ekim, 2018. İstanbul
9. İsmayılova N.Tofiq Mütəlibovun uşaq əsərlərinin ideya bədii xüsusiyyətləri. // Elmi əsərlər (Humanitar elmlər seriyası) №4, (78) Naxçıvan NDU. Qeyyrət nəşriyyat. 2016. səh. 10-15.
10. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. (Ali məktəb üçün dərslik) Bakı. Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı. 2007.
11. Şirəliyeva G. Asim Yadigarın yaradıcılıq yolu. Naxcıvan. “Əcəmi” nəş. 2020. səh.168.
12.Şirəliyeva G. Kəmalə Ağayevanın poetik irsi. Naxcıvan. “Əcəmi” nəş. 2018. səh.165.
13.Uşaq ədəbiyyatı.Poema və pyeslər. Naxçıvan.2014. Əcəmi nəş. səh.176
14.Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı.-Bakı 2006
15.Yusifoğlu İ. Göy yerə zəng eyləyir. Naxçıvan. 2017. Əcəmi nəş. səh.256
16.Zahid Xəlil, Ələsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. (Ali və otra ixtisas məktəbləri üçün dərslik). ADPU-nin nəşriyyatı, 2007.
17.Zeynalova A. Şairə Kəmalənin uşaqlar üçün yazdığı pyeslər // NDU-nun elmi əsərləri, Naxçıvan, 2008, №4, s. 58-60

Rəyçi: prof. Z.Xəlil

Göndərilib: 21.02.2021 Qəbul edilib: 24.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/24-27

Hormat Ganbarali Javadova
Baku State University
Phd in filology, associate professor
cavadova22@mail.ru
Gulzar Ganbarali Khanbabayeva
Baku State University
Phd in filology, lecturer
gulzar.khanbabayeva@gmail.com

IMPORTANCE OF YOUTH EDUCATION

Summary

The article discusses the important role of education in human life. It talks about the values and directions of education in the lives of young people. It notes that the education generally provides the people with knowledge and skills. It plays a major role in shaping the personality of young people. Education is essential for every individual to succeed in life. In short, education is a guide from darkness to the light. It emphasizes that education is vital to the healthy growth and development of one's personality.

***Key words**: education, youth, society, knowledge, communication, generation*

Education is and always will be very important in building a strong foundation in one's life.

First, Education teaches the ability to read and write. Reading and writing is the first step in Education. Most information is done by writing. Hence, the lack of writing skill means missing a lot of information. Consequently, Education makes people literate.

Above all, Education is extremely important for employment. It certainly is a great opportunity to make a decent living. This is due to the skills of a high paying job that Education provides. Uneducated people are probably at a huge disadvantage when it comes to jobs. It seems like many poor people improve their lives with the help of Education. Better Communication is yet another role in Education. Education improves and refines the speech of a person. Furthermore, individuals also improve other means of communication with Education.

Education makes an individual a better user of technology. Education certainly provides the technical skills necessary for using technology. Hence, without Education, it would probably be difficult to handle modern machines.

People become more mature with the help of Education. Sophistication enters the life of educated people. Above all, Education teaches the value of discipline to individuals. Educated people also realize the value of time much more. To educated people, time is equal to money.

Finally, Educations enables individuals to express their views efficiently. Educated individuals can explain their opinions in a clear manner. Hence, educated people are quite likely to convince people to their point of view.

This is especially true in terms of looking at our future generation. We want our youth to be educated, to be up to date with current issues, and able to provide knowledge to the next generation. Education is a strong building block in building a stronger and healthier community.

This starts by putting an emphasis on the importance of education in our youth today. It is our obligation to help a child develop their identity and to be a contributing factor to society. We must refocus on the idea that a child is the center of our community. As a community, we must provide protection, security, knowledge, and most importantly good values. If we can help our youth to become positive and engaging members of society, this will only help in developing, not only a stronger and healthier community, but a safer one as well.

When considering the shaping of our future generations, we must look seven generations back and seven generations ahead. It is important to respect our past in terms of how we raised and how we can develop previous teachings to ensure that our future is growing as well. It is important to stress these values and to create a path for future generations to follow. A key factor in maintaining these values, again, is education. As a community, we want to see our children grow into strong leaders to develop and nurture our community further. Education and the importance of pursuing post-secondary education are vital to the development of our children and the community.

By engaging families to start the saving process earlier, we are hoping to help children and families build a college-bound identity: that is, to change the question in children's minds from "should I go to college?" to "where should I go to college?" Research conducted on this idea has proven that having a savings bond for a child can increase school performance, attendance, and motivation to pursue post-secondary education. Engaging our children earlier on is the only way to ensure that seven generations from now will continue to flourish into a stronger and healthier community.

What is the importance of education to youths?

Education is important for young people because it provides youth with tools and critical skills to gain employment and provide for themselves and their families in the future. Education also helps bring awareness to economic growth, environmental issues and sustainability. Young people who are educated know how to fight the spread of diseases, improve their health and the health of the community, and better care for themselves and their families.

Young people gain from an education because it encourages stability, awareness of discrimination and disparities in society, the ability to make informed decisions, and transparency. Education can also provide opportunities for financial security for troubled youths while decreasing the risk of young people committing crimes and becoming incarcerated.

Education can also be the catalyst for developing interests, hobbies and future careers. Students engaged in art, music or writing classes could discover hidden talents and build their self-esteem. Education can provide students the ability and confidence to socialize and network with others. Misconceptions and myths that derail or mislead young people are uncovered through knowledge and learning about current events. Young people often learn how to live in harmony and recognize the value of differences among people in their community when educated.

Education serves as the means to bring about the desired change in society, to develop a generation of virtuous individuals and thus contribute to the development of good human beings. The fundamental purpose of education is to gain knowledge, inculcate the forms of proper conduct and acquire technical competency. Education serves as the means to develop oneself physically, mentally and socially. The importance of education to youths manifests itself in terms of the need to cultivate the youths of society into mature individuals. Education is important for the youths, as youth is their growing stage. It is the time to develop the principles of life, make career decisions and begin the pursuit of one's goals. Education to the youths should consist of the training that is an extension to their fields of interest. The education should help the youths define their career objectives, decide what they want from life and enable them to achieve success in their fields of interest. Education to youths must aim at helping an individual form a skill set and work upon it to develop expertise in the areas of his/her interest. The education for youths should consist of courses that can help the youths with their careers and aims of life. Education to the youths should open doors for new opportunities in various fields. It should help the youths find avenues to pursue their likes. It should enable them venture into new fields and explore new areas. Education must help the youths realize their goals. It is important that the education to youths aim at developing a social awareness in these adults-to-be. It is important that the training given to they consist of environmental education. Values like saving animals, curbing deforestation, controlling pollution should be inculcated in the youths of today. The education to youths should bring before them the present-day problems faced by the society. The youths might come up with innovative solutions to the problems of today. Education should aim at resolving to foster the good practices into the youth in such a way as a conscious choice rejecting the bad ones. Education to youths should bring forth the critical social issues and encourage the youngsters to resolve them. Education should motivate the youths to come forward to work for society. It should instill in them a feeling that they belong to the society and that it is their responsibility to drive it on the righteous path. Overpopulation is another important social issue we face today. It is one of the greatest concerns of humanity. Sex education, effects of excessive growth of population and the ways of controlling population need to be taught to the youths of the present times. The education to youths should give them a sense of social awareness, along with their growing sense of self-awareness. The fundamental purpose of education is to create good human beings. Education is vital to the healthy growth and development of one's personality. In making the 'beings' 'human' to produce 'human beings', lies the importance of education to youths.

Education is and always will be very important in building a strong foundation in one's life.

As a community, we must provide protection, security, knowledge, and most importantly good values. If we can help our youth to become positive and engaging members of society, this will only help in developing, not only a stronger and healthier community, but a safer one as well.

Education is important for young people because it provides youth with tools and critical skills to gain employment and provide for themselves and their families in the future. Education also helps bring awareness to economic growth, environmental issues and sustainability. Young people who are educated know how to fight the spread of diseases, improve their health and the health of the community, and better care for themselves and their families. Education is the key to move in the world, seek better jobs and ultimately succeed in life. Education is the best investment for the people because well-educated people have more opportunities to get a job, which gives them satisfaction. Educated individuals enjoy respect among their colleagues and they can effectively contribute to the development of their country and society by inventing new devices and discoveries. Main purpose of education is to educate individuals within society, to prepare and qualify them for work in economy as well as to integrate people into society and teach those values and morals of society. Role of education is means of socializing individuals and to keep society smoothing and remain stable. Education in society prepares youngsters for adulthood so that they may form the next generation of leaders. One of the education essential tasks is to enable people to understand themselves. Students must be equipped with knowledge and skills which are needed to participate effectively as member of society and contribute towards the development of shared values and common identity.

Education serves as the means to bring about the desired change in society, to develop a generation of virtuous individuals and thus contribute to the development of good human beings. The fundamental purpose of education is to gain knowledge, inculcate the forms of proper conduct and acquire technical competency. Education serves as the means to develop oneself physically, mentally and socially.

The first thing that strikes me about education is knowledge gain. Education gives us a knowledge of the world around us and changes it into something better. It develops in us a perspective of looking at life. It helps us build opinions and have points of view on things in life. People debate over the subject of whether education is the only thing that gives knowledge. Some say education is the process of gaining information about the surrounding world while knowledge is something very different. They are right. But then again, information could not be converted into knowledge without education. Education makes us capable of interpreting things, among other things. It is not just about lessons in textbooks. It is about the lessons of life. One thing I wish I can do is, to provide education for all: no child left behind and change the world for good!

Education develops a country’s economy and society; therefore, it is the milestone of a nation’s development. Education provides knowledge and skills to the population, as well as shaping the personality of the youth of a nation.

Education is very important for an individual's success in life. It can give a big impact on human opportunity in continuing their life quality. Education is generally seen as the foundation of society, which brings economic wealth, social prosperity and political stability. Economic and social status depends on education obtained by individual since education contributes to individual capability in managing quality of life. It can help one’s individual to avoid from poverty, build up harmony and democracy society. Education means a change in man's conduct of life. It means the upgrading of a man's ability to choose the best alternative available in any circumstance he faces. It means the development of the person to prepare him to adopt the best approach to a problem at any given time. Education defined as 'adjustment ability to a changing situation and environment'. Education is more than an economic investment: it is an essential input upon which life, development and the survival of man depend. We all know that it is the responsibility of everyone in a country to educate; whether we are parents, adults, children, or teachers, in the public or private sector, education is the responsibility of everyone. However we see the needs and problems, most of us would agree that the role of education is to help provide the opportunity for all people to develop as fully as possible.

Without education, ones self-esteem is not as strong as a person who acquires knowledge in education. Obviously, education has a very important role in transmitting and fostering values that determine, in turn, behaviors, attitudes, reactions specific of responsible citizens.

All members of society including teacher, educational facilities and government’s commitment need to get involved in improving education. For instance teachers also must have a strong identity and at the same time strong commitment in cultivating the sense of identity to the students. The government needs to play an important role in the development of national education. It includes provide adequate education, take care of teacher’s welfare and avoid making education as a political medium.

As a conclusion, education plays a significant role in achieving a good quality of life. It is because education is importance guidance in human’s life. It can be regarded as important medium in changing the paradigm shift in one’s individual. Generally, education is always associated with the process of delivering skill, disseminating knowledge and internalizing value. Practically, individual who equipped with knowledge

can be able to internalize and apply the knowledge in every day's life. In children's context, education can be seen as continuing process of their development, so that they can practice and apply their knowledge as preparation in the future. Thus, education is major aspect of development of any modern society since if there is a deficit of educated people then society will stops its further progress. Their development, so that they can practice and apply their knowledge as preparation in the future.

Education is a ray of light in the darkness. It certainly is a hope for a good life. Education is a basic right of every Human on this Planet. To deny this right is evil. Uneducated youth is the worst thing for Humanity. Above all, the governments of all countries must ensure to spread Education.

References

1. Charles, G. & Albert, A. (1999). Psychology an Introduction. Ed. Ke-10. Prentice Hall: New Jersey.
2. Maseko, J. & Rachofsky, A. (2003). Financing adequate education in Rural Setting. Journal of Education Finance, 29 Fall, 137-156.
3. Makarov Redshank. (2001). Psychology Social. Penerbitan Putter Malaysia. Serdang , Selangor.
4. Nik Sariah Karim. (2006). Camus Dewan Bahasa Dan Postoak. Kuala Lumpur. Dewan Bahasa Dan Postoak.
5. Paul B.H. & Chester L.H. (1994). Sociology. USA: McGraw Hill Book Company.
6. Pelan Inuk Pembangunan Pendelikon. (2006-2010). Memphian Negara Bangs.
7. Preston, S.H. & Ello I.T. (1996). Survival after age 80: letter to the editor. New England Journal of Medicine, 334 (8), 53

Rəyçi: N.Seyidova

Göndərilib: 04.02.2021 Qəbul edilib: 07.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/28-33

Qalibə Əli qızı Hacıyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
oguz.haciyev@gmail.com

AZƏRBAYCAN-TÜRK ONOMASTİKASINDA KİMMERLƏRİN TARİXİ İZLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türk, onomastika, Kimmer, Qəmərli, etnonim, toponim*

Historical traces of Cımmerıans in Azerbaijani-Turkic onomastics

Summary

Ethnonyms and historical-geographical names that reflect the names of these ethnoses are also part of the language's interesting vocabulary groups. Without etnonyms or toponyms, it is impossible to get detailed information about the formation of any people. That is why ethnotoponyms in the onomastic system of language are considered to be the oldest lexical units. It is clear from the studies that the history of the origin of many ethnotoponyms belonging to the Turkic language is older than the history of written monuments belonging to this language. Each nation has given its name to the geographical objects since its formation, or named them with words belonging to its own language. As a result, each toponym, is a product of a certain period and keeps the traces of history. Avshar, Az, Alpout, Bayat, Bayandir, Cagatay, Chepni, Chinchavat, Chul, Khalaj, Khurs, Kulus, Kechili, Kangar, Mugan, Garakhanli, Kipchak, Padar, Pechenek, Turkesh, Sag, Sungur, Suvar, Oguz, Uz and hundreds of other such ethnotoponyms bear traces of ancient time in the modern stage of Azerbaijan toponymy.. Among these ethnotoponyms, the Cimmerians // Gamarli tribe is one of the tribes that bear the traces of history in Azerbaijani-Turkic onomastics as both ethnotoponyms (Gamardash-mountain in Lachin region; Gamarvan-village in the administrative-territorial unit of Gabala region; Gamarvan - river in Gabala region, Gamarli-region in Armenia) and anthroponyms (Gamar - person's name; Gamarli-surname).

Key words: *Azerbaijan, Turkic, onomastics, Cimmerians, Gamarli, ethnonym, toponym*

Giriş

Hər bir xalqın təşəkkülü və formalaşması tarix boyu davam edən arasıkəsilməz etnik proseslərin nəticəsində baş verir. Müəyyən tarixi proseslərdə etnik mənsubiyyətcə qohum tayfaların konsolidasiyası və yaxud assimilyasiyası müxtəlif etnoslar arasında gedən prosesdə ya onlardan birinin digərini tarix səhnəsindən çıxararaq, özü isə hakim mövqeyə malik olur, ya da başqa adla bir etnos onun yerini tutur. Məhz buna görə də hər bir xalqın mənşəyini araşdırarkən, ilk növbədə o xalqın yaşadığı arealda baş verən etnik prosesləri bütün tarixi mərhələlər üzrə ardıcıl olaraq izləmək lazımdır. Başqa sözlə, müasir Azərbaycan xalqının tarixi mənşəyini öyrənmək üçün onun təşəkkül tarixinə diqqət yetirmək əsas şərtdir. Bunun üçün ilk növbədə qədim mənbələrdə adı keçən, tarix səhnəsindən çıxmış bir çox qədim etnosların müasir dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud toponimlərdə izini axtarmaq lazımdır. Güneyli, qüzeyli bütöv Azərbaycan əarzisindəki mövcud toponimik faktlar əsasında azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş etnosların yayıldığı areal əsasında həm də Azərbaycanın tarixi coğrafi sərhədlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Vaxtı ilə azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş, tarixi e.ə. gedib çıxan bir çox qədim Türk tayfalarının adını əks etdirən müxtəlif növ onomastik vahidlərin (toponim, hidronim, antroponim və s.) müasir dövrdə Azərbaycan ərazisində qeydə alınması faktı müasir azərbaycanlıların etnogenez problemlərinin həllində mühüm rol oynayır. Bu gün Qüzey Azərbaycanda mövcud Alpaut, Avşar, Aza, Bayat, Bəydilli, Biçənək, Çaxırlı, Eymur, Gərgər, Xələc, İlanlı, Keçili, Kəngərli, Kəpənəkçi, Kolanı, Külüs, Qacar, Qaraxanbəyli, Qaşqaçay, Qazançı, Qəmərvan, Qıpçaq, Quşçu, Muğanlı, Oğuz, Padar, Sarıcalı, Tatar, Təklə, Türklər, Türkoba, Unus, Üstüpü və s., Güney Azərbaycanda Az//Əs, Arşaq, Bəyat, Bəyandur, Əfşar, Xalac, Kəmər, Sefidkəmər, Siyahkəmər, Qaşqay, Qacar, Qıpçaq, Pirsəğa, Biləsuvar, Türkənbur, Türkman, Üzərli, Kamus, Uzbeygi və s. bu kimi bir çox etnotoponimlərin mənşəyinin araşdırılması müasir Azərbaycan-Türk onomastikasının e.ə. dövrlərə aid erkən qatlarının müəyyənləşdirilməsinə imkan yatradır.

Kimmerlər tarixi mənbələrdə.

Qədim mənbələr əsasında aparılan tarixi onomastik tədqiqatlardan aydın olur ki, müasir Azərbaycan-Türk onomastikasında hələ də tam şəkildə tədqiq olunmamış qədim dövrlərə aid etnonimlər çoxluq təşkil edir. Bu etnonimlərdən biri də tarixi e.ə. dövrlərə gedib çıxan və çağdaş Türk xalqlarının, xüsusilə müasir azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamış və müasir Azərbaycan-Türk toponimiyasında *Qəmərli,*

Kəmər, Kəməraltı bazarı, Kəməri çayı, Kuhkəmər Sefidkəmər, Kəmərdərq və s. bu kimi toponimlərdə və *Qəmər* kimi antroponimlərdə öz tarixi izini mühafizə edən qədim etoslardan biri olan Kimmer//Qəmərlərdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox rusdilli tədqiqatlarda Kimmerlərin irandilli olması fikri yürüdülür. Bu yanlış mülahizəyə M.İ.Artomonov və V.İ.Abaevin tədqiqatlarında rastlaşırıq (Абаев В.И. 1965: c.126). M.İ.Artomonov Kiçik Asiyada Kimmerlərin üç böyük rəhbərinin - Teuşpa, Liqdamis (Tuqdamme), Sandakaşatrunun, eləcə də skif və sarmatların irandilli olduğunu göstərmişdir (Артамонов М.И. 1974: c. 21).

Bəzi araştırmalarda Kimmerlər Avropeid irqinə mənsub olan bir xalq kimi tədqdim olunsa da, bəzən də onların Kelt və ya Trakyalılarla qohumluğu, hətta ermənilərin babaları olaraq göstərilir. Bəzən də bir qrup araşdırmaçılar arasında Kimmerləri irandilli Skiflərin bir qrupu və ya Bulqarların babaları hesab edənlər də var (Tellioğlu İ. 2004: s.15). Dünya siyasətində tarix boyu Türk xalqına qarşı aparılan antitürk siyasəti nəticəsində siyasi-ideoloji məqsədlərlə bəzən müasir Azərbaycan türklərinin etnogenez tarixinə kölgə salmağa çalışan bəzi tədqiqatçıların bu kimi qərəzli, yanlış mövqeyinə baxmayaraq, qədim tarixi mənbələrdəki mövcud tarixi faktlar və bu faktlar əsasında müasir Azərbaycan onomastik sistemində mövcud leksik vahidlər Kimmerlər haqqında yürüdülən bütün saxta və uydurma iddiaları tamamilə təkzib edir. Bu müstəvidən yanaşdıqda, Kimmerlərin milli mənsubiyyəti haqqında müasir dövrün bir sıra tədqiqatlarında verilən bəzi məlumatlarda onların iarandilli xalq adlandırılması heç də təəccüb doğurmur.

M.Taner Tarhan isə Kimmerlər kökəni haqqında daha doğru qənaətə gəlmiş, onların etnik baxımdan ya Orta Asiya mənşəli Ural-Altay kökənli bir toplum və ya proto-Türklərin bir parçası olduğunu göstərmişdir: "Kimmerlər Orta Asiya mənşəyinə dayanan kurgan kültürlərinin tipik bir təmsilçisidirlər. Bozkırların geniş sahələrinə yayılmış olan süvari tayfalar mədəniyyətinin böyük batı qolunu təşkil edərlər. Kimmer-Skif mədəniyyətinin yaxın bağları və bunların bir-birindən ayrıd edilməyən kültür bərabərliyi, Kimmerlərin mənşəyi haqqındakı mübahisələrə aydınlıq gətirir" (Tarhan M.T. 1979: s.355-360).

Azərbaycan, eləcə də çağdaş Türk xalqlarının yaşadığı çox böyük bir coğrafiyada e.ə. dövrlərə aid ən qədim türk tarixinin izini müasir tarixi mərhələdə bir çox coğrafi adlarda yaşadan və Osmanlı dörünün müfəssəl və icmal dəftərlərində adı Qəmərli şəklində etnooykonim kimi qeyd olunan Kimmerlər haqqında müxtəlif mənbələrdə verilən məlumatlardan aydın olur ki, onlar Azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş ən qədim türk tayfalarından biridir. Karoly Czegledynin fikrincə, Kimmerlərin dünya tarixində belə önəmli bir yerə sahib olması Macarıstandan Çin Səddinə qədər uzanan ucsuz-bucaqsız bozkırlara hakim olan ilk köçəri tayfalar olmasından qaynaqlanır (Karoly C. 1998: s.13-14). R.Groussetin tədqiqatlarına görə, Qaradənizin qüzeyindəki bölgələrdə Kimmerlərə aid olan xeyli sayda arxeoloji tapıntılar, onların tarixini e.ə. XI əsrlərə qədər geriyə götürür (Grousset R. 1980: s.22-23). İ.Tellioğlu isə Orta Asiya mənşəli Kimmerlərin e.ə. 1800-1700-cü illərdə ana yurdlarından batıya doğru köç edərək Qafqazın şimalındakı bozkırlarda 500 illik bir hakimiyyətə sahib olmuşlar (Tellioğlu İ. 2004: s.15).

Bəzi mənbələrdə Kimmerlərin adı Nuh tufanından sonra insanlığın yenidən dünyaya yayılması ilə bağlı Tövratda Yasəfin oğulları arasında Gomer adı ilə qeyd olunur (Sandalgian J. 1917: s.370). Ərəb qaynaqlarına istinad edən İ.Tellioğlu Kimmerlərin adının bu qaynaqlarda Qumari, Qomer, Kimal//Qimal//Qimial və ya Kimmal şəklində qeyd olunduğunu göstərməkdədir (Tellioğlu İ. 2004: s.14) (Ebu Ömer-i Osman. 1970: s. 870). Erməni mənbələrində Kimmerlər Kamir, Qamir, Qimir, Qomer kimi qeyd olunduğu halda (Langlois V. 1880: s.24-25), Assur mənbələrində Qimirri (Georges I. 1969: s.62), yunan və müasir Avropa tədqiqatçılarının əsərlərində isə bu etnos Kimmer şəklində qeyd olunmuşdur (Herodot Tarihi. 1991: s. 18,21); (Strabon. 1969: s.22); (Charles B., Lang. D.M. 1971: s. 183); (Richard N.F. 1962: s.66).

Bir çox qaynaqlarda da Kimmerlərin yayıldığı coğrafiyanın çox geniş bir ərazini əhatə etdiyini, Macarıstandan Çin səddinə qədər uzanan Bozkırlara hakim mövqedə olduqları haqqında da geniş məlumat verilir (Károly C. 1998: s.13-14). Groussetin tədqiqatlarının nəticəsinə görə, Qaradənizin şimalındakı bozkırlarda Volqa və Ural bölgələrində arxeoloji qazıntılar zamanı e.ə. 1300-1200-cü illər arasındakı tarixlərə Kimmerlərə aid əldə edilən tarixi materialların hamısı Türküstanla bağlıdır (Grousset R. 1980: s.22-23).

Erməni mənbələrində Kamir//Qamir//Qomer kimi müxtəlif fonovariantlarda adı keçən Kimmerlərin Kapadokiya bölgəsindəki hakimiyyətləri haqqında çox dəyərli məlumatlar vardır. Erməni Moise Xorenin verdiyi məlumata görə Kapadokiya bölgəsi daxil olmaqla geniş bir ərazini hakimiyyət altında saxlamış Kimmerlərin adı fransız qaynaqlarında Kamirlər şəklində açıqlanır və bu bölgələr Kamir ölkəsi adlanır (Langlois V. 1879: s.24-25, 121). Bir çox erməni tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə də bu fakt öz təsdiqini tapır və Kapadokiya Qamr bölgəsi kimi qeyd olunur (Stephanos O. 1866: s.173).

E.ə. (645-620) Asiyada skiflərin (Qaqlar) tabeliyində olan tayfalar haqqında məlumat verən Sandalgiyan müxtəlif mənbələrdə Qomer, erməni yazılarında isə Qamrik adlandırılan Kapadokiya xalqının-türklərin

Kimmerlər olduğunu qeyd edir. Erməni tarixçilərinin əsərlərində Qaradəniz sahillərində yayılan Kimmerlərin e.ə. VIII əsrdə Kırımdan Sinopa gəldikləri haqqında da məlumat verilir (Sandaljiyan L. 1917: s. 370; 346).

Anadolunun bütün bölgələrində olduğu kimi, Qaradəniz bölgəsində də iqtisadi-siyasi baxımdan böyük gücə malik olan Kimmerlər uzun müddət Sinopdan Trabzona qədər bölgələri hakimiyyətləri altında saxlamışlar (Tellioğlu İ. 2004: s.20). Bu səbəbdən də VII əsrdə yunanlıların bu əraziləri ələ keçirmək və öz koloniyalarını qurmaq iddiası baş tutmamışdır (Atasoy S. 1997: s.19). Mənbələrdən göründüyü kimi, Macarıstandan Çin səddinə qədər bozkırlarda hakim mövqeyə malik olan Kimmerlər yalnız Türk tarixində deyil ümumdünya tarixində də böyük rol oynamışlar. Türk mifologiyasındakı rəvayətlərə görə, ən qədim qaynaqlarda Kimmerlərin türk xalqlarının ulu əcdadları olması göstərilir (Ögel B. 1993: c.1, s.579). Tarixi araşdırmalarla yanaşı, onomastik tədqiqatlar zamanı Kimmerlərin adının istər antroponim (Qəmər şəxs adı; Qəmərli soyad), istər toponim (Kəmər kəndi, Kəməraltı bazarı, Kəmərli, Qəmərli və s.), istərsə də etnonim (Kimmer, Qəmərli) kimi ümumtürk onomastik sistemində böyük mövqeyə malik olması faktı bu fikri təsdiq edir.

Müasir dövrdə Türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif coğrafiyalarda, Qaradınizin qüzeyində Kırım bölgəsində, Güney və Qüzey Azərbaycanda, Anadoluda, İrəvan Xanlığı ərazisində Kimmerlərin adını yaşadan xeyli sayda tarixi toponimlər qeydə alınmışdır: Kəmər, Kəməraltı bazarı-Türkiyədə, Qəmərlu-İndiki Ermənistanda, Kimmer boğazı, Kimmer qalaları – Kırımda, Kəmərli kəndi – Şimali Azərbaycanda, Kəmər, Kəməərdəq – Güney Azərbaycanın Xalxal şəhərinin Şahrud rayonunda (Hacıyeva Q. 2008, s.102).

F.A.Cəlilov bu tayfaların e.ə. minilliklərdə Kırım, Zaqafqaziya və Kiçik Asiyada məskunlaşdığını qeyd edərək müxtəlif dilli tarixi mənbələrdə onların Kimmer (yunan), Qimirri (assur), Qomer (bibliya), Qamir (erməni) formalarında işləndiyini göstərmişdir. Qəmərlərin Saklarla (Skiflərlə) qohumluğu barədə məlumat verən müəllif bu etnosun "igid, bahadır" anlamında bir çox xalqların dilində mühafizə olunub saxlandığını qeyd edir: rus dilində Koumir, osetin dilində Qaemri, gürcü dilində Qmrri (Cəlilov F. 1986: s. 85-82). Günümüzdə Quzey və Güney Azərbaycanda geniş yayılmış Qəmər antroponimi ilə yanaşı, Güney Azərbaycanda yaşayan qaşqay türklərinin tərkibində Kimmerlərin adı bir tayfa olaraq indi də qalmaqdadır. Qərbi Azərbaycan bölgəsində, indiki Yerevan yaxınlığındakı Qəmərli, Qəmərlu oykonimləri də bu tayfanın adı ilə bağlıdır.

Kırım tatar tarixçisi A.Memetov "Kırım tatarlarının mənşəyi və dili haqqında məqaləsində Kimmerlərin e.ə. Kırım ərazisində yaşadığını qeyd edir (Memetov A. 1994: s.4). Qaradənizin şimalında, eləcə də Ural və Volqaboyu ərazilərdə arxeoloji qazıntılar zamanı Kimmerlərə aid əldə edilən sərdabələr və digər maddi mədəniyyət nümunələri Kimmerlərin böyük Türküstanla bağlı olduğunu göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, Kimmerlərə aid bu arxeoloji qazıntıların tarixi daha qədim dövrlərə, e.ə. XI əsrə qədər gedib çıxır (Grousset R. 1980: s.22-23). Müasir dövrdə Kırım ərazisində olan Bospor Kimmerski, Kimmer keçidi, Kimmer qalaları, Kimmerik etnotoponimlərinin adına qədim və orta əsr mənbələrində rast gəlinir. Kimmerlərin e.ə. Araz çayının cənubunda yaşadıqlarını qeyd edən Heredotun "Tarix"ində bu haqda daha müfəssəl məlumat verilir (Herododt, 1991: s.196). Bu etnotoponimlər yalnız Kırımda deyil, Azərbaycanda, xüsusilə güney Azərbaycanın Şərqi Azərbaycan bölgəsində daha çox qeydə alınmışdır. Tədqiqatlar zamanı etimoloji təhlillərdən aydın olur ki, Güney Azərbaycanda olan Kəməri çayı (hidronim), Kəmər, Kuhkəmər (Əhərdə), Kəmərdərq, Kəmər//Qəmər (Xalxalda), Sefidkəmər (Təbrizdə), Siyahkəmər (Miyanada) oykonimləri Qəmər// Kimmer tayfalarının adını əks etdirir (Hacıyeva Q. 2008: s.99).

Zeki Velidi Toğanın araşdırmalarında hələ e.ə. XII-VIII əsrlərdə Qaradənizin şimalında hakim mövqeyə malik olan Kimmerlərin Qafqaza doğru irəliləyərək e.ə. 714-cü ildə öncə Azərbaycana, sonra isə Urartu dövlətinə güclü zərbə vuraraq, oradan Şərqi Anadoluya girdikləri qeyd olunur (Toğan Z.V. 1981: s. 34). Mehmet Bilginin verdiği bilgilərə görə bundan sonra Kimmerlər daha geniş ərazilərə, Ege dənizi sahillərinə qədər yayılmışlar (Bilgin M.1999: s.49). Türkiyənin bir çox bölgələrində bu tayfanın adını yaşadan tarixi toponimlərdən biri məhz Ege dənizi sahilində yerləşən İzmir şəhərinin mərkəzindəki çox qədim tarixə malik memarlıq abidəsi olan Kəməraltı bazarıdır.

R.Eyvazovanın da tədqiqatlarında bu etnosla bağlı Əfqanıstanda bir neçə obyektin (Qərəkəmər mağara – Səmənqanın Aybək sahəsində: Qərə Qəmər sahə - Bədəxşanda) olduğu qeyd olunur. Bununla yanaşı, müəllif Heratda Qəmər adlı oronim haqqında da məlumat verir (Eyvazova R. 1995: s.196).

Bir çox xarici mənbələrdə Kimmerlərin Anadoluya gəlişindən sonra daha da gücləndikləri qeyd olunur. Assur kitabələrinə görə Kimmerlərin Cənubi Qafqazda görünməsi Sarqon hakimiyyətinin (e.ə. 722-705) son dövrlərinə təsadüf edir (Minns E.H. 1970: s.188). Skiflərin köç yolları üzərindən çəkilərək cənuba doğru hərəkət edən Kimmerlərin ilk yetişdiyi ərazi Gürcüstan düzənlikləri olmuşdur. Buraya gəlmələri ilə siyasi vəziyyəti kökündən dəyişdirən Kimmerlər Gürcüstanın Qaradəniz sahilindəki Kolhis krallığını devirdilər (Siharulidze Y. 1998: s.43). Gürcüstan ərazisində Kimmerlərin tarixi izini yaşadan toponimlərin bir qismi XVI-XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında da qeyd olunur. 1728-ci il tarixli "Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri"

ndə İncə nahiyəsinə tabe olan Kəmərli qışlağının adı da Kimmerlərin adından yaranmışdır (Mustafayev Ş. 2001: s.187). Bundan əlavə, 1728-ci il tarixli "İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə Kimmerlərin//Qəmərlilərin İrəvan əyalətinin Xınzrək və Karni nahiyələrinin Almalı Uğurbəyli, Yuva kəndlərində yaşadığı qeyd olunur (Bünyadov Z. 1996: s.37). Bu dəftərdə Sisyan nahiyəsində isə Kimmerlərin adını əks etdirən Əşkəmər adlı etnotoponim qeydə alınmışdır (Bünyadov Z.1996: s.145).

Gürcüstan tarixinin tədqiqatçıları Allen və Lanqın verdiyi bilgilərə görə Kimmerlərin axını Gürcüstanın sosial-mədəni həyatında son dərəcə böyük rol oynamışdır. Lang Kimmer və Skif köçlərinin Kolhis krallığı və şimal-şərqi Anadolu ilə Gürcüstanda yaşayan İber-Qafqaz xalqları üzərində uzunmüddətli hakimiyyətinin təsirinə məruz qaldığını göstərir. Bunun nəticəsi olaraq, müasir Gürcü xalqının əcdadlarının İber-Qafqaz qəbilələri dağlıq bölgələrə sığınmış, Med və Perslərin vassalları kimi yaşamağa məcbur olmuşlar. Lanqın verdiyi məlumata görə, bu təsir İber – Qafqaz xalqları ilə yanaşı, abxaz və meqrel xalqlarından da yan keçməmişdir (Lang D.M. 1997: s.67). Lang kimi, Burneyin də tədqiqatlarından aydın olur ki, erməni və gürcülər də uzun müddət Assur, Urartu və Babil dövlətlərini çökdürən Kimmer və Skiflərin hakimiyyəti altında olmuşlar. Gürcülərin Kimmerlərə qarşı mübarizəsi heç bir nəticə vermədiyindən, onların geri çəkilərək Qori yaxınlığındakı bölgədə ilk şəhərlərini qurmalarına səbəb olmuşdur (Burney Ch. 1971: s. 183-194).

Q.A.Melikaşvili Kimmerlərin Albaniyanın qərbində yaşadığını göstərir (Melikaşvili Q.A. 1954: s.134). Q.Qeybullayevin tədqiqatlarında isə Cənubi Qafqaza gəlmiş Kimmerlərin bir hissəsi Azərbaycanın qərb bölgəsində, Gürcüstanda və Ermənistanda həmişəlik məskunlaşmışlar. Tarixi tədqiqatlarda Qazax-Borçalı bölgəsində Böyük və Kiçik Kəmərli, Kəmırqaya və Qəmərli kəndlərinin adlarının da bu tayfanın adı ilə bağlılığı ortaya çıxır və XIX əsrdə Qafqazda Kəmərli adlı yeddi toponimin qeydə alındığı göstərilir. Bunlarla yanaşı, Yerevan yaxınlığında orta əsrlərdə Qumri, Qəmri (Qəmər etnoniminin ermənicə tələffüz forması) adlı azərbaycanlı kəndi olduğunu da qeyd edir (Qeybullayev Q. 1994: s. 132). Erməni tarixçisi Y.A.Manandyan da erməni mənbələrində Kumyar şəklində yazılan toponimin də Kimmerlərin adı ilə bağlı olduğunu göstərir (Manandyan Y.A. 1954: s.132, 21).

E.ə.709-cu ildə ilk dəfə Anadoluya gələn Kimmerlər Kapadokiyaya yerləşmişlər (Olmestead A.T. 1923). Kimmerlər Anadoluya girdikləri zaman bu dövrdə bütün Yaxın Şərqi bir bayraq altında toplamağa çalışan Assurlar Karqamış, Malatya, Maraş ilə Kilikya və Toros bölgəsindəki 24 şəhəri ələ keçirmiş olsalar da, daha sonra Kimmer təhlükəsi üzündən geri çəkilmişlər (Günaltay Ş. 1993: s.18). Richard Trye tədqiqatlarında Assur dövlətinin siyasi və etnik tarixində böyük rol oynamış Kimmerlərin e.ə. 696-695-ci illərdə orta Qızılirmağın qərbindəki Frikyaya hücum etməsi, mərkəzi Qordionu talaması haqqında məlumat verir (Richard T. 1962: s.71). Bəzi qaynaqlarda iverilən məlumata görə Kimmerlər tərəfindən Frikyanın dağıdılması və talan edilməsi kral Midasın intihar etməsinə səbəb olmuşdur (İplikçioğlu B. 1994: s. 770).

1728-ci Osmanlıların tərtib etdiyi İrəvan, Naxçıvan, Tiflis, Gəncə-Qarabağ əyalətlərinin müfəssəl və icmal dəftərlərində bu bölgələrdə qədim Türk tayfası Kimmerlərin adını əks etdirən bir neçə toponim qeydə alınmışdır. Müasir dövrdə Kimmerlərin adının ümumtürk onomastik sistemindəki mövqeyi, eyni zamanda tarixi toponim və antroponimlərdə əksi bu etnosun Türk xalqının tarixi ilə sıx bağlılığının inkarolunmaz təsdiqidir: Müasir Azərbaycan onomastik sistemində mövcud olan və antroponim kimi *Qəmər - şəxsi adı; Qəmərli-soyad,* toponim kimi *Kəmər kəndi, Kəməraltı bazarı, Kəmərli kəndi, Qəmərli* kəndi ya da etnonim kimi *Kimmer, Gamar* şəklində qeydə alınan bu onomastik vahidlər deyilənləri təsdiq edir. Maraqlı cəhət odur ki, müasir Azərbaycan onomastik sistemində antroponim və etnotoponim kimi qeydə alınan Kimmerlərin adı həm də oroim, hidronim kimi qorunub saxlanmaqdadır:

Qəmərdaş – Laçın rayonunda dağ; ***Qəmərvan*** – Qəbələ rayonunun eyni adlı inzibati ərazi vahidində kənd; ***Qəmərvan*** – Qəbələ rayonu ərazisində çay (Ensiklopedik lüğət: 2007: s.51).

Qəmərli — İrəvan Xanlığının Karbibasar mahalındakı ***Qəmərli*** kəndinin adı 1945-ci ilin 04 sentyabrına qədər Qəmerli, daha sonra erməniləşdirilərək Artaşat, Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonundakı Qəmərli kəndinin adı isə Ermənistanın dövlət qərarı ilə 15.07.1946 ilində dəyişdirilərək Metsamor adlandırılmışdır (Ələkberli Ə. 1994: s.165), (Budaqov B, Qeybullayev Q.1998: s.199), (Bayramov İ. 2002: s.217).

Qəmərli — Eçmiədzin rayonunda kənd. 1918-ci ildə yerli Azərbaycan türkləri buradan tamamən çıxarıldıqdan sonra Türkiyədən gətirilən ermənilər buraya yerləşdirilmişdir (Budaqov B.; Qeybullayev Q. 1998: s.199). İbrahim Bayramovun araşdırmalarında bu kəndin ikinci adı Gözlü Qəmərli olaraq qeyd olunur (Bayramov İ. 2002: s.2016). 1588-ci ilə aid mənbələrdə qışı Qarabağda, yazı isə İrəvanda keçirən Kamerlu-ye Atik, Kamerlu-ye Cədid Türk-müsülman tayfalarının adı qeydə alınmışdır (Budaqov B., Qeybullayev Q. 1998: s.199).

Əslən Qərbi Azərbaycandan olan olan Əziz Ələkbərlinin indiki Ermənistanın dövlət qərarları əsasında arxiv sənədlərinə istinadən verdiyi məlumatlarına görə ermənilərin antitürk siyasətinin nəticəsi olaraq Qəmərli rayonunun ərazisi dəfələrcə dəyişdirilmişdir. 1932-ci ilin inzibati bölgüsünə görə Qəmərli

rayonunda 102 yaşayış məntəqəsinin %75-də Azərbaycan türkləri yaşamışdır. Azərbaycan türklərinin bu birliyini dağıtmaq məqsədi ilə 1937-ci ildə Zəngibasar rayonun yaradılması ilə Qəmərli rayonundan 18 kənd alınıb bu rayonun ərazisinə qatılmışdır. 1948-1951-ci illərdə Rusiyanın dəstəyi ilə azərbaycanlıların bu ərazilərdən kütləvi deportasiyası ilə bağlı olaraq Zəngibasar rayonu yenidən qaldırılmış, əskidən Qəmərli rayonuna aid olan kəndlər yenidən bu rayonun ərazisinə qatılmışdır. 1969-cu illərdə Zəngibasar rayonunun yenidən yaradılması ilə Qəmərli rayonu inzibati ərazi baxımından yenidən dəyiştirilmişdir.

1964-cü ildə Azərbaycan Türklərinin deportasiya olunması ilə Vedi rayonunun da əhalisi tamamilə erməniləşdirilərək Qəmərli rayonuna birləşdirilmişdir. Qəmərli İrəvana yaxın və Ağrı vadisinin münbit torpaqlarında olduğundan 1948-1951-ci illərdə bu rayonun bütün kəndlərində yaşayan türklər buradan çıxarılmış və boşaldılmış kəndlərə müxtəlif xarici ölkələrdən gətirilmiş ermənilər yerleşdirilmiş, Çiləxanlı, Novruzlu, Qaraqoyunlu kimi bir çox dağlıq kəndlər isə dağıdılmış və xarabazarlığa çevrilmişdir (Ələkbərli Ə. 1994: s.89-93). (Budaqov B.; Qeybullayev Q. 1998: s.216) Sonradan Vedi rayonu yenidən bərpa olunaraq Qəmərlidən ayrılmış və Qəmərli adı dəyişdirilərək Artaşat adlandırılmışdır (Ələkbərli Ə. 1994: s.89-93).

Nəticə

Tarixi mənbələr əsasında ortaya çıxan faktlar göstərir ki, tarixi e.ə. XI yüzilliklərə qədər gedib çıxan qədim Kimmerlərin Türk olmaları heç bir şübhə doğurmur. Bu fakt tarixi mənbələr əsasında verilən təhlillərdə öz təsdiqini tapır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Kimmerlərin adını əks etdirən coğrafi adların hər biri xalqımızın etnik tarixinin, xüsusilə etnogenez probleminin araşdırılması üçün zəngin informasiya verir. Bu isə onu söyləməyə əsas verir ki, dünya tarixində iz qoymuş hər bir etnosun mənşəyinin antik mənbələr əsasında tədqiqi, ilk növbədə Azərbaycan xalqının mənşəyi probleminin araşdırılması prosesində qarşıya çıxan çətinlikləri ortadan qaldırmış olur və Azərbaycan-Türk xalqına qarşı yönəldilmiş məqsədyönlü saxta konsepsiyaların qarşısını alır.

Qaynaqlar

1. Абаев В.И. Скифо-Европейские изголоссы на стыке Востока и Запада. Москва: «Наука», 1965.
2. Allen W.E.D. A History of the Gergian People. London: 1971.
3. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Ленинград: изд.-во ЛГУ, 1974.
4. Atasoy Sümer. Amisos. Samsun: 1997.
5. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cilddə. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007.
6. Baheddin Ögel. Türk Mitolojisi. c.I. Ankara: 1993.
7. Bayramov İ. Qərbi azərbaycanın Türk mənşəli toponimləri. Bakı: "Elm", 2002.
8. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: "Elm", 1994.
9. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: "Oğuz eli" 1998.
10. Caferoğlu A. Türk Kavimleri. İstanbul: Enderun kitapevi, 1988.
11. Charles Burney-David Marshall Lang. The people of the Hills. London: 1971.
12. Cəlilov F.A. Qədim Türk etnonimləri. AOP-a həsr olunmuş konfrans materialları. Bakı: APİ, 1986.
13. Ebu Ömer-i Osman Mevlânâ Minnhâc-ud-dîn Tabakât-i Nâsirî II (nşr. M.H.G.Ravety) New Dehli: 1970.
14. Eyvazova R.H. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: "Elm", 1995.
15. Ələkbərli Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu-Ermənistan. Bakı: "Sabah" 1994.
16. Georges I. Bratianu. La Mer Noire. München: 1969.
17. Günaltay M.Ş. Yakın Şark II Anadolu. Ankara: TTKB, 1987.
18. Grousset René. Bozkır İmperatorluğu. (nşr. M.R.Uzmen) İstanbul: 1980.
19. Hacıyeva Q. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: "Elm" 2008.
20. Herododtus. Herodot Tarihi. (nşr. M.Ökmen.) İstanbul: 1991.
21. İplikçioğlu Bülent. Eskiçağ tarihinin Ana Hatları. İstanbul: 1994.
22. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, şərh, və tərcümə Z.Bünyadov və H.Məmmədovundur. Bakı: "Elm", 1996.
23. Károly Czrglédy. Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri (nşr. E.Çoban) İstanbul: 1998.
24. Kitab Mukaddes, Tekvin Bap 10. İstanbul: 1995.
25. Qaramanlı (Məmmədov) H. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı: "Şuşa", 2000.
26. Qeybullayeb Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Az.Döv. nəşriyyatı, 1994.
27. Qeybullayev. Q.Ə. Qədim Türklər və Ermənistan. Bakı: "Azərnəşr", 1992.
28. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Ali məktəb üçün vəsait. Bakı: "Maarif", 1988.
29. Langlois Victor. Collection des Historiens Ancines et Modernes de l'Armenie II. Paris: 1879-1880.

30. Lang D.M. Gürcüler. (nşr.N.Domaniç). İstanbul:1997.
31. Lori vilayətinin icmail dəftəri. Ön söz, mətnin tərtibi, tərcümə və qeydlərin müəllifı tarix elmləri namizədi Şahin Mustafaye v Bakı: "Nurlan", 2004.
32. Манандян Я.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ериван: 1954
33. Меметов А.О. О происхождении Крымских татар и их языка Журнал «Гасавет» Кырым: 1994.
34. Mehmet Bilgin. Doğu karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihi Üzerine. Trabzon tarihi. Bildiriler. Trabzon: 1999.
35. Minns E.H. The Seythines and Northen Nomads. The Cambrige Ancinet Histori, III. Cambrige: 1970.
36. Mustafayev Ş.Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax 1728-ci il). Bakı: "Pedaqogika", 2001.
37. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov, Tərcümə edənlər Z.Bünyadov və H.Məmmədov. Bakı: "Elm", 2001.
38. Nəcəfli T. Gəncə - Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: "Çaşıoğlu", 2010.
39. Olmestaed A.T. The Assyrians in Asia Minor. AS (W.M.Ramsay Armağanı, nşr. W.H Bucler- W.M.Calder) 1923.
40. Richard N. Frye. The Heritage of Persia. London: 1962.
41. Sandaljian Lospen. Historie Documentarie De l'Armenie. I. Rome: 1917.
42. Siharulidze Y., Manevaşvili A. Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri. (nşr. H,Hayrioğlu). İstanbul:1998.
43. Stephannos Orbelian. Historie De la Sioune II. Saint-Peterbursq 1886.
44. Strabon. Coğrafiya. Kitap XII, Bölüm I, II, III (nşr. A.Pekman) İstanbul: 1969.
45. Tarhan M.Taner. Eskiçağda Kimmerler Problemi. VII.Türk Tarih Kongresi (Ankara: 11-15 Ekim 1976). Kongreye Sunulan Bildiriler III Ankara: 1979 355-360 s.
46. Tellioğlu İ. Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler. Trabzon: 2004.
47. Toğan A. Zeki Velidi. Ümumi Türk Tarihine Giriş I. İstanbul: Enderun kitapevi, 1981.
48. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: "Elm", 1974.

Rəyçi: prof.Ə.Quliyev

Göndərilib: 23.02.2021 Qəbul edilib: 26.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/34-36

Məlik Şıxbala oğlu Məlikov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
melikmelikov1960@mail.ru

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARLA İŞDƏ AKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *inklüziv təhsil modeli, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar, aktiv təlim metodları, təlim texnologiyaları, analitik fəaliyyət, pedaqoji problem*

Technologies of active teaching methods at work with children with disabilities

Summary

The article discusses the technologies of active teaching methods used when working with children with disabilities. It is concluded that in inclusive education it is possible to use technologies of active teaching methods, consisting of information and communication technologies, when working with children with disabilities. At the same time, the teacher must learn to choose active teaching methods depending on the subject, age, individual characteristics of students, adapt to the content of educational materials, the purpose of the lesson, not take into account their professional level, interact with parents and not meet with support specialists. the importance of.

Key words: *inclusive education model. children with disabilities, active learning methods, learning technologies, analytical activities, pedagogical problem*

İnklüziv təhsil modelində uşaqların inkişaf səviyyəsi fərqlidir, bu da nəticədə şəxsiyyətin intellektual dəyişməsini deyil, onun sosial dəyişikliyini nəzərdə tutur. Ancaq eyni zamanda, hər hansı bir uşaq həm idrakın, həm də fəaliyyətin subyerktidir. Buna görə müəllimin əsas vəzifəsi-inkişafetdirici xüsusiyyət daşıyan sistemli və məqsədyönlü təlim yolu ilə şagirdlərdə sabit intellektual fəaliyyət formalaşdırmaqdır. Dövlət Təhsil Standartlarının əsasını təşkil edən sistem-fəaliyyət yanaşması "hər bir şagirdin (istedadlı və SİM uşaqlar da daxil olmaqla) fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, yaradıcı potensialınının, idraki motivlərinin artmasını, idrak fəaliyyətində həmyaşıdları və böyüklərlə qarşılıqlı əlaqə formalarının zənginləşdirilməsini nəzərdə tutur. İdrakı fəaliyyətin tərkib hissəsi təlim metodlarıdr. Müəllim metodları seçərkən hər şeydən əvvəl təlimin məqsədinə və məzmununa diqqət yetirməli; metodları müəyyən pedaqoji problem ilə, sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərin fiziki və psixi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirməli; şagirdin ümumi təlim və spesifik bacarıqlarının inkişaf və formalaşma səviyyəsini müəyyənləşdirməlidir.

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla işləyən müəllimlər dərslərdə və məşğələlərdə aktiv təlim metodları (ATM) texnologiyalarından istifadə edirlər. Bu texnologiyalar fəallığı və sinifdə şagirdlərin müxtəlif əqli və praktik fəaliyyətlərini təmin edir. Aktiv təlim metodları sinifdə oyun hərəkəti, yaradıcı təlim, ünsiyyət, tədqiqat fəaliyyətinin təşkilinə imkan verir ki, bu da təlim prosesinin keyfiyyətini, səmərəliliyini və şagirdlərin sosiallaşmasını təmin edir. Gəil bir neçə aktiv təlim metodunu gözdən keçirək.

S**ituasiya çalışmaları metodu** analitik fəaliyyətlə əlaqəlidir: sistemləşdirmə, ranqlaşdırma, hesablama, müqayisə, qərarlar qəbuletmə. Metodun əsas məqsədi bilikləri mənimsəmək və real təcrübəyə yaxın olan şəraitlərdə fəaliyyət əsasında peşə bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməkdir. Bu metod ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün də istifadə olunur.

Situasiya çalışmaları metodu nitqin, işgüzar emosional ünsiyyətin inkişafına yönəldilmişdir. Müəllim, uşaqlar (sağlam və SMU) arasında ünsiyyətin zəruri olacağı vəziyyət yaradır. Nəticədə, şagirdlər müstəqil, fərdi şəkildə situasiya çalışmalarını yerinə yetirirlər. Problemin özünün bir çox həll variantları vardır. Şagirdlər öz variantlarını təqdim edirlər, bu zaman təkrarlamalar istisna olunur. Bu metod dərsin əvvəlində emosional ünsiyyəti inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilər.

Diskusiya metodu. Müəllimin və ya şagirdlərin sualları (suallar əvvəlcədən evdə hazırlanır), düşünmə tələb etdikdə, dərsdəki şagirdlər sərbəst şəkildə çıxış edənlərin fikirlərini dinləyir və söylənənlərə öz fikirlərini bildirirlər. Bu metod təlimin differensiallaşmasına istiqamətlənmişdir.

İstinad siqnal metodu təhsil informasiyalarının yenidən kodlaşdırılmasına əsaslanır. İstinad siqnalı hər hansı bir təhsil informasiyasının mənasını əvəz edən qrafik işarədir (söz, rəqəm, şəkil, diaqram, ox). Belə metod sağlamlıq imkanları məhdud (diqqət çatışmazlığı sindromlu, hiperaktiv, eşitmə qüsuru) uşalqa məşğul olan müəllimə lazımdır.

Dərsliklə müstəqil iş metodu yeni materialı öyrənərkən tətbiq olunur, müəllim əvvəlcədən heç bir şey izah etmir. Şagirdlər mətni təhlil və tərkib, müqayisə, əsas və başlıca olanı qeyd etmək, konkretləşdirmə və ümumiləşdirmə əməliyyatları ilə əlaqəli tezislərə, plana, diaqramlara, cədvəllərə çevirirlər. Şagirdlər yalnız dərsliyin mətni ilə deyil, həm də ona aid olan rəsmlərlə işləyir və qısa məlumatlar da hazırlayırlar. Bu metod məntiqi təfəkkürü aktivləşdirir və inkişaf etdirir.

Praktik iş metodu bilik və bacarıqların dərinləşdirildiyi, idrak fəaliyyətinin stimullaşdırıldığı, nəzarət və korreksiya problemlərinin həll olunduğu nəzəriyyədən praktikada istifadə etmə bacarığına əsaslanır. Şagirdlər praktik işi fərdi, cütlükdə və ya qrup şəklində yerinə yetirirlər. Seçim həll ediləcək tapşırıqlardan və SİM şagirdlərin idrak fəaliyyətinə cəlb olunmasından asılıdır. Qrup işi şagirdlərə fikirlərini irəli sürməyə, təkliflər verməyə və müzakirələr aparmaq imkanı verir, sonda bütün qrup vahid bir nəticəyə gəlməyə səbəb olur. Bu səbəbdən SİM şagird, tapşırığı yerinə yetirməsə və ya səhv yerinə yetirmiş olsa belə, özünün digərlərindən fərqli olduğunu hiss etmir. Praktik iş metodu istisnasız olaraq bütün şagirdlərə informasiyalılıq, sosial, ümummədəni, kommunikativlak kimi əsas kompetensiyalara yiyələnməyə imkan verir.

Laborator işi metodunu tətbiq edərkən şagirdlər müstəqil şəkildə eksperiment, təcrübə, müşahidə aparan zamanı qismən yeni biliklər əldə edirlər. İşi yetirmədən əvvəl şagirdlər yalnız onun məqsədini bilir, gözlənilən nəticəni müstəqil şəkildə nəticə çıxararaq özləri əldə edirlər. Bu metod nəticəsində avadanlıqla işləmə bacarıqları qazanılır. Praktik iş metodu kimi laborator işləri yalnız fərdi olaraq deyil, həm də cüt və qrup şəklində də aparmaq olar.

Oyun metodu, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların inkişafında mühüm rol oynayan şagirdlərin sosial və psixoloji hazırlığını təmin edən diaqnos edici, proqnosverici və korreksiyaeldici vasitəsidir. Metod interaktivdir, burada öyrədiici qarşılıqlı təsir nəinki təkcə müəllim-şagird birgə fəaliyyəti nəticəsində deyil, ən əsası-oyunun məzmunu təşkil edən şagird-şagird formasında həyata keçirilir. Bu metod düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, işgüzar nitq bacarıqlarını formalaşdırır, bütün şagirdlərin, xüsusən də SİM uşaqların sosial adaptasiyasına kömək edir.

Layihələr metodu aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər: şəxsiyyətyönümlü, fəaliyyətə əsaslanan, problemli öyrənmə prinsipləri üzərində qurulmuş, qrupda qarşılıqlı əlaqəni öyrətmək, beləliklə sosial səriştəni formalaşdırmaq, işgüzar münasibətə yaradıcı münasibət inkişaf etdirmək, sağlamlığı qorumaq. Layihələr metodunun texnologiyası uşaq şəxsiyyətinin emosional-iradi sferasını korreksiya edir: aqressiv-müdafiə reaksiyalarını azaldır, həyəcanlılığı və qorxaqlığı aradan qaldırır, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir və adekvat özünəqiymət formalaşdırır.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları inklüziv təhsildə xüsusi rol oynayır. Müasir kommunikasiya vasitələri təkcə SİM insanların sosial inteqrasiyası üçün vacib bir vasitə deyil, həm də bilik və informasiyalara sərbəst girişə əsaslanan fərdin potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artıran inkişaf etməkdə olan təhsil mənbəyidir. Müəllimlər kompensasiyaedici köməkçi texnologiyadan və didaktik köməkçi texnologiyadan istifadə edirlər. Kompensasiya texnologiyası ənənəvi təhsil fəaliyyətlərini (oxu və yazını) asanlaşdırmaq üçün texniki yardım göstərir.

Didaktik texnologiya uyğun təlim mühiti və təhsil mənbələri yaratmaq üçün İKT-nin istifadəsində pedaqoji yardım göstərir. Düzgün seçilmiş köməkçi texnologiyalardan (texniki cihazlar, uyğun proqram təminatı və uyğun təhsil metodikası) istifadə etməklə, dayaq-hərəkət sistemi pozulmaları olan qələm tuta bilməyən uşaqlar belə rəsm çəkə və yaza bilirlər. Eynilə eşitmək iqtidarında olmayan uşaqlar kompüter və ya planşetdən istifadə edərək şifahi ünsiyyət qura bilirlər.

Tapşırıqları yerinə yetirərkən siqnal kartlarından *(onların üzərində bir tərəfdə müsbət, digər tərəfdə isə-mənfi təsvir olunmuşdur; səslərə görə müxtəlif rəngli dairələr,hərflərlə kartlar)* **istifadə**. Uşaqlar tapşırığı yerinə yetirirlər, ya da ki, onun düzgünlüyünü qiymətləndirirlər. Kartlar şagirdlərin biliklərini yoxlamaq, keçilən materialdakı boşluqları müəyyənləşdirmək məqsədi ilə istənilən mövzunun öyrənilməsində istifadə edilə bilər. Onlaın rahat və səmərəli olaması, hər bir uşağın əməyinin dərhal görünməsində özünü biruzə verir.

Tapşırıq yerinə yetirərkən, krossvord həll edərkən və s. **hallarda lövhədəki qoyulan əlavələrdən** *(hərf və söz)* **istifadə metodu,** Uşaqlar bu tip tapşırıqların icrası zamanı yarış (rəqabət) anını çox xoşlayırlar, çünki o kartlarını lövhəyə yapışdırmaq üçün sualı düzgün cavablandırmalı və ya təklif olunan tapşırığı hamıdan yaxşı yerinə yetirməlidir.

Yaddaş üçün düyünlər *(Yadda saxlanılması lazım olan mövzunun öyrənilməsində əsas məqamların, nəticələrin tərtib edilməsi, yazılması və lövhədən asılması)* **metodu**. Bu metoddan mövzunu öyrənilməsinin sonunda möhkəmləndirmə, ümumiləşdirmə zamanı, eləcə də, tapşırıqları yerinə yetirməyə kömək etmək üçün istifadə edilə bilər.

Dərsin müəyyən bir mərhələsində **materialın qapalı gözlərlə qavranılması** üçün eşitmə qavrayışını, diqqətini və hafizəsini inkişaf etdirmək; dərs zamanı uşaqların emosional vəziyyətinin dəyişdirilməsi; uşaqları aktiv fəaliyyətdən sonra (bədən tərbiyəsi dərsindən sonra), çətinliyi getdikcə artan tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra dərslərə getməyə sövq etmək üçün istifadə olunur.

Müəllimlər öz praktik fəaliyyətlərində həm sinif, həm də sinifdənkənar işlərdə **sağlamlıq qoruyucu texnologiyala**rdan istifadə edirlər. Bu təmrinlərin vasitəsi ilə, uşaqlarda psixo-emosional və fiziki stresin qarşısının alınması və korreksiyası üsullarından istifadə etməklə şagirdlərin psixi sağlamlığının möhkəmlənməsini təmin edirlər: gərgin intellektual fəaliyyət zamanı, əsəb gərginliyinin aradan qaldırılması üçün, duruşun korrektə edilməsi üçün.

Dərs zamanı təqdimat və təqdimat fraqmentlərindən istifadə. Müasir kompüter texnologiyalarının məktəb praktikasına tətbiqi müəllimin işini daha məhsuldar və səmərəli edir. İKT-nin tətbiqi ənənəvi iş formalarını üzvi şəkildə tamamlayır, müəllimin təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etmək imkanlarını genişləndirir. Təqdimat proqramından istifadə etmək çox rahatdır. Slaydlarda lazımlı şəkil materialını, rəqəmsal fotoşəkilləri, mətnləri yerləşdirə bilərsiniz; təqdimatınıza musiqi və səs əlavə edə bilərsiniz. Materialın belə bir təşkili ilə üç növ uşaq yaddaşı daxildir: vizual, eşitmə və motor. Bu, mərkəzi sinir sisteminin sabit vizual-kinestetik və görmə-eşitmə şərtli refleks əlaqələrinin yaranmasına imkan verir. Korreksiya işi müddətində, onların əsasında uşaqlar düzgün danışıq bacarıqları formalaşdırır və gələcəkdə danışıqlarına nəzarət edə bilərlər. Multimediya təqdimatları dərsə əyaniliyin səmərəsinə təsir göstərir, motivasiya fəaliyyətini artırır və müəllim-loqoped ilə uşaq arasında daha sıx əlaqəyə kömək edir. Ekranda şəkillərin ardıcıl görünməsi sayəsində uşaqlar tapşırıqları daha diqqətlə və tam yerinə yetirmək imkanına sahib olurlar. Animasiya və sürprizlərin anlarından istifadə korreksiya prosesini maraqlı və ifadəli edir. Uşaqlar yalnız loqopeddən deyil, səs dizaynı ilə müşaiyət olunan şəkillər-mükafatlar şəklində kompüterdən də təsdiq alırlar.

Aktiv refleksiya metodları. Refleksiya ümumiyyətlə fəaliyyətin və nəticələrinin özünütəhlili kimi başa düşülür:

1) əhval-ruhiyyənin və emosional vəziyyətin əks olunması;

2) tədris materialının məzmununun əks olunması (ondan şagirdlərin keçilmiş materialın məzmununu necə dərk edildiyini öyrənmək üçün istifadə edilə bilər);

3) fəaliyyətin refleksiyası (şagird yalnız materialın məzmununu dərk etməməli, həm də işinin yollarını və üsullarını dərk etməli, ən rasional olanları seçməyi bacarmalıdır).

Sinifdə SİM uşaqlar ilə işləyərkən ən çox əhval-ruhiyyə və emosional vəziyyətin refleksiyasında müxtəlif rəngli şəkillər təsvir olunmuş üsullardan istifadə olunur. Uşaqlar öz əhvallarına uyğun kart göstərirlər.

Məzmun, uşaqların əqli və intellektual imkanlarına və onların ehtiyaclarına cavab verərsə, təhsil fəaliyyətini artırmaq üçün təsirli vasitə olur. Fəal təlim metod və üsullarından istifadə şagirdlərin idraki fəaliyyətini artırır, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, şagirdləri təlim prosesinə fəal cəlb edir, SİM uşaqların müstəqil fəaliyyətini stimullaşdırır.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, cəmiyyətin sosial sifarişini nəzərə alaraq, inklüziv təhsildə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar ilə işləməkdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından ibarət aktiv təlim metodları texnologiyasından istifadə etmək mümkün olduğu qənaətinə gəlmək olar. Eyni zamanda, müəllim SİM uşaqlarda inkişaf yayınmalarını nəzərə alaraq şagirdlərin tədris fənnindən, yaşından, fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq aktiv təlim metodlarını seçməyi öyrənməli, tədris materialının məzmununa, dərsin məqsədinə uyğunlaşdırmalı, öz peşəkar səviyyəsini nəzərə almalı, valideynlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmalı və dəstək xidməti mütəxəssisləri ilə görüşməlidir. SİM uşaq müəyyən fənlər üzrə təlimdə yaxşı nəticələr göstərə bildiyindən, inklüziv təhsildə aktiv təlim metodlarından istifadənin vacibliyini vurğulamaq lazımdır; SİM uşaqın sosial səriştəsi yaxşılaşdırır,özünəqiymət yüksəlir və idrak fəaliyyəti üçün motivasiya artır.

Ədəbiyyat

1. «Активные методы обучения». Электронный курс. Международный Институт Развития «ЭкоПро», Образовательный портал «Мой университет»,http://www.moi-universitet.ru
2. Обучение детей с нарушениями интеллектуального развития / Под ред. Б.П.Пузанова. М., 2007.
3. Специальная педагогика: в 3 т./ Под ред. Н.М.Назаровой. М., 2008.
4. Хижнякова О.Н. Современные образовательные технологии в начальной школе. – С. 2006

Rəyçi: dos. T.Ağayeva

Göndərilib: 10.02.2021 Qəbul edilib: 14.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/37-42

Gülnaz Rəfail qızı Ələsgərova
Bakı Dövlət Universiteti
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
alasgarova.gulnaz@gmail.com

NİFRƏT NİTQİNİN ANLAYIŞI-AVROPA ŞURASI VƏ AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİNİN YANAŞMALARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *söz azadlığı, nifrət nitqi, Avropa Şurasının standartları, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, ifadənin məzmunu, zorakılığa çağırış*

The concept of hate speech - a comparative analysis of the approaches of the Council of Europe and the European Court of Human Rights

Summary

Providing an opportunity for society to develop and progress, freedom of speech is surely one of the vital conditions for sustainable democracy. Nevertheless, freedom of speech is not an absolute right and exhaustive list of limitations are delineated by many jurisdictions. In Europe as well it is still subject to accepted restrictions designed to prohibit incitement to hatred or conflict with other human rights. This article discusses approaches to hate speech as a legitimate ground for restriction of freedom of speech. The article is dedicated to a comparative analysis of the case law of the ECHR and the provisions of the Recommendations adopted in the framework of the Council of Europe. In particular, the author tries to find a clear distinction between speech that is not welcome by the majority of society and the prohibition of hate speech.

Key words: *freedom of speech, hate speech, standards of Council of Europe, European Court on Human Rights, context of speech, call for violence*

Giriş

İfadə azadlığı dayanıqlı demokratiyanın təməl sütunlarından və şərtlərindən biri olaraq digər hüquq və azadlıqların müdafiəsini və tətbiqini gücləndirir, habelə cəmiyyətin fasiləsiz və davamlı inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır. Avropa Şurası Dövlət və Hökumət Başçıları Üçüncü Zirvə Toplantısında "ifadə və məlumat azadlığının, habelə kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyinin demokratiyamızın mühüm elementləri kimi təşviq etmək və onlara zəmanət vermək öhdəliklərini" bir daha təsdiq etdilər. (Action Plan, CoE CM (2005)).

Bununla belə, ifadə azadlığı mütləq hüquq deyil və digər insan hüquqları ilə təzad, ziddiyyət təşkil edən və ya hər-hansı topluma və ya şəxsə qarşı nifrət təbliğ edən çıxışların qarşısının alınması üçün dövlətlər tərəfindən qəbul edilmiş bəzi qanuni məhdudiyyətlərə məruz qala bilər. Fəqət, həm ifadə azadlığı, həm də şəxslərin şərəf və ləyaqətinə hörmət hüququ dayanıqlı demokratiyaların təməl sütunlarından olaraq dövlət tərəfindən eyni dərəcədə müdafiə olunmalıdırlar. Bu səbəbdən də ifadə azadlığı ilə şərəf və ləyaqətə hörmət hüququ cəmiyyət tərəfindən bir-birilərini istisna edən deyil, bir-birilərini tamamlayan hüquqlar kimi qəbul olunmalıdırlar. Nifrət nitqi bu nöqteyi-nəzərdən istisnanı təşkil edir, çünki o, demokratik cəmiyyətlərdə ictimai debatlar üçün həqiqi təhdid mənbəyi kimi qiymətləndirilir.

İfadə azadlığı təkcə təhqiramiz və ya laqeydlik halı kimi qəbul edilən və ya hesab edilən "informasiya" və ya "ideyalara" deyil, həm də dövləti və ya cəmiyyətin hər hansı təbəqəsini təhqir edən, şoka salan və ya narahat edən informasiya və ideyalara şamil edilir (Handyside v. the United Kingdom, EctHR, 1976: § 49). Digər tərəfdən, tolerantlıq və hər kəsin bərabər şəkildə ləyaqətinə hörmət etmək demokratik, plüralist bir cəmiyyətin əsasını təşkil edir. Belə olduğu təqdirdə demokratik ənənələrə sahib bir çox cəmiyyətlərdə tətbiq olunan "rəsmiyyətlər", "şərtlər" "məhdudiyyətlər" və ya "cərimələr" ilə mütənasib olduğu təqdirdə, dözümsüzlüyə əsaslanan nifrəti təbliğ, təhrik və ya təşviq edən və ya ona əsaslanan bütün ifadə formalarının qarşısını almaq və ya belə nitqə görə müvafiq sanksiya tətbiq etmək kimi qanuni hədəflər müəyyən oluna bilər (Erbakan v. Turkey, 2006: §56). Buna baxmayaraq, qanuni məqsədlərə cavab vermək üçün məhdudiyyətlər olduqca müəyyən və məhdud olmalıdır.

Bildiyimiz kimi ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması üçün fərqli əsaslar mövcuddur, lakin mövzu geniş olduğundan hazırki məqalə sırf nifrət nitqi ilə bağlı yanaşmanın təhlilinə həsr olunacaqdır.

Bu mövzunu maraqlı edən xüsusiyyətlərdən biri məcburi hüquqi qüvvəyə malik beynəlxalq sənədlərdə nifrət nitqinə hamılıqla tanınmış anlayışın verilməməsidir. Belə olduğu halda nifrət nitqinin qarşısının

alınması səbəbilə ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması sahəsində qeyri-müəyyənliklə, o da öz növbəsində ifadə azadlığının mütənasib olmayan şəkildə məhdudlaşdırılması ilə nəticələnəcəkdir. Azərbaycan Avropa Şurasının üzvü olduğundan bu qurumun və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) yanaşmasını təhlil etmək və öyrənmək bizim üçün olduqca vacibdir.

Məqalədə həm Avropa Şurasının Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş tövsiyələr, həmin qurumun problemə yanaşması, digər tərəfdən isə AİHM-in presedent hüququndan hasil olunan nəticələr qarşılıqlı və müqayisəli şəkildə təhlil olunacaqdır. AİHM-in Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası əsasında fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq nifrət nitqinin anlayışına və açıqlamaları, ifadələri nifrət nitqi kimi səciyyələndirmək məqsədilə istifadə olunan kriteriyalar müəyyən olunacaq və hər iki yanaşmanın müsbət və mənfi tərəfləri nəzərdən keçiriləcək.

Nifrət nitqi konsepsiyasını təyin etmək üçün dəqiq bir yanaşma və ya hüquqi meyar seçmək çətindir, çünki biz yalnız hamılıqla qəbul oluna biləcək meyarı müəyyən etməməliyik, həm də nifrət nitqinə mütənasib məhdudiyyətlərin çərçivəsini təyin etməliyik. “Nifrət” – şifahi davranış və digər simvolik, kommunikativ hərəkətlərə istinad etmək üçün istifadə olunan hüquqi və siyasi nəzəriyyədə bir sənət terminidir (Corlett, Francescotti, 2002: 1083). Nifrət bir qayda olaraq etnik mənsubiyyəti, dini, cinsi ilə fərqlənən qrupları tərənnüm edən və onlara mənsub olan toplumlara və ya bir şəxsə qarşı qəsdən güclü antipatiyanı ifadə edir (Simpson, 2013: 701). Nifrətə təhrik təhqir, təqib, dözümsüzlüyə əsaslanan nifrəti yayan, təhrik edən, təşviq edən və ya əsaslandıran bütün ifadə formalarını əhatə edir. Bu, gələcəkdə müəyyən bir qrupa qarşı daha çox təzyiq və ayrı-seçkiliyin tətbiqi üçün əsas rolunu oynaya bilər. Bu səbəbdən nifrət nitqi ilə ifadə azadlığı arasında sərhəd müəyyən etmək vacibdir, çünki ifadə azadlığı “dövləti və ya əhalinin hər hansı bir hissəsini incidən, sarsıdan və ya narahat edən” ifadələri də ehtiva edə bilər (Erbakan v. Turkey, 2006: §49).

Bəzi elm adamlarının fikrincə, “nifrət nitqi” məhfumu ilk olaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarında istifadə olunmuşdur və daha sonra hüquq elmində digər ölkələrin nümayəndələri tərəfindən istinad olunaraq məşhurluq qazandı (Belavusau, 2013: 40). Nifrət, fərdin təmsil etdiyi qrup ilə fərdi birləşdirən xüsusiyyətlərə aiddir. Cəmiyyətdəki müəyyən bir qrupu stereotipləşdirmək şəxsin qabiliyyət və ehtiyaclarını fərdi qaydada müəyyən etməyə və qiymətləndirməyə maneələr törədir (Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal, 2017: §46).

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin nifrət nitqinin çərçivələrinin müəyyən edilməsi ilə bağlı fəaliyyətindən söz açarkən bildirmək lazımdır ki, AİHM dərc etdiyi qərarlarda konkret olaraq nifrət nitqini təşkil edən müəyyən ifadələr və dözümsüzlük əsasında nifrətə təhrik və təşviq edən çıxışlar arasında fərq qoymamışdır (Rainey, Wicks, Ovey, 2014: 441).

AİHM bir çox hallarda Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 17-ci maddəsinə və 10.2-ci maddəsində göstərilən məhdudiyyətlərə istinad edirdi (Rainey, Wicks, Ovey, 2014: 441). Konvensiyada heç nə hər hansı dövlətin, qrupun və ya şəxsin burada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarının ləğvinə yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya hər hansı əməl törətmək və ya onları Konvensiyada nəzərdə tutulandan daha artıq məhdudlaşdırmaq hüququna malik olması kimi şərh oluna bilməz. Bununla yanaşı, Məhkəmə ifadənin nifrətə təhrik olub-olmaması ilə bağlı qərar verərkən ifadənin işlədildiyi kontekstə önəm verir. Açıqlama və ya ifadə bu mövzu ilə bağlı məlumatlı tamaşaçılara, auditoriyaya münasibətdə istifadə olunması halında onun nifrətə təhrik kimi qiymətləndirilməsi ehtimalı olqudca aşağıdır (Jersild v Denmark, 1994). Beləliklə, AİHM nitqin nifrət nitqi olub-olmaması ilə bağlı yalnız qeyri-müəyyən çərçivələr müəyyən etmişdir. Bəzi hallarda isə AİHM iş materiallarında sadalanan faktların nifrət nitqi və ya nifrəti təhrik edən nitq kimi dəyərləndirib-dəyərləndirməməsi ilə bağlı məsələnin hüquqi təhlilini aparmayaraq ümumiyyətlə o məsələyə toxunmur. Vedjeland İsveçə qarşı işdə Məhkəmə məktəb şagirdləri arasında paylanılan broşurları “nifrət nitqi” mənbəyi kimi qiymətləndirərək yenə işin icraatdan çıxarılması üçün Konvensiyanın 17-ci maddəsinə istinad etdi. Öncə də qeyd edildiyi kimi nifrət nitqi nifrəti təhrik və təşviq edən ifadələri, açıqlamaları da ehtiva edir. Bu baxımdan Vedjeland işinin əhəmiyyəti danılmazdır. Digər tərəfdən bu işdə ilk dəfədir ki, AİHM nifrət nitqinin irqi əsaslı çıxışları nəzərdə tutan klassik məhfumunun çərçivəsindən kənara çıxaraq homofob ifadələri də 10-cu maddənin qanuni şəkildə məhdudlaşdırılması üçün əsas şəklində tanıdı. Məhkəmə bildirdi ki, cinsi orientasiya əsasında ayrı-seçkilik irq, milli və etnik əsaslı ayrı-seçkilik qədər ciddi problemdir (Vedjeland v Sweden, 2012: §55).

Bununla yanaşı, Məhkəmə bu işdə nifrəti təhrik etmək və bunun birbaşa və dolayı nəticələrini müəyyən edən yanaşmadan istifadə etmişdir. Məhkəmə qeyd etdi ki, nifrətə təhrik mütləq zorakılığa və ya digər cinayət əməllərinə çağırış ilə nəticələnməyə də bilər. Əhalinin müəyyən qruplarının, kəsimlərinin təhqir edilməsi, aşağılanması və ya böhtan atılması nəticəsində hücumlar ifadə azadlığından məsuliyyətsiz şəkildə istifadə edən şəxslərə qarşı mübarizənin aparılması və ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması üçün dövlət orqanları tərəfindən müvafiq addımların atılmasına kifayət edə bilər (Vedjeland v Sweden, 2012: §55).

Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdir ki, Məhkəmə nifrətə təşviqi ehtiva edən çıxışlarla bağlı tətbiq olunan məhdudiyyətlərin hüdudlarını müəyyən etməkdə dövlətlərə mülahizə sərbəstliyini tanıyır (Soulas et autres v. Fance, 2008). AİHM sırf Fransaya aid məxsusi problem olan immiqrasiya və miqrantların inteqrasiyası probleminin müzakirəsinin cəmiyyət üçün vacibliyini tanıyaraq dövlətin bu mövzu ilə əlaqədar məhdudiyyətlərin tətbiqi sahəsində mülahizə sərbəstliyini tanımışdır (Janssen, 2009: 27).

Nifrətə təhrik və ya nifrət nitqinə qarşı mübarizə sahəsində dövlətlərin mülahizə sərbəstliyinə baxmayaraq, AİHM tətbiq edilən məhdudiyyət tədbirlərinin qanuni məqsəd daşıyıb-daşımamasının müəyyən edilməsi üzrə bəzi faktorları təsbit etdi. Nifrət nitqinin məhdudlaşdırılması üçün əsasların qanuniliyini yoxlayarkən aşağıdakı faktorlara diqqət yetirmək lazımdır:

a) açıqlamalar siyasi və sosial gərginlik fonunda edilibmi (Perinçek v. Switzerland, 2015: §205);

b) birbaşa və daha geniş kontekstdə baxıldıqda, açıqlamalar zorakılığa birbaşa və ya dolayı çağırış və ya zorakılığa bəraət qazandırmaq kimi qiymətləndirilə bilərmi (Perinçek v. Switzerland, 2015: §206);

c) açıqlama və ya bəyanatın verilməsi yolu və birbaşa və ya dolayı zərərli, mənfi nəticələrə səbəb olma qabiliyyəti (Perinçek v. Switzerland, 2015: §207).

Nifrət nitqi ilə cəmiyyətin hər hansı bir hissəsini şok edən və ya təhqir edən ifadələr arasında fərq qoyarkən, ifadənin istifadəsini şərtləndirən əsasları təhlil etmək yerinə düşərdi. Cəmiyyətin bir hissəsini sarsıdan, şok edən və ya narahat edən bir açıqlama belə az və ya çox ictimai müzakirələrə öz töhfəsini verməlidir. Yalnız bu halda həmin ifadələr və çıxışlar Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 10-cu maddəsinin çətiri altında müdafiə oluna bilər. Nifrət nitqində belə açıqlamalara səbəb ictimai müzakirələrə töhfə deyil, nifrətin, dözümsüzlüyün yayılmasıdır və bu çıxışlar həqiqətlərə əsaslanan obyektiv məlumatları deyil, əsasən şəxsi fikirləri əks etdirir. AİHM tərəfindən müəyyən olunan kriteriyaların mühümlüyünə baxmayaraq, bildirmək lazımdir ki, Məhkəmənin son dərəcə kontekst, məzmuna əsaslanan yanaşması cəmiyyətin əksəriyyətinin görüşlərinə zidd olan ifadələrə, açıqlamalara qeyri-mütənasib olaraq məhdudiyyətlərin tətbiqinə gətirib çıxara bilər. Belə olduqda, sual yaranır: Kim ifadənin məzmununun Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının ruhunu zidd olub-olmadığı ilə bağlı fikir yürüdə bilər? Kim öz üzərinə belə məsuliyyəti götürə bilər və götürdüyü təqdirdə obyektiv faktların təhlili zamanı həmin şəxsin subyektiv fikirlərinin digər şəxslərin fikirləri ilə kəsişdiyinə kim zəmanət verə bilər? Bildiyimiz kimi, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası canlı alətdir və dəyişən cəmiyyətlərin insan hüquqlarına baxışını ehtiva edərək yeni çağırışlara cavab verir. Belə olduqda, hansısa ifadənin müəyyən zaman kəsimi daxilində Konvensiyanın ruhuna zidd olub-olmadığı ilə bağlı fikir yürütmək üçün yalnız məzmuna əsaslanan yanaşmadan istifadə Konvensiyanın tətbiqində sui-istifadələrə yol aça bilər, çünki "Konvensiyanın ruhu" konkret və aydın standartları və hüquqi çərçivələri müəyyən etməyərək Konvensiyanı tətbiq edən dövlətlərə və dövlətlərin hərəkətlərinə hüquqi qiymət verən AİHM-ə qeyri-mütənasib şəkildə qiymətləndirmə sərbəstliyi təqdim edir. Unutmaq lazım deyil ki, AİHM-in hakimləri də müəyyən dünya görüşünə, oturuşmuş əxlaqi, fəlsəfi və dini baxışlara sahib adi şəxslərdir. İşin faktiki hallarında göstərilmiş fikirlər onların nöqteyi-nəzərindən ya söz azadlığının tərənnümü kimi, ya da ki, əksinə nifrət nitqi kimi qavranıla bilər. Beləliklə, bizim fikrilərimiz və inanclarımız cəmiyyət üçün hansı ifadələrin həqiqətən də təhlükəli olmaları barədə fikir yürütmək qabiliyyətimizə təsir edə bilər (Concurring Opinion of Judge Spielmann, 2012: §1). Təbii ki, ifadə azadlığının məhdudlaşıdırılması hər bir işin faktiki hallarından asılıdır və hər bir potensial pozuntunu öncədən müəyyən etmək və presedent hüququnda pozuntuların tam siyasını müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Lakin iş nifrət nitqinə gəldikdə, həm ifadə azadlığından istifadə edən şəxs, həm də həmin azadlığı məhdudlaşdıran dövlət orqanlarının sui-istifadələri riskini azaltmaq üçün nifrət nitqinin anlayışı verilməlidir və ya ifadənin nifrət nitqi kimi qiymətləndirilməsi üçün yalnız məzmuna əsaslanmayan tam, dolğun siyahı tərtib olunmalıdır.

Fikrimcə, "nifrət nitqi" anlayışı məcburi hüquqi qüvvəyə malik sənəddə müəyyən edilmiş standartlara cavab verməlidir və ya əsas amillər və faktorlar aydın və şəffaf şərtlərlə müəyyənləşdirilməli və "nifrət nitqi" nin tərifi auditoriyadan və digər amillərdən asılı olaraq dəyişməməlidir. Bir şəxsin ifadəsində nifrət nitqi aşkar edildikdə, o, qadağan edilməlidir, cəmiyyəti və ya onun böyük bir kəsimini şok edən digər təhqiramiz nitq formaları və açıqlamalar dövlətlərə verilən daha geniş mülahizə sərbəstliyi çərçivəsində məhdudiyyətlərə məruz qala bilər. Əks təqdirdə nifrət nitqi ilə mübarizə çoxluğun paylaşdığı fikirlərə əks gedən və ya onlarla razılaşmayan şəxslərə qarşı təqbi vasitəsinə çevrilə bilər. AİHM-in yanaşması ilə əlaqədar son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Məhkəmə nifrət nitqinə konkret anlayış verməsə də, nifrət nitqini müəyyənləşdirmək üçün bir çərçivə hazırlamışdır. Bununla birlikdə, kifayət qədər çox sayda işlərdə Məhkəmə, müəyyən bir ifadənin nifrət nitqini təşkil etməsi ilə bağlı suaal konkret cavab verməyərək avtomatik olaraq həmin ifadələrin Konvensiyanın ruhuna zidd olduğunu bildirərək 17-ci maddə altında işi qəbuledilməz elan etmişdir ki, bu da öz növbəsində nifrət nitqi ilə bağlı Məhkəmənin yanaşmasını

öyrənməyə maneə törətmişdir. AİHM daha çox bu sahədə dövlətlərə mülahizə sərbəstliyi tanıyaraq konkret ifadələrin nifrət nitqi olmasını müəyyən etməyi dövlətlərin səlahiyyət çərivəsinə aid etmişdir.

AİHM-in presedent hüququ ilə yanaşı, Avropa Şurası nifrət nitqi ilə mübarizə sahəsində kifayət qədər geniş "yumşaq hüquq" normaları hazırlamışdır. Bildiyimiz kimi, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 97/204 saylı Tövsiyəsi məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmasa da, təşkilat çərçivəsində ilk dəfə nifrət nitqinin anlayışını vermişdir. Tövsiyədə verilən anlayışa görə "nifrətə təhrik" dedikdə irqi nifrəti, ksenofobiyanı, antisemitizmi və ya dözümsüzlüyə əsaslanan digər nifrət formalarını yayan, təhrik edən, təşviq edən və ya əsaslandıran bütün ifadə formalarını əhatə etməsi başa düşülməlidir, bunlara aiddir: aqressiv millətçilik və etnosentrizm, ayrıseçkiliklə ifadə olunan dözümsüzlük, azlıqlara, miqrantlara və immiqrant mənşəli insanlara qarşı düşmənçilik.

Bu tövsiyə vasitəsilə Nazirlər Komitəsi üzv dövlətləri nifrətə çağırış və ya irqi zəmində nifrət, ksenofobiya, antisemitizm və ayrı-seçkiliyin digər formaları, habelə dözümsüzlüyə əsaslanan nifrət nitqi kimi tövsif oluna bilən açıqlamalarla və ifadələrlə mübarizəyə çağıraraq nifrət nitqinin qarşısının alınması üçün məhdudiyyətlərin sahəsini genişləndirməyə təşviq edir (Heinze, 2006: 545).

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Avropa Şurası çərçivəsində sırf irqi zəmin ayrı-seçkilik və nifrət nitqi ilə mübarizə sahəsində bir sıra tövsiyələr və digər hüquqi sənədlər toplusu hazırlanmışdır. Müqayisə üçün bildirmək lazımdir ki, seksist nifrət nitqi üzrə yanaşma son zamanlar işlənməyə başlanıldığından bu sahədə hüquqi sənədlər bir o qədər deyil.

Lakin Avropa Şurası çərçivəsində fəaliyyət göstərən 15 saylı Ümumi Siyasət Tövsiyəsində digər yanaşma tətbiq olunaraq nifrət nitqinin daha geniş anlayışından istifadə olunur. İlk dəfə digər əsaslarla birgə cins də nifrət nitqi üçün əsaslardan biri kimi müəyyən edildi. Bu Tövsiyəyə görə nifrət nitqi aşağıdakı kimi başa düşülməlidir: şəxsin və ya bir qrup şəxsin alçaldılmasına, təhqir edilməsinə, ona qarşı düşmənçiliyə təhrik və ya təşviq etmə, habelə bu cür şəxsə və ya şəxslərə qarşı irq, din, dil, inanc, vətəndaşlıq, milliyyət və ya etnik məsubiyyət, həmçinin yaş, cins, cinsi mənsubiyyət və cinsi orientasiya da daxil olmaqla şəxsi xüsusiyyətlərin natamam siyahısına əsaslanan qısnama, təhqir, neqativ stereotiplərin yaradılması, damğalama və ya təhdidlər və ya yuxarıda sadalanan hərəkətlərə bəraət qazandırma (Explanatory Memorandum to the Rec. ECRI,2015: § 9). Hazırki Tövsiyədə istifadə olunan nifrət nitqinin anlayışı digər sənədlərdəki təriflərdən olduqca genişdir və AİHM tətbiq etdiyi yanaşma ilə tam kəsişmir. Tövsiyə həm artıq var olan standartları, həm də nifrət nitqini müəyyən etməyə imkan yaradan yeni yanaşmaları ehtiva edir. Tövsiyə dövlətlər qarşısında hüquqi öhdəliklər nəzərdə tutmasa da, gender bərabərliyi sahəsində damğalama, stereotiplərin qadağan olunması kimi aspektləri də nifərt nitqi anlayışına daxil etmək üzrə niyyətini ortaya qoyur. Ayrı-seçkiliklə bərabər nifrət nitqinin əhatə dairəsi də genişlənməyə məruz qalmışdır. AİHM-nin nifrət nitqinə zorakılığın və ya digər zərərli nəticələrə səbəb olan ifadələrin birbaşa və dolayı təşviqi kimi yanaşmasından fərqli olaraq, hazırkiTövsiyə nifrət nitqinə böhtan və təhqirlərin yayılması və təşviqini də daxil edərək daha da irəli gedir. Bu yanaşma nifrət nitqinin anlayışını genişləndirir və nəticədə ifadə azadlığının dövlətlər tərəfindən ixtiyari olaraq məhdudlaşdırmasına gətirib çıxara bilər, çünki mənfi stereotipin tətbiqi və damğalamanın anlayışı ayrıca verilmədən onların nifrət nitqi məhfumuna daxil edilməsi hüquqi qeyri-müəyyənliyi daha da qabarıq biruzə verəcək. Tövsiyədə göstərilən aşağıdakı aspektlər AİHM-in yanaşmasında nəzərdə tutulmadığından onlara fikir yetirmək məqsədəmüvafiqdir:

(a) bəhs edilən nifrət nitqinin istifadə olunduğu kontekst (xüsusən, nifrət nitqinin əlaqələndirildiyi cəmiyyətdə onsuz da ciddi gərginliyin olub-olmaması);

(b) nifrət nitqindən istifadə edən bir insanın başqalarına təsir etmə qabiliyyəti (məsələn, bu şəxslərin siyasi, dini və ya ictimai xadim olması);

(c) istifadə olunan dilin təbiəti və gücü (məsələn, təhrikedici və birbaşa olaraq auditoriyaya istiqamətlənmişdirmi, yalnış məlumatlar, mənfi stereotip və damğalanma və ya zorakılıq, hədə-qorxu, düşmənçilik və ya ayrı-seçkilik hərəkətlərini təşviq edə bilən dildirmi);

(d) konkret şərhlərin məzmunu (istər təcrid olunmuş yeganə hadisə olsun, istərsə dəfələrlə təkrarlanmış ifadələrə yer versin və xüsusən debatlar zamanı eyni və ya başqa bir şəxsin fərqli ifadələr ilə tarazlı və mütənasib hesab edilə bilərmi);

(e) istifadə olunan ortam və ya şərait (məsələn, interaktiv bir tədbirdə dərhal bir tamaşaçı reaksiyasının mümkün olub-olmaması);

(f) tamaşaçı auditoriyasının keyfiyyəti (şiddət, zorakılıq, hədə-qorxu, düşmənçilik və ya ayrı-seçkilik hərəkətlərinə meyl varmı) (Explanatory Memorandum to the Rec. ECRI, 2015: §16).

Tövsiyədəki yanaşma AİHM-in tətbiq etdiyi yanaşma ilə oxşarlıq təşkil edir. Sadəcə olaraq Tövsiyə nifrət nitqini daha geniş tövsif edərək nifrətə təhrikə niyyətin olmasını müəyyən etmək sahəsində dövlətlərə

olduqca geniş mülahizə sərbəstliyini tanıyır. Tövsiyədə nifrət nitqinin anlayışı ilə birlikdə, çıxış və ya açıqlamanın nifrət nitqi sayılması üçün kriteriyaların siyahısı sadalanır.

Nəticədə qeyd etmək olar ki, AİHM-in nifrət nitqinə yanaşması Ümumi Siyasət Tövsiyəsi N. 15 ilə müqayisədə daha konkret və aydındır. Belə ki, Tövsiyə mənfi stereotipləri, təbliğatı, nifrətə təhriki və s.-ni ehtiva edir. Beləliklə, ifadə azadlığına qeyri-mütənasib şəkildə təzyiq göstərən, digər tərəfdən isə, böhtan, qaralama, nifrətə təhrik edən hüquqi mətnlərdəki qeyri-müəyyən ifadələrin tətbiqindən uzaqlaşmaq üçün hüquq ictimaiyyəti nifrət nitqi ilə mübarizə sahəsində birgə səyləri ortaya qoyaraq vahid yanaşma sərgiləməlidir.

Nəticə

Yuxarıda aparılan müqayisəli təhlilə nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, həm AİHM-in, həm də Avropa Şurasının yanaşması nifrət nitqinin anlayışının hüquq müstəvisində bərqərar olması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə hər iki yanaşmadakı çatışmazlıqlara toxunmadan onların tətbiqindəki boşluqları aradan qaldırmaq çətin olacaqdır.

Məqalədə aparılan təhlili bir daha detallı təsvir etmədən bəzi aspektləri qeyd etmək məqsədəmüvafiqdir. İlk növbədə AİHM-in yanaşmasını araşdıraraq müsbət tərəflərlə yanaşı bəzi boşluqları görmək mümkündür. Birincisi, AİHM ifadə azadlığını ehtiva edən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 10-cu maddəsinin pozuntusu iddia edilən işlərdə bir çox hallarda mübahisələndirilən ifadənin, çıxışın, açıqlamanın və ya özünüifadənin hər hansı digər formasının nifrət nitqi və ya nifrətə təhrik edən nitq kimi qiymətləndirməsi məsələsini qaldırmayaraq birbaşa olaraq onun Konvensiyanın ruhhunza zidd hərəkət kimi 17-ci maddə çərçivəsində işi qəbuledilməz elan edir. Belə olduğu halda, konkret olaraq həmin ifadənin hansı hissəsinin 10-cu maddənin sui-istifadəsi olduğu ilə bağlı məsələ qaranlıq qalır. Belə olduğu təqdirdə, nifrət nitqi anlayışı hüquqi müstəvidə inkişaf etdirilmir və nəticədə nifrət nitqinin müəyyən edilməsi üzrə vəzifə mülahizə sərbəstliyi çərçivəsində üzv dövlətlərə həvalə edilir.

İkincisi, nifrət nitqinin işin faktiki hallarından asılı olaraq müəyyən edilməsində AİHM məzmuna, kontekstdə əsaslanmış yanaşmadan istifadə edir ki, bu da məsələnin həllində hüquqi müəyyənlik prinsipinə uyğunluğu tam təmin etmir.

AİHM ilə müqayisədə Avropa Şurasının qurumları yeni yanaşma təklif edərək artıq oturuşmuş nifrət nitqi məhfumunu daha da genişləndirərək buraya damğalama, aşağılama, mənfi stereotiplərdən istifadə kimi yeni anlayışları əlavə edərək dövlətlərin nifrət nitqi ilə mübarizə sahəsini daha da genişləndirmişdirlər. Avropa Şurası bir çox hallarda irqi ayrı-seçkilik səbəbilə tətbiq edilən nifrət nitqi ilə mübarizə sahəsində tövsiyələr və digər hüquqi sənədlər hazırlamışdır. Lakin qadınlara qarşı istifadə olunan seksist nifrət nitqi ilə mübarizə sahəsində tövsiyələr və digər sənədlər yalnız son zamanlarda qəbul edilməyə başladı. Avropa Şurasının nifrət nitqi sahəsində qəbul etdiyi çoxsaylı sənədlərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edənləri R (97) saylı Tövsiyə və 15 saylı Ümumi Siyasət Tövsiyəsidir. Belə ki, hər iki sənəddə nifrətə təhrik və nifrət nitqinin əhatə dairəsi və ifadənin nifrət nitqi kimi tövsif olunması üçün kriteriyalar təsbit edilmişdir. Həmin kriteriyalar AİHM-in müəyyən etdiklərindən daha genişdir.

Hər iki qurumun istifadə etdiyi yanaşmalardakı fərqlərə baxmayaraq, onların oxşar tərəfləri də vardır. Belə ki, yanaşmalar məzmun (kontekst) xarakterlidir. Yəni ifadənin nifrət nitqi kimi qiymətləndirilməsi üçün onun obyektiv xassələri və xüsusiyyətləri deyil, ifadənin edildiyi kontekst, mühit əsas götürülür ki, bu da ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması üçün vacib əsaslardan olan nifrət nitqinin müəyyən edilməsində boşluqlar yaradır. Belə olduqda, ölkədən ölkəyə nifrət nitqinin anlayışı daralıb genişlənə bilər ki, XXI yüzillikdə informasiyanın ötürülməsində dövlət sərhədləri mühüm rol oynamadığından bir ölkədə nifrət nitqi kimi tanınmayan məlumat digər ölkənin yurisdiksiyası çərçivəsində yayıldıqda müvafiq qanunvericilik çərçivəsində məsuliyyətə səbəb ola bilər.

Yuxarıda qeyd olunanları cəmləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, nifrət nitqi ilə mübarizənin effektivliyinin artırılması üçün onun Avropa regionunda vahid anlayışı olmalıdır və hal- hazırda tətbiq edilən kontekst-əsaslı yanaşmadan uzaqlaşmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Action Plan, CM (2005) 80 final 17 May 2005 [elektron mənbə] URL: http://coe.int/t/dcr/summit/ 2005 0517_plan_action_en.asp. (son baxış - 02.02. 2021)
2. Handyside v. the United Kingdom judgment of 7 December 1976
3. Erbakan v. Turkey judgment of 6 July 2006
4. Corlett J.A., Francescotti R., Foundations of a Theory of Hate Speech // Law Review 2002. № 48
5. Simpson R.M., Dignity, Harm, and Hate Speech // Law and Philosophy 2013. № 32

6. Belavusau U. Freedom of Speech: Importing European and US Constitutional Models in Transmational Democracies / London α New York: Routledge, Taylor α Francis Group, 2013. -220 c.
7. Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugal, app. no. 17484/15, 25/07/2017
8. Rainey B., Wicks E., Ovey C. The European Convention on Human Rights/6 Oxford: Oxford Uni Press, 2014. – 652 p.
9. Jersild v Denmark, (App. 15890/89), September 24, 1994, Series A No. 298, (1994) 19 EHRR1
10. Vedjeland v Sweden, (App.1813/07), 9 February 2012
11. Case of Soulas et autres v. Fance (Requête no 15948/03), 10 July 2008
12. Janssen E. Limits to Expression on Religion in France // Agam & Religiustas di Europa, Journal of European Studies 2009. № 1. – pp. 22-45.
13. Case of Perinçek v. Switzerland, (Application no. 27510/08), 15 October 2015
14. Concurring Opinion of Judge Spielmann Joined by Judge Nussberger, Vejdeland and others v. Sweden Judgment , (App.1813/07), 9 February 2012 – Separate Opinions
15. Recommendation No R (97) 20E (1997) [elektron mənbə] URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680505d5b (son baxış - 08.02. 2021)
16. Heinze E. Viewpoint Absolutism and Hate Speech// The Modern Law Review-2006. T. 69. № 4. – C. 543-582.
17. Explanatory Memorandum to ECRI General Policy Recommendation No. 15 on Combating Hate Speech, 2015. 20. Explanatory Memorandum to the Rec. ECRI 2015

Rəyçi: prof. Ş.Səmədova

Göndərilib: 11.02.2021 Qəbul edilib: 14.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/43-45

Аркиназ Гамидулла гызы Магомедгасан заде
Бакинский славянский университет
старший преподаватель
arkinaz.mammadhasanzade@gmail.com

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА В ОБУЧЕНИИ РКИ

***Ключевые слова**: РКИ, методика обучения, работа над текстом, студент-иностранец, художественный текст*

Working on text as a key point in learning RFL
Summary
Reading is an important type of speech activity that needs to be taught to foreigners at the initial stage of learning the Russian language. The use of literary texts in the process of teaching Russian to foreigners has a multifaceted nature. At the same time, the literary text acts as a source of linguistic knowledge and material for improving receptive skills in reading as a type of speech activity. Fiction is widely used in the disclosure of regional problems, aiming students at a deeper comprehension of the theoretical foundations of the culture of the country of the target language.
***Key words**: RFL, teaching methods, work on the text, foreign student, literary text*

Введение

Художественный текст является важным материалом в преподавании русского языка как иностранного. Это отчасти связано с той огромной ролью, которую играет художественная литература в русской культуре, а отчасти с тем фактом, что художественный текст – это богатейший материал, который можно использовать с разными целями и с помощью которого можно решить большое количество разнообразных учебных задач. Но преподаватель должен понимать, насколько сложна и многогранна информация, передаваемая художественным текстом.

Как известно, в художественном тексте можно осмыслить все, по крайней мере, авторы стремятся распознать мир через художественный текст (1). Художественный текст является наиболее сложным видом учебного текстового материала, «уроки с его использованием требуют от учителя серьезной филологической подготовки, знакомства с особенностями психологии восприятия художественной литературы, знаний из области методической науки, а также хорошего литературного вкуса и тонкого языкового чутья» (2: 222). Прежде всего, преподаватель всегда должен четко представлять, с какой целью он собирается использовать на уроках по русскому языку как иностранному такой сложный, многоаспектный материал, как художественный текст. Как было отмечено, тексты художественной литературы могут использоваться для решения различных задач (языковых, речевых, лингвострановедческих), но в этом случае целью урока будет работа над грамматикой или лексикой на материале текста. А собственно текстовая работа – это обучение созданию и пониманию текстов.

В европейской системе уровней владения иностранным языком понимание рассматривается как одна из ключевых компетенций, объединяющая такие виды речевой деятельности, как аудирование и чтение. В документе Совета Европы «Общеевропейские компетенции владения иностранным языком» несмотря на то, что существенное внимание уделяется пониманию таких письменных текстов, как справочные материалы, почтовые отправления, инструкции и т.п., особо подчеркивается, что национальная художественная литература является «ценным общим ресурсом, который надо охранять и развивать», а «изучение художественной литературы преследует не только эстетические, но и образовательные, духовные, интеллектуальные и эмоциональные цели» (3: 58). Если в качестве основной цели преподаватель выбирает обучение пониманию, то в этом случае необходимо особым образом подойти к отбору текстового материала. Это должны быть художественные тексты, которые потенциальный читатель захочет и сможет понять. Чтение художественной литературы – не легкий процесс, в некоторых случаях даже для носителя языка, и задача преподавателя сделать его привлекательным для обучаемого, предложив ему такой текст, который вызовет интерес, а значит и желание прочитать и понять. Это могут быть как тексты русской классической литературы, так и тексты современных художественных произведений. Правильно выбранный художественный текст позволит мотивировать учащихся к изучению русского языка, сделав занятия интересными, увлекательными, личностно значимыми для них.

И все же какие тексты выбрать для работы, какие грани текста следует затрагивать в ходе чтения и на каких этапах прочтения текста уместно обнародовать эти грани? (4: 23). Единого рецепта в данном случае нет, все зависит от группы, в которой ведется преподавание, главное выбрать тот материал, который соответствует интересам и настроениям учащихся. Немаловажным является и то, что художественный текст должен нравиться самому преподавателю. По сравнению с классикой произведения современных писателей обладают рядом преимуществ, что позволяет с успехом использовать их при работе с иностранными учащимися. Иностранным читателям интересно узнать о жизни в современной России, им ближе проблемы современников и российских сверстников. В своем собственном жизненном опыте иностранный студент может обнаружить множество сведений, необходимых для воссоздания ситуации современного литературного произведения. К тому же эти произведения написаны на современном языке, который и является предметом изучения, что в свою очередь усиливает, как показывает практика, мотивацию чтения. Однако если учащиеся выражают желание читать классику, преподаватель, безусловно, должен пойти им навстречу. В этом случае, на наш взгляд, целесообразнее выбирать поэтические классические тексты. Выбор стихотворений для чтения и понимания – это сложный, но полезный выбор (2: 3). Благодаря своему небольшому объему и связанному с ним ограниченному набору ключевых единиц текста поэтический текст исключительно удобен для урока, т.к. работа над ним укладывается во время, отведенное для одного занятия. Однако необходимо учитывать тот факт, что поэтический классический текст должен представлять ситуацию, аналог которой имеется в жизненном или читательском опыте учащихся, либо описывать чувства, известные им по собственному опыту. Читатель понимает текст в том случае, если ему понятна ситуация, о которой идет речь в тексте (4: 223). Таким образом, выбор текста должен осуществляться с учетом узнаваемости ситуации, т.к. ситуация относится к числу важных опор, используемых читателем при восприятии текста. К тому же важно отметить: для того, чтобы учащиеся смогли понять текст, необходимо предлагать тексты только со знакомой грамматикой. Что касается собственного практического опыта, то работа на аудиторном занятии с поэтическими художественными текстами русской классической литературы всегда вызывает интерес у учащихся, несмотря на трудности, связанные с глубоким духовным потенциалом классического произведения, а также с наличием порой историзмов и архаизмов, устаревших стилистических оборотов и т.п. Необходимо отметить, что преподаватели не всегда разграничивают понятия «художественный текст» и «художественное произведение». Текст – это основа художественного произведения, а понятие «художественное произведение» гораздо шире, оно включает в себя историю создания произведения, все экранизации, театральные постановки, иллюстрации и т.п. В рамках практического курса РКИ принципиально важно работать именно с художественным текстом, т.к. он обозрим, конечен и предназначен именно для читателя. На этапе предтекстовой работы чтобы вызвать у учащихся интерес к тексту рекомендуем, например, сказать, что изучаемый текст знаком всем русским, или это любимый автор (любимое произведение) преподавателя. В начале урока целесообразно написать на доске имя и фамилию поэта или писателя, а также название стихотворения. Это также является важным для предтекстовой работы, которая призвана заинтересовать читателя, предоставив некоторую информацию об авторе и его произведении. На этом этапе можно немного рассказать об авторе текста, возможно, сообщить какую-либо интересную информацию о нем. О самом произведении лучше не рассказывать, чтобы сохранить интригу и ненароком не раскрыть тайну текста.

Художественная литература, как русская классика, так и современная литература, неизменно вызывает интерес у изучающих русский язык как иностранный. Однако подчас их останавливает страх перед возможными трудностями и неуверенность в своих силах. Снабжая текст разного рода комментариями, объяснениями, словниками и т.п., преподаватель часто способствует укоренению этих опасений, как бы давая понять учащимся, что им самостоятельно никогда не справиться с русскими художественными текстами. Подчеркнем, что только самостоятельное преодоление лексических трудностей при чтении текста на русском языке развивает у учащихся языковую догадку, формирует навыки использования когнитивных стратегий. Разбор преподавателем текстовых единиц перед началом работы с текстом с целью снятия трудностей также методически нецелесообразен, мало того, он вреден, т.к. это разрушает текст, он утрачивает цельность и не может быть понят учащимися. «Настоятельно рекомендуем преподавателям воздержаться от разбора текстовых единиц перед началом работы с текстом с целью снятия трудностей и от различного рода комментариев и семантизаций во время работы с текстом. Вместо комментариев и объяснений тексты должны быть снабжены вопросами и заданиями, нацеливающими читателя на максимально самостоятельную работу: на вдумчивое чтение, смысловое восприятие чужого текста, его эмоциональное переживание, бережное освоение и выработку собственного обоснованного отношения к прочитанному» (5: 72). В данном случае уместны слова

Ричарда Олдингтона: «Ничему тому, что важно знать, научить нельзя, – все, что может сделать учитель, – это указать дорожки». Не рекомендуем во время предтекстовой работы выполнять лексико-грамматические упражнения. Это методически нецелесообразно, т.к. все грамматические категории должны быть уже знакомы учащимся, а с лексическими трудностями можно справиться в процессе работы над текстом. Если художественный текст, предлагаемый для чтения, имеет название, необходимо уделить ему внимание. Притекстовая работа должна начинаться с осмысления названия стихотворения. Преподаватель может предложить учащимся построить читательский прогноз, подумать, о чем может быть текст с таким названием. Как правило, до чтения текста невозможно полностью раскрыть смысл его названия. Не рекомендуется использование наглядности на притекстовом этапе, тогда как на послетекстовом этапе можно и нужно использовать зрительную и слуховую наглядность. Учитывая тот факт, что постоянное прерывание и исправление ошибок демотивирует студентов, преподаватель в процессе аудиторной работы над художественным текстом должен исправлять только коммуникативные ошибки, которые могут изменить смысл высказывания. Данная методика работы над текстом предполагает постоянное углубление в смысл текста: обсуждение следующего фрагмента проверяет понимание предыдущего, поэтому не требуется специальных заданий, контролирующих, как учащиеся поняли тот или иной элемент текста. На послетекстовом этапе контроль понимания текста читателем также нецелесообразен, т.к. на этапе послетекстовой работы в сознании читателя происходит дальнейшая работа над текстом: понимание, оценивание, сравнение. Урок должен проходить с использованием интерактивных технологий обучения пониманию текстов. Преподаватель должен использовать разные приемы работы. Работа над текстом должна быть диалогична, похожа на разговор, обмен мнениями, рассуждение. Учащиеся должны чувствовать себя свободно, высказывать свою точку зрения без опасения быть непонятыми. Преподавателю необходимо активизировать творческую активность учащихся, предлагая им представить то, о чем они читают, описать возникающие в воображении образы. Целесообразно на этапе послетекстовой работы предложить учащимся задания обобщающего характера, чтобы они смогли высказать свое понимание прочитанного, собственное мнение о тексте.

Заключение

Принимая во внимание тот факт, что в обучении языку художественный текст можно использовать с разными целями, на наш взгляд, все же главная цель уроков с использованием текстов художественной литературы состоит в том, чтобы научить максимально самостоятельному пониманию художественных текстов, сформировать необходимые для этого навыки, что не отменяет решения всех вышеперечисленных задач.

Литература

1. Бродзели А.О. Текст как лингвострановедческий ресурс обучения речевому общению в преподавании русского языка как иностранного // Университетские чтения – 2015. Материалы научно-методических чтений ПГЛУ. Часть VI. Пятигорск: ПГЛУ, 2015.
2. Кулибина Н.В. Текст как ресурс обучения речевому общению на уроках русского языка как иностранного/неродного. Тексты лекций и образцы уроков (для преподавателей русского языка как иностранного). Вып. 1. М.: Гос. ИРЯ им. А.С. Пушкина, 2011.
3.Общеевропейские компетенции владения иностранным языком: Изучение, обучение, оценка. Департамент по языковой политике, Страсбург. М., 2003.
4. Кулибина Н.В. Уроки русского языка с использованием художественных текстов. Тексты лекций и образцы уроков (для зарубежных преподавателей русского языка). М.: Гос. ИРЯ им. А.С. Пушкина, 2011.
5. Кулибина Н.В. Уроки чтения как способ сохранения духовного наследия. Тексты лекций и образцы уроков (для преподавателей русского языка как иностранного). Вып. 2. М.: Гос. ИРЯ им. А.С. Пушкина, 2013.
6. Зайцева И. А. К вопросу о методике работы над художественным текстом на уроке РКИ / И. А. Зайцева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый, 2017, № 13 (147).

Рецензент: доц. С.Рахманова

Göndərilib: 08.02.2021 Qəbul edilib: 10.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/46-50

Lalə Baladadaş qızı İbadova
Azərbaycan Dillər Universiteti
baş müəllim
lalaibadova77@mail.ru

İSPAN DİLİNDƏKİ ƏRƏB ALINMALARINDA CİNS VƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYALARI VƏ MƏSDƏRLƏR (FELİ İSİMLƏR)

Açar sözlər: *morfoloji göstərici, formal cins kateqoriyası, düzgün cəm, sınıq (daxili) cəm*

Categories of gender and number and infinitive in Arabic borrowings in the modern Spanish language

Summary

The article called "Category of the gender and number and infinitive in Arabic borrowings in the modern Spanish language" issues of relative gender and number of Spanish words of Arabic origin. It is pointed out that the number of words in the sourse language may not always coinside with the same parameters of the language accepting these borrowings. Alsa cases of hesetations, relatively connected with this problem are also considered. Infinitives of the first, second and the fourth nature of infinitives are studied as well in the article. The article partially reflects the consideration of the given scientific problem.

Key words*: morphological indications, formal gender category, regular plural, internal plural*

1. Ərəb mənşəli ispan isimlərinin cins kateqoriyası barədə

Jan Dübua yazır ki, əcnəbi leksik vahid alınandan sonra onun "cins səviyyəsində" inteqrasiyası məsələsi ortaya çıxır. (6, səh. 14). Tədqiqata cəlb olunmuş hər iki dildə qrammatik cins kateqoriyası vardır və faktiki materialın təhlili aşkarladı ki, həm ispan həm də ərəb dilində kişi və qadın cinsləri vardır.

Ərəb dilində kişi cinsinin morfoloji göstəriciləri yoxdur; qadın cinsində isə bu göstəricilər aşağıdakılardır: **-atun**, **-a:u**, **-a**. Məsələn: madin**atun** "şəhər", baid**a:u** "çöl, biyaban", dikr**a:** "xatirə" (3, səh. 387).

İsimlərin alınmasında mənbə dildəki cinslə söz alan dildəki cinslər uyğun gəlməyə də bilərlər. Hərdən elə olur ki, sözlərin cins nöqteyi-nəzərindən tərəddüdlər də ortaya çıxır. Eyni söz eyni məna ilə həm kişi həm də qadın cinsində işlədilir: nácar *m* // nácara *f* < ər. نقّارة [na**qq**a:ra] müxtəlif musiqi alətləri və ayrılıqda "ilbiz, balıqqulağı, buynuz".

Tədqiqat materiallarının təhlili göstərdi ki, əksər hallarda alınan sözlərin qrammatik cinsləri alan dilin sözləri ilə üst-üstə düşür. Tədqiqata cəlb olunmuş 600 leksik vahidin 341-i kişi cinsində, 226-sı isə qadın cinsindədir. Bu da ümumi söz korpusunun 567 vahidini təşkil edir. Onlardan cansız isimlər 522 leksik vahid, canlılar isə 45 leksik vahiddən ibarətdir ki onların 37-si kişi cinsli, 8-i isə qadın cinslidir.

1.1. ***Ərəb dilində kişi cinsində olub ispan dilinə eyni cinslə gələnlər*** (214 leksik vahid):

acimut *m* < ər. - سموت [sumu:t] سمت [samt];
alacrán *m* < ər. عقرب [aqrab];
aljófar *m* < ər. جواهر [cava:har];
arraez *m* < ər. الرَّإس ['ar-ra'isu];
badén *m* < ər. بطن [ba**T**n];
bórax *m* < ər. بورق [bu**:**ra**q**un];
califa *m* < ər. خليف [**x**ali**:**fun];
emir *m* < ər. أمير ['ami**:**r];
jabalí//jabalín *m* < ər. خنزير جبلى [xınzır cabali:];
laúd *m* < ər. العود ['al'u**:**d];
nadir *m* < ər. ***نظير*** [naDi:r];
sultán *m* < ər. سلطان [sul**ta:**nun];
vali *m* < ər. والى [va:li];
zumaque *m* < ər. سمَّاق [summa:**q**un] və digərləri.

1.2. ***Ərəb dilində kişi cinsində olub ispan dilinə qadın cinsində gələnlər*** (33 leksik vahid):

acerola *f* < ər. الزعرور ['-al-zu'ru :r];
adehala *f* < ər مداخل [mada:**x**al];
aduána *f* < ər. ديوان [di:va:na];

alcachofa *f* < ər. خرشوف [‘al-**x**urşu:f];
alcaravea *f* < ər. كرويَّا [kar**v**iyya**:**];
berenjena *f* < ər. بادنجان // **باذنجان** [ba**:**dinca**:**nun];
cifra *f* < ər, صفر [**s**ifrun];
gacela *f* < ər. غزال [ğaz:al];
mezquita *f* < ər. مسجيد [másci:d] ;
tara *f* < ər. طرح [**t**arḥ un];
zalema *f* < ər. سلم [salém] və bir çox başqaları.

1.3. ***Ərəb dilində qadın cinsində olub ispan dilinə qadın cinsində gələnlər***.

Formal qadın cinsi əlaməti **-at**(un) olan ərəb isimləri ispan dilində qadın cinsi kimi qəbul olunmuşlar. Bu qəbildən olanlar 105 leksik vahidi əhatə edir:

acequia *f* < ər. ساقيَّة [sa:**q**iyya];
alcabala *f* < ər. قبَّالة [**q**abb**:**latun];
alcazaba *f* < ər. القصبة [‘al- **q**a**s**aba];
alcoba *f* < ər. القبَّة ['al-**q**ubbatu];
alfombra *f* < ər. الحمراء [‘alhamr:au];
algarabia *f* < ər. العربيَّة ['al-'arabiyyatu];
algarada *f* < ər. الغارة ['al-ğa**:**ratu];
algarroba *f* < ər. خرنوبة ['al-xurnu:bu];
casida *f* < قصيده [**q**asida];
jirafa *f* < ər زرافة [ẕ ara**:**fa];
matraca *f* < ər. مطرقة [ma**tr**a**q**a];
sófora *f* < ər. صفيراء [**ṡ** ufira**:**'u];
tarifa *f* < ər. تعريفة [ta’rifa] və qeyriləri.

1.4. ***Ərəb dilində qadın cinsində olub ispan dilinə kişi cinsində gələnlərin*** miqdarı o qədər də çox deyil- 11 leksik vahid:

alminar *m* < ər. منارة ['al-mana**:**ra];
aval *m* < حوَّالة [ḥ a**vv**a**:**la];
café *m*.< ər. قهوة [**q**ah**v**a];
jubón *m* < ər. جبَّة [cubba];
papagayo *m* < ər. ببغاء [babağ’a:’] və s.

Düşünürük ki, çəkilmiş misallarispan dilində işlədilən ərəb alınmalarının qrammatik cəhətdən mənimsənilməsinə əyani sübutdur, belə ki, mənbə dilin cins kateqoriyası ispan dilinin normalarına uyğun dəyişir və bununla da yeni qrammatik aspekt kəsb edir. Roman dillərində işlədilən alınma isimlərdə cinsin dəyişməsi məsələsinə həsr olunmuş bəzi tədqiqatlarda hesab olunur ki, bu hər şeydən əvvəl suffiks və sonluqlarla bağlıdır, çünki onlar müəyyən bir qrammatik cinsin morfoloji göstəriciləri kimi qəbul olunurlar. (7, səh. 96).

Digər tədqiqatçılar hesab edirlər ki, dəyişikliklər sırf formal əlamətlərə görə baş verir. Saitlə bitən isimlər qadın cinsinin əlamətlərini, samitlə bitənlər isə kişi cinsinin əlamətlərini alırlar.

2. İsimlərin kəmiyyət kateqoriyası

Ərəb dilində kəmiyyət kateqoriyası özündə üç subkateqoriyanı birləşdirir: tək isimlər, ikili cəmi olan isimlər və ya təsniyə (tək ilə cəm arasında olaraq iki şəxsi və ya iki şeyi birləşdirən kəmiyyət) və cəmdə olan isimlərdir. Tədqiqata cəlb olunmuş materialın təhlili göstərdi ki, ispan dili təsniyə kimi ikili cəmdə olan ərəb sözləri almayıb.

İsimlərin cəmi a) “düzgün cəm" (suffikslər vasitəsilə düzəldilir) və b) “sınıq (daxili) cəm” olaraq iki yerə ayrılır. Kişi cinsi üçün ***–una***, ***-ina***, qadın cinsi üçün isə ***-atun*** işlədilir. Məs.: mu’allimuna “müəllimlər”, mu’allimatun "müəllimələr"; sınıq (daxili) cəm daxili fleksiya yolu ilə düzəldilir və bunun üçün30-a yaxın modellər mövcuddur. Məs.: ***kita:bun*** "kitab", cəmdə. ***kutubun***; ***jaba:lun*** "dağ" – cəmdə. ***jiba:*** (4, səh. 388).

İspan dilinə gəldikdə isə flektiv yolla düzəldilən kəmiyyətin iki subkateqoriyası vardır: tək və cəm. Bu vaxt cəmdə flektiv üsul olan –s sözlərin sonuna əlavə edilir.Tədqiqat materialları aşkarladı ki, bir qayda olaraq, ərəb leksik vahidləri, mənbə dildə cəmdə olsalar belə, tək vahid kimi alınır və ispan dilinin kəmiyyət kateqoriyasına tam tabe olur, bu vaxt ispan dili cəmin unifikasiyasını aparır və sözlərə özünün qrafik formasını əlavə edir. Cəmdə olan ərəb sözləri morfoloji cəhətdən tam mənimsəniləndən sonra ispan dili cəminin qrafik formasını qəbul edir.

İspan dili “düzgün cəm" vasitəsilə düzəldilən sözlər almayıb. Amma tədqiqat materiallarının təhlili aşkarladı ki, ispan dili “sınıq (daxili) cəm” –lə düzəldilən bəzi sözləri alıb və onları öz sistemində əridərək

morfoloji qanunlarına tabe edib. Bununla da ərəb sözlərinin cəmi ispan dilində təkdə olan sözlər kimi qəbul edilib və onun morfoloji standartlaına tam uyğunlaşdırılıb. Misallara müraciət edək:

isp. ***acimut*** *m* < ər. - سموت [sumu:t] “paralel” سمت [samt] sözünün cəm forması. Məs.: El error de la desviación estática de la orientación del *acimut* entre el radar y la imagen de la carta será inferior a ± 0,5 grados.

isp. ***almacén*** *m* < ər مخازن [ma**x**a**:**zinu] - مخزن [ma**x**zanun] sözünün cəmi - “anbar, depozit, ehtiyat”, خزن [xəzənə] “ehtiyatda saxlamaq” sözündən gəlir və ispan dilinin cəm parametrlərini qəbul edir. Almacén aduanero-gömrük anbarı. Törəmələri: Almacenar, Almacenaje. Almacenero. Almacenista.

isp. ***nabab*** *m* < ər. نوّاب [na**vv**a:b] - نائب [na:ibun] sözünün cəmi “çox varlı adam, idarə edən, başçı, kral”.

isp. ***tambor*** *m* < ər. طبول [tubu:lun] - طبل [**t**ablun] sözünün cəmi "baraban”, əvvəlki sözlər kimi bu söz də yeni dil mühitinin qanunlarına tam tabe olmuşdur.

Misal gətirilən bu sözlərin morfoloji adaptasiyası bu cür baş verir: ispan dilində qəbuledilməz olan ərəb dilinin cəm forması rədd edilir və söz alan dilin cəm şəkilçisi olan «**s**» göstəricisini qəbul edir. Bununla da sanki qoşa cəm yaranır-ərəb dilinin cəmi və ispan dilinin cəmi. Alınma sözlərə həsr olunmuş dilçilik ədəbiyyatında bu faktlara rast gəlmək mümkündür (1, səh. 55-60)

Ərəb dilinə xas olan məsdərlərin (feli isimlərin) realizə olunması

Bu tədqiqat işində məsdərlərə (feli isimlərə) müəyyən yer ayrılır. Tədqiqat materiallarının təhlili ispan dilində işlədilən ərəb sözləri içərisində xeyli miqdarda məsdərin olmasını aşkarladı. Ərəb qrammatistləri feli ismi (hərəkətin adını) məsdər adlandırırlar, çünki bu kateqoriyanı onlar bütün fel formalarının semantik mənbəi hesab edirlər. Öz mənasına görə feli isim (hərəkətin adı), mücərrədd olaraq, fel formalarına xas olan heç bir xüsusiyyətə malik deyil. Bununla belə, ərəb dilində məsdər həm forma, həm də içlənməsinə görə isimdir. Onu felə yaxınlaşdıran sintatik əlaqələrdirin bəzi xüsusiyyətləridir. (3, səh.186-189).

Ərəb dilçiliyində məsdərlərin qrammatik funksiyaları ilə bağlı məsələlər, ta qədimdən bugünədək, elə aktual olmuşdur ki, bu məsələ Xəlil ibn Əhməd, Sibaveyhi, əl-Mazini, əl-Afxaş və digər məşhur dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu da öz növbəsində ərəb dilçiliyində iki linqvistik məktəbin, Bəsrə və Kufə məktəblərinin yaranması ilə nəticələndi. Bu məktəbləri təmsil edənlərin məsdərə dair bir-birinə əks olan nöqteyi-nəzərləri var idi. Kufə qrammatistlərinin fikrincə cümlənin nüvəsini ***fel - xəbər*** təşkil edir, buna görə də əsas (başlanğıc) forma fel hesab edilirdi. Bəsrə qrammatistləri isə, cümlənin başlanğıcını isim təşil etdiyindən, hesab edirdilər ki, hərəkətin adı və ya məsdər əsas (başlanğıc) formadır və o, leksemin mənasını, necə deyərlər, xüsusi şəkildə verir. (2, səh. 157).

Feli isimləri tədqiq edən A.F. Xaşşab onlara aşağıdakıları aid edir :

a) hərəkətin adı və ya məsdər - المصدر [‘al ma**s**daru];
b) hərəkəti icra edənin adı - آسم الفاعل [‘ism-ul-fa:’il];
c) hərəkət obyektinin adı - آسم المفعول [‘ism-ul-maf‘u:l];
ç) bir dəfə icra olunan hərəkətin adı - آسم المرّة ['ism-ul-marrati];
d) tərzi-hərəkətin adı - آسم النّوع [‘ism-un-nu:‘i];
e) hərəkətin məkan və zamanının adı - آسم المكان و الزّمان [‘ism-ul-maкa:ni vaz-zama:ni];
ə) hərəkəti icra edən alətin adı - آسم الألة [‘ism-ul-‘a:ləti] (5, səh. 63).

Bu dissertasiya işində “***məsdər***” anlayışı altında biz ərəb dili məsdərlərindən qaynaqlanan ispan sözlərini nəzərdə tuturuq. Hesab edirik ki, bu cür yanaşma ərəb formalarının ispan dilində realizə olunması baxımından tam qanunauyğundur. Bu səbəbdən də biz ərəb dilinə aid məsdərləri onun növləri ardıcıllığı ilə tədqiq edirik. Deməк yerinə düşərdi ki, flektiv qrupa xas olan ərəb sözləri analitik quruluşlu ispan dilinə gəldikdə özlərinin morfoloji formalarını da gətirirlər.

I növ məsdərlər

فاعل [***fa:’alun***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri غارة [**ğa:**ratun] "qarət” ispan dilində ***algarada*** *f* "kiməsə qarşı əli silshlı hücum” kimi realisə olmuşdur.

La *algarada* duró una hora, con insultos de «cerdos italianos» y «marranos fascistas».

فعال [***fa:’alun***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri شراب [şara**:bun**] I. "içki; 2. "şərab” ispan dilində ***jarabe*** *m* - 1) sirop (qatı olmayan); 2) mikstura (öskürəyə qarşı); 3) şəkərli meyvə şirəsi; 4) xarabe (ispan və latın amerikasıxalqlarının rəqsi) kimi realisə olmuşdur. Pero huele como manteca y jarabe.

.فعلان [***fu’la:nun***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri سلطان [sul**T**a:nun] "sultan, hökmdar, padşah" ispan dilində ***sultán*** *m* “sultan, şah, kral” və ***sultana*** *f* "sultanın xanımı" kimi həm kişi həm də qadın cinsində realizə olmuşdur.

Məs. El sultan ya es viejo, y los viejos son como los niños.

Poco a poco... ...desarrolle una teoría... ...de por que fui a ver a la sultana.

فعالة [***fa'a:latun***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri نقّارة [na**qq**a:ratun]

ispan dilində ***nácar*** *m*/***nácara*** *f* kimi iki orfoqrafik formada realizə olmuş, müxtəlif musiqi alətləri və ayrılıqda "ilbiz, balıqqulağı, buynuz" mənalarını bildirir.

فعال [***fu'a:lun***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri سمَّاق [summa:**q**un]

"qırmızıya çalan rəng" mənasında ispan dilində ***zumaque*** *m* kimi realizə olunmuşdur. Participación financiera en un proyecto de demostración relativo a la introducción de nuevas técnicas de cultivo en la producción del zumaque. Həmçinin, bu modellə yaranmış زرافة [z̲ ura:fatun] ispan dilində ***jirafa*** *f* "zürafə" mənasında reallaşmışdır.

فعل [***фу'лун***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri ربع [rubun] "qaynadılmış meyvə, üzüm şirəsi" mənasında ispan dilində ***arrope*** *m* 1) üzüm şərbəti; 2) müalicə otu qarışdırılmış bal şərbəti; 3) üzüm kolunu torpaqla örtmə, mənalarında realizə oluşdur. Hace referencia al proceso particular que implica la prohibición de utilizar arrope.

فعلالة [***fa'la:latun***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri قبَّالة [**q**abb**:**latun] "vergi (duz vergisi) mənasında ispan dilində ***alcabala*** *f* "vergi ödəmək yolu ilə hansısa bir torpaq sahəsinin istifadəyə götürülməsi, bəxşiş olunması" kimi realizə olunmuşdür.

Bu modelə əsasən yaranmış dördköklü ərəb məsdəri جلفطة [calfa**T**atun] "gəmi göyərtəsində döşəməni tıxamaq" mənasında ispan dilində ***calafatear*** *vt* "gəminin döşəməsini qətranlamaq, tıxamaq, kəpitkələmək" kimi realizə olunmuşdür.

Həmçinin bu modelə əsasən yaranmış dördköklü ərəb məsdəri سلطنة [sal**T**anatun] "sultanlıq, səltənət, dövlət" mənasında ispan dilində kişi cinsli ***sultanía***/***sultanato*** "dövlət" mənasında realizə olunmuşdür.

El artículo 5 de la Constitución establece que el Estado es una Sultanía hereditaria.

La Ley también permite que las autoridades pertinentes intercambien información con otros Estados obligados por una convención ratificada con el Sultanato o por una condición de reciprocidad.

II növ məsdərlər

تفعيلة [***taf'i:latun***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri تريفة [ta'ri:fatun] "tarif" mənasında ispan dilində ***tarifa*** *f* "tarif, tədiyə, vergi", "rüsum", "maaş" kimi realizə olmuşdur. Hacen una *tarifa* especial para alcaldes. La *tarifa* se basa en la distancia recorrida.

فعال [***fa'a:lun***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri دوَّار [da**vv**a**:**run] "ağıl" (mal-qara üçun) mənasında ispan dilində ***aduar*** *m* 1) ağıl, xabxal (mal-qara ərtafında dövrə şəklində yaradəlməş düşərgə; 2) beduinlər kəndi" mənalarında realizə olunmuşdür. Se han previsto iniciativas directas que beneficiarán a 5.000 niños en 40 pueblos y *aduares* situados principalmente en el Gharb y Taroudant.

فعال [***fa'a:lun***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri غزال [ğaz:alun] "ahu, qəzal ceyran" mənasında ispan dilində ***gacela*** *f* "Afrika və Asiyada yaşayan antilop növü" mənalarında realizə olunmuşdür. Todavía te siento observándome como un guepardo observa a una *gacela*. La hallé así, perdida y tratando de ocultarse como una *gacela* que ha sufrido una herida mortal.

IV növ məsdərlər

إفعال [***'if'a: lun***] modelinə əsasən yaranmış ərəb məsdəri

إسلام ['isla:mun] "müsəlman, islam dinini qəbul etmiş" mənasında ispan dilində ***islam*** *m* "tanrıya itaət, müsəlman, islam dini" mənalarında realizə olunmuşdür.

Los grandes dirigentes y estudiosos del *islam* nos dicen otra cosa. El *islam* recomienda moderación y prohíbe el terrorismo.

Tədqiqat materialları aşkarladı ki, ispan dilində 15 növ ərəb məsdərindən yalnız üçü (I, II, və IV) iştirak edir.

Göstərilmiş misallara istinadən deyə bilərik ki, ispan dilinin aldığı ərəb məsdərləri öz mənalarını qoruyub saxlayır və morfoloji baxımdan eyni proporsiya ilə həm kiçi həm də qadın cinsində realizə olunurlar. I növ məsdərlərə aid verilmiş misallar buna sübutdur (***jarabe*** *m*, ***sultán*** *m*, ***nácar*** *m*, ***zumaque*** *m*, ***arrope*** *m*, ***sultanía*** / ***sultanato***; ***algarada*** *f*, ***sultana*** *f*, ***nácara*** *f*, ***jirafa*** *f*, ***alcabala*** *f*.). Göstərilmiş üç növün işlənmə dairələri də kifayət qədər genişdir. Verilmiş misallar bunu bir daha dəlalət edir. Bu sözlər isim kateqoriyasına daxil olaraq fel növlərilə bağlıolan bütün əlaqələri itirir və müxtəlif sözlərin yaranmasının əsasında dururlar.

"Morfoloji baxımdan ərəb məsdərləri ismin fleksiyalarına malikdir, hallar üzrə dəyişə bilir və müəyyən və qeyri-müəyyən olurlar. Sintaktik əlaqələr baxımından ərəb məsdərləri qrammatik mübtəda və xəbər funksiyalarının yerində işlədilir (3, səh. 190).

Hesab edirik ki, məsdərlərin məhz bu parametrləri onların ispan dilində isim kateqoriyasına daxil olmasına imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Аль-Аббаси Х.Н. Об употреблении в азербайджанском языке имен существительных, заимствованных из арабского языка в форме множественного числа. -В кн.: Научные труды. Серия Востоковедение. Изд-во Азерб. гос. ун-та им. С.М.Кирова, Баку, 1979. № 2, стр. 55-60.
2. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Грамматическое учение арабов. // Очерки по истории лингвистики. -М.: Наука, 1975. -559 с.
3. Гранде, Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. -М.: Изд-во вост. лит-ры, 1963. - 595 стр.
4. Гранде, Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. -М.: Наука, 1972.- 444 стр.
5. Хащаб А.Ф. Грамматика арабского языка. - С.-Петербурга, часть I, 1910. -134 стр.
6. Dubois J. L'emprunt en français. -In. Information littéraire. P.,1963, № 1, p.10-16.
7. Nyrop Kr. Grammaire historique de la langue française. Copenhague, 1936. t . 3. p. 479.

Rəyçi: dos. A.Quliyeva

Göndərilib: 07.02.2021 Qəbul edilib: 10.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/51-54

Sevinc Məhərrəm qızı Hacıyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
baş müəllim
calil.farah72@mail.ru

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DİLİNİN MÜASİR İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİNƏ DAİR TƏDQİQLƏR

Açar sözlər: *Azərbaycan, dil, inkişaf, dövr, müasir, klassik*

Research on the prospects of modern development of the Azerbaijani state language
Summary

As a factor proving the identity of a people, language is one of the main attributes of the state established by that nation. After Azerbaijan gained its independence, the state's care for the Azerbaijani language increased.

Although the Azerbaijani language, which first became the state language of the Safavids in the 16th century, was influenced by Persian and Russian over time, care for the Azerbaijani language increased after Azerbaijan gained independence. Today, many decrees and orders are being implemented in connection with the development of the Azerbaijani language. As a follower of the Heydar Aliyev tradition, Mr. Ilham Aliyev also pays special attention to the development of the Azerbaijani language.
Key words: *Azerbaijan, language, development, period, modern, classical*

Giriş

İltisaqi (aqlütinativ) dillər qrupuna axil olan Azərbaycan dili ənənəvi-morfoloji və ya tipoloji təsnifat baxımından iltisaqi dil hesdab edilir.

Azərbaycan dili türk dilləri arasında öz ahənginə və söz zənginliyinə görə xüsusi mövqeyə sahibdir. Üslub zərifliyi, ahəngdarlığı, lüğət zənginliyi ilə bir çox xalqların diqqətini çəkmiş dilimiz hələ XII əsrdə bir çox dilçi alimlərin maraq dairəsində olmuşdur.

Azərbaycanın görkəmli dilşünas alimi Xətib Təbrizi ilə öz müəllimi məşhur ərəb alimi Əbü-Əla əl Mərri ilə bağı xatirlərindən birində yazırdı ki, ustadının yanında dərs keçərkən birdən uzun zaman görüşmədiyi qonşuları ilə qarşılaşır. Ustadından izin alaraq qonşusu ilə Azərbaycan dilində bir xeyli söhbət edir. Mərri Xətib Xəbrizidən onun hansı dildə danışdığını soruşur. Xətib də biz Azərbaycan əhalisinin dilində danışırdıq deyir. Mərri deyir: "Mən bu dili bilmirəm, ancaq sizin bütün danışdıqlarınızı təkrar edə bilərəm" (3, s. 8). Bu fakt Azərbaycan dilinin aydınlığı, ahəngdarlığı və səlistliyindən bir daha xəbər verir.

Bu günə qədər aparılan tədqiqatların sonucu olaraq demək olar ki, Azərbaycan dli öz inkişafı dövründə üş mərhələdən keçmişdir.

Birinci dövr Azərbaycan dili öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir:

1) ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi (XIII-XIV əsrlər),
2) klassik şeir dili mərhələsi (XV-XVII əsrlər).

İkinci dövr Azərbaycan dili isə üç mərhələni əhatə edir:

1) ədəbi dilin xəlqiləşməsi mərhələsi (XVIII əsr),
2) milli dilin yaranması və inkişafı mərhələsi (XIX-XX əsrin əvvəli),
3) müasir mərhələ (XX əsrin 1-ci rübündən sonra).

Yeni dövr. Azərbaycan dili böyük inkişaf yoluna özünün ikinci inkişaf mərhələsində (Milli ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı mərhələsində) çıxır. (5, s.17)

Azərbaycan dili orta çağda ərəb və fars dillərinə XVIII əsrdən etibarən isə rus və Avropa dillərinə inteqrasiya etməklə lüğət fondunu zənginləşdirmişdir.

Nizami Cəfərov Azərbaycan dilinin digər dillərə münasibəti ilə bağlı fikirlərindən birində qeyd edir ki, "Azərbaycan xalqı (ümumən türk xalqları) heç zaman dünyaya qovuşmaqdan, yaxud beynəlxalq inteqrasiyadan imtina etməmişlər. Və dilimizdə olan minlərlə ərəb, fars, Avropa sözləri də bunu təsdiq edir. Həmin sözlər o sözlərdir ki, bütün xalqlar üçün səciyyəvi olan məişət-etnoqrafiya həyatına aid olan anlayışları deyil, intellektual-elmi idrak sahələrini əhatə – ifadə edir ki, bu da Azərbaycan türklərinin ümumbəşəri dəyərlərə heç vaxt biganə qalmadıqlarını və bundan sonra da biganə olmayacaqlarını göstərir" ***(www.yap.org.az/az/ view/interview/188/)***

Azərbaycan ədəbi dilinin orta çağda fars ərəb təsirlərinə məruz qalmasına baxmayaraq XIII əsrdən başlayaraq İzəddin Həsənoğlunun, S.Ərdəbilinin Azərbaycan türkcəsində yazdıqları ilk bədii ədəbi dil nümunələri ilə qarşılaşırıq.

Böyük inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan dilinin XIII əsrə xas olan yazılı nümunələrindən də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarıdır. Dastanda biz XII-XIII əsrlərə məxsus Azərbaycan dilinin əcdadı sayılan oğuz dil qrupunun çox güman ki, Güney Azəırbaycan dialekti ilə qarşılaşırıq. XIV əsrdən başlayaraq poeziyamızda Nəsimi, Füzuli, Şah Xətai kimi məşhur şairlər Klassik dövr Azərbaycan şeir sənətini Azərbaycan dilində yazmaqla dilimizin daha da zənginləşməsində müstəsna rol olynamışlar.

Tofiq Hacıyev "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi əsərində" klassik dövr Azərbaycan dilinin formalaşmasında Nəsimi, Füzuli, Qurbani, Xətai Qövs Təbrizi və s. kimi poeziya ustadlarının Azərbaycan ana dilinin formalaşmasında xüsusi məktəbə sahib olmaları öz üslubları ilə Azərbaycan dilinə bəxş etdikləri tövhələrdən bəhs edərkən yazır: "Bu əsrlər XIII-XVI yüzillikləri əhatə edən mərhələnin tərkib hissəsidir... XIII əsrlərdə Azərbaycan divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ədəbi dilin lüğətində ərəb, fars sözləri xüsusi fəallıq qazanır, geniş kütləyə çevrilir. Müasir xalq dilindəki ərəb, fars sözlərinin hamısının həmin dövrlərdən gələn yazılı ədəbiyyatın dilində işlənməsi göstərir ki, bu sözlər xalq ünsiyyət dilinə də nüfuz edibmiş" (2, s. 161).

Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili daha da inkişaf edərək dövlət dili statusu əldə edir. Belə ki, həmin dövrdə Azərbaycan sadə xalq danışıq dilindən yeni bir mərhələyə keçir və rəsmi dövlət dili statusu qazanmış olur. Bu haqda Xaqan Balayev Səfəvilər dövründən etibarən Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı ilə fikirlərindən birində yazır: "Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalqxalq canlı danışıq dili zəminində şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasla Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüzillər boyunca mürəkkəb bir yol keçmişdir. Ağqoyunlular dövlətinin yerində yaranmış yeni Azərbaycan dövləti Səfəvilər dövləti həm ərazicə, həm də hərbi-siyasi baxımdan Ağqoyunlular imperiyasına nisbətən daha qüdrətli, eyni zamanda bütün yaxın və orta şərqdə Osmalı imperiyasından sonra ikinci böyük hərbi-siyasi qüvvə olmaqla yanaşı Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmaqla da əlamətdardır" (1, s. 8)

XVIII əsrdən etibarən isə Vaqif yaradıcılığı ilə başlayan realizm Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının əsasən Azərbaycan dilində formalaşmasına təkan vermiş oldu. XIX əsrdən sonra maarifçilik ideyasının Azərbaycana təsiri nəticəsində Azərbaycan dilçilik elminin təməli qoyulmuş oldu, dilimizin nəinki inkişafı eyni zamanda onun tədqiqi ilə bağlı işlərə başlanıldı.

Bu dildə şeirlə yanaşı, nəsr və dram əsərləri yazılır, qəzet və jurnallar nəşr edilir, o bəzi rəsmi sənədlərdə, elmi tədqiqatlarda da işlənməyə başlayır. O dövrdə Azərbaycana gələn xaricilər, ruslar və almanlar da ona maraq göstərir, bəziləri bu dili öyrənməyə başlayır. Məsələn, rus şairləri Lermontov, Bestujev-Marlinski, alman şərqşünası Bodonştedt. Sonuncusu XIX əsr Azərbaycan şairi Mirzə Şəfidən Azərbaycan dilini və onun şeirlərini almancaya tərcümə edərək Berlində ayrıca kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Orta əsrlərdə əski Azərbaycan dilinə aid tərcümə lüğətləri və qrammatik tədqiqatlar aparılmış olsa da, Azərbaycan dilinə aid elmi əsərlər və dərsliklər XIX əsrdən etibarən yazılmağa başlayır (5, s.8).

Azərbaycan dilinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan Mirzə Kazımbəyin rusca yazdığı "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" əsəri də buna bariz nümunədir.

M.Vəzirovun, L.Budaqovun, Q.Makarovun, N.Nərimanovun, M.L.Məmmədovun, S.M.Qəniyevin Azərbaycan dilinə aid dərslikləri də rus dilində yazılmışdır. L.Budaqovun ikicildlik lüğəti də ("Сравнительный словарь турецко-татарских языков") var. M.Əfşarın Azərbaycan dilinə aid "Fənni-sərfi-türki" ("Türk dilinin qrammatikası") adlı dəyərli əsəri isə azərbaycancadır (5, s. 8).

Cümhuriyyət dövründə də Azərbaycan maarifpərvər ziyalıları ilk növbədə Azərbaycan dilinə xüsusi diqqət ayırırlar.

Azərbaycan xalq cümhuriyyəti dövründə dil siyasəti xüsusi diqqət yetirilən əsas sahələrdən biri olduğunu sübut edən faktlardan biri də budur ki, AXC hökumətinin 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dili dövlət dili elan edilir. Bu gün həmin tarixi hadisədən 100 il ötür. (https:// nizamimuseum.az/az/news/1595).

X.Balayevin də qeyd etdiyi kimi, AXC hökumətinin ilk ən mühüm qərarları sırasında dövlət dili haqqında qərar verməsi təsadüfü deyildi (1, 13). Lakin təəssüflər olsun ki, "N.Nərimanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökümətinə irad tutaraq türk dilinin dövlət dili olması üçün Dekret verməyə bir cəsarət etməyiblər" yazması "Dövləti-Nisan" haqqında qərardan xəbərdar olmadığına görə yalnışlığa yol verdiyinə dəlalət edir (1, s.13).

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan CCRİ Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il konstitusiyasına maddə əlavə edilsə də bu qərar uğulu olmayıb (https:// nizamimuseum.az/az/news/1595).

Bu deyilənlərdən də aydın olur ki, Azərbaycan dilinin inkişafı da, problemləri də daha çox XX əsrlə bağlıdır. Məhz bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili bənzərsiz bir problemlə qarşılaşır. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ədəbi dildə üç meyl, üç istiqamət özünü göstərir. Təbiidir ki, bu ən çox bədii əsərlərin dilinə və mətbuata aiddir (5, s. 3).

Yeni dövr Azərbaycan ədəbi dilinin üçüncü, yəni müasir mərhələsində dil həyatının mühüm hadisələrindən biri Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili statusu almasıdır.

Azərbaycan dilinin ölkənin dövlət dili kimi elan edilməsində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin çox böyük xidmətləri olmuşdur. Bəlli olduğu kimi, dövlət dili sahəsindəki fəaliyyətə Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərliyə gəldiyi ilin (1969) ilk günlərindən başlamışdır (5, s.3).

Nizami Cəfərov bununla bağlı öz fikirlərindən birində qeyd edir: "Ümumiyyətlə, Ulu öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi dil siyasəti Onun dövlət quruculuğu siyasətinin tərkib hissəsi olub. Ulu öndər sovetlər hakimiyyəti dövründə də Azərbaycan dilinin inkişafı üçün əvəzolunmaz xidmətlər göstərib. Ali məktəblər üçün yazılmış "Müasir Azərbaycan dili" dərsliklərinin Respublika Dövlət mükafatına layiq görülməsi, anadilli ədəbiyyatın inkişafı üçün hər cür şəraitin yaradılması, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin təbliği məhz bunun nəticəsi idi". http://www.yap.org.az/az/view/interview/188/

Ömərov bu haqda yazır: "Ulu Öndərin ideyalarının əzmkar davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu siyasətin tarixi rolundan bəhs edərkən demişdir: "Azərbaycan rəhbərliyinin apardığı siyasət yeganə düzgün siyasətdir. Bunu həyat da sübut etmişdir. Azərbaycan çox böhranlardan şərəflə çıxmışdır. Vətəndaş müharibəsi və cəmiyyətin parçalanması təhlükəsindən qurtarmışdır. İndi Azərbaycanda sabitlikdir, güclü iqtisadiyyat vardır, demokratikləşdirmə yolunda çox işlər görülür. Buna görə də mən qəti əminəm ki, hazırda yeridilən xətt davam etdirilməlidir... İndiki siyasət bir çox onilliklər üçün nəzərdə tutulmuş siyasət olmalıdır. Əks halda, Azərbaycan yenə də hansısa hərc-mərcliyə məruz qala bilər." Deyilən fikirlərdən də aydın olduğöu kimi Heydər Əliyev siyasətinə, onun Azərbaycançlıq və Azərbaycan dili ideologiyasına olan inam bir irs olaraq İlham Əliyevin fəaliyyətində də biurmənalı şəkildə öz əksini tapır. Bu gün bütün dünyada azərbaycançılığın ən böyük qarantı Azərbaycanın və hər bir azərbaycanlının Prezidenti İlham Əliyevdir". (4)

Dövlət başçısı İlham Əliyevin 2012-ci il 13 mayda imzaladığı "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" sərəncam ana dilinin inkişafı istiqamətində mühüm addımdır. Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında yeni vəzifələr qoyan bu sərəncam dilçiliyin hər sferasını özündə əks etdirir. Xüsusilə, dövlət müstəqilliyi, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının da vəzifələri daha da artmış (6).

Bütün bunlar nəzərə alınaraq sərəncamda qeyd edilirdi: "Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılsın". Bununla da Terminologiya Komissiyasına yeni hüquqi status verilmişdir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində köklü dəyişikliklər baş verir. Bu hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin başqa dünya dilləri ilə birbaşa əlaqələri ilə bağlıdır. Ötən dövrdə sərəncamdan irəli gələn vəzifələr həyata keçirilmiş, Nazirlər Kabinetinin 26 noyabr 2012-ci il tarixli 277 nömrəli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır (6).

"Qloballaşan müasir dünyada Azərbaycan dilinin taleyi, tamamilə təbiidir ki, hər bir azərbaycanlını milli təəssübkeşlik baxımından dərindən düşündürən məsələdir. Dövlət Proqramında "qloballaşma" anlayışının, tamamilə doğru olaraq, geniş izahı, bu barədəki biri digərinə çox zaman zidd olan mülahizələrin icmalı verilməyib, lakin bu mühüm dövlət əhəmiyyətli sənədin meydana çıxmasının tarixi səbəbinin məhz qloballaşma (onun qaçılmazlığı) olması Proqramın, demək olar ki, hər bir müddəasında öz əksini tapmış, nəticə etibarilə, ümumdünya miqyaslı – bütün bəşəriyyəti düşündürən proses-hadisəyə kifayət qədər dərindən münasibət bildirib: Bu gün Azərbaycan dilinin milli dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən olaraq istifadəsi və əsaslı tədqiqi, ölkədə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaradılıb" www.yap.org.az/az/view/interview/188/

Nəticə

Bu gün dünyada 50 milyondan çox Azərbaycan dilində danışan əhali mövcuddur. Bu əhalinin 20 milyondan coxu İran Azərbaycanının payına düşməkdədir. Bununla yanaşı dünyanın bir çox dövlətlərində o cümlədən, Türkiyə, Rusiya, Avropa və Amerikada milyonlarla həmvətənlərimiz yaşamaqdadır. Bu isə Azərbaycan diasporasının və eləcə də Azərbaycan dövlət dilinin inkişafı deməkdir. Dilimzin inkişafı yolunda Ulu Öndər Heydər Əliyevin dil siyasəti irsini Prezidentimiz cənab İlham Əliyev daha da inkişaf etdirərək Azərbycan dilini müasir sivil dünya dövlət dilləri səviyyəsində yüksəldə biulmişdir.

Ədəbiyyat

1. Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər). Bakı. Elm və həyat 2002, 104 s.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, 1-ci hissə, Bakı, Elm, 2012, 495 s.
3. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008, Ozan nəşriyyatı, 696 s.
4. Ömərov V. Azərbaycançılıq və Azərbaycan dili Səs qəzeti 31 Yanvar 2012 20:36 | 6 350
5. Azərbaycançılıq və Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası
6. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və təkmilləşdirilməsi zamanın tələbidir. Xalq qəzeti, 7 noyabr, Xəbərlər http://xalqqazeti.com/mobile/az/news/8149
7. Cəfərov N. Azərbaycan dilinin həm ümumxalq dili, həm də dövlət dili kimi inkişafında Ulu öndər Heydər Əliyevin xidmətləri tarixi əhəmiyyət kəsb edir 30 Oktyabr 2015 17:25http://www.yap.org.az/az/view/interview/188/
8. https://nizamimuseum.az/az/news/1595

Rəyçi: prof. F.Cəlil

Göndərilib: 20.02.2021 Qəbul edilib: 23.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/55-58

Gültəkin Əzim qızı Salmanova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
müəllim
c.gultekin1986@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN MÜQAYİSƏLİ-LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: *sifətin leksik-semantik sahəsi, semantik və üslubi çalarlar, semantik əlaqələr, leksik omonimlər, hidronimlər*

Comparative linguistic analysis of color appendices in Azerbaijan and English languages

Summary

The study of color-expressing adjectives, one of the lexical-semantic groups of adjectives, based on the materials of different systems of languages, is relevant. Therefore, this article is devoted to the comparative-linguistic analysis of adjectives in Azerbaijani and English. It is stated here that when examining the adjectives denoting color, its set of meanings should be considered in full, and the contexts that explain the meaning should be used. Because adjectives that express color play an important role in determining the semantic features of the object and concept that language calls.

Key words: *lexical-semantic area of the adjective, semantic and stylistic shades, semantic relations, lexical homonyms, hydronyms*

Giriş

Məqalədə sifətin leksik-semantik qruplarından biri olan rəng bildirən sifətlərdən bəhs olunur. Burada göstərilir ki, rəng adları çox az kateqoriyalarındandır ki, onlar semantik sahələr və lüğətin sistemliyini tədqiq etmək üçün materiallardan hesab olunur. Rəngin leksik-semantik sahəyə aid edilməsinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: 1) ümumi rəng komponentini özündə əks etdirən çoxmənalı sözlər leksik-semantik sahəni təşkil edir; 2) dildə hər bir söz çox məna təşkil etsə belə leksik-semantik sahənin tərkibinə daxil olur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində rəng bildirən sifətlərin dörd növünə təsadüf olunur: 1) ixtiyari–motivləşməmiş işarələr; 2) ixtiyari–motivləşmiş işarələr; 3) isimlə motivləşmiş işarələr; 4) sifətlə motivləşmiş işarələr.

İlkin rəng adları. Bunlar aşağıdakılardır: sarı, qırmızı, göy, yaşıl, ağ, boz, qara. Boz termininin ilkin rəng adlarına aid edilməsi qəribə görünə bilər. İlkin rəng adları arasında aşağıdakı semantik əlaqələr özünü göstərir: a) semantik yaxınlıq münasibəti. Bu, göy və yaşıl, sarı və qırmızı sözlərinə aiddir.; b) semantik əkslik münasibəti. Bu isə ağ və qara sözlərinə xasdır. Məsələn: *ağ üstən qaranı yaz. Ağı yaz, qaranı yaz. Qara salxım ağ olmaz* (Bayatı).

İxtiyari-motivləşmiş rəng adları. Bunlar aşağıdakılardır: al – "tünd qırmızı"; ala – "başqa rənglə qarışıq ağ"; qonur – "şabalıdıya yaxın rəng"; qumral – "açıq şabalıdı"; kəhər – "açıq şabalıdı"; kürən – "parıltılı sarı-qırmızı"; səmənd – "açıq sarı"; çal – "tünd boz", "qarışıq boz" və s.

Həmin sifətlərin bir qismi məxsusi obyektlərə aid edilir. Məsələn: *al sözü "şəfəq" və "bayraq", kəhər, kürən və səmənd sözləri isə "at" barəsində işlənir*. İxtiyari-motivləşmiş rəng adlarının bəziləri ilkin rəng adları ilə təkcə semantik izahetmə münasibətində deyil, həm də semantik əkslik münasibətində olur. Həmin semantik əlaqə ala və qara, al və yaşıl sözləri arasında olur. Məsələn: *ala dağa, Gün düşüb ala dağa, Mən qaradağ əhliyəm, Yaz məni Qaradağa; Yaşıl məndən, al səndən. Yar geyinib tamam al. Tamam yaşıl, tamam al. Al-yaşıl gey bizə gəl.* (Bayatı)

Əsas rəng bildirən sifətlərin yaranmasına dair müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülüb. Belə ki, tədqiqatçılar ingilis dilində əsas 11 rəng bildirən sifətin olduğunu göstərirlər: white, black, red, yellow, blue, brown, purple, pink, grey, orange. Azərbaycan dilində isə əsas 11 rəng bildirən sifətlər aşağıdakılardır: ağ, qara, qırmızı, yaşıl, sarı, mavi, qəhvəyi, bənövşəyi, çəhrayı, narıncı, boz. Tədqiqatçılar rəng bildirən sifətlərin semantik inkişaf məsələsinə dair konkret fikirlər söyləmişlər. Onların fikrincə, ilk rəng bildirən sifətlər ağ və qara məfhumları ilə bağlı olmuşdur. Hər iki dildə bir sıra çoxmənalılıq kəsb edən sifətlər var. Məsələn: İngilis və Azərbaycan dillərində "qara" mənalı sifətin semantik təhlilini verək. "Black" sifətinin ingilis dilində 9 müxtəlif mənası qeyd olunur: 1) pis niyyətli mənasında; black reasons – pis niyyətli səbəblər; 2) ləkə və ya biyabırçılıq mənasında; black denomination – ləkəli ad; 3) fəlakətli, dəhşət mənasında; black future – fəlakətli gələcək; 4) çirkli mənasında – a black shoe – çirkli ayaqqabı; 5) qara dərili, yəni irq

mənasında; blacks and whites (qaralar və ağlar); 6) qaranlıq və ya tünd mənasında; a black corridor – qaranlıq dəhliz; 7) qaşqabaqlı mənasında; black look – qaşqabaqlı baxış; 8) depressiya və ya qəmgin mənasında; black mood – qəmgin əhval-ruhiyyə (Oxford Advanced Learner`s dictionary, 2010: 47-50)

Ümumiyyətlə, "Black" sözünün əsas nominativ mənası "qara" sifətidir. Əsas məna hər iki dil üçün eynidir. Qara sözünün hər iki dildə yaratdığı ortaq mənalara nəzər yetirək: a) qaralmış, tutqun, qara: black clouds – qara buludlar; black night – qaranlıq gecə. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində "qara bulud" birləşməsi məcazi mənada da işlənir. Məsələn: *Ölkənin başını qara bulud aldı.* b) qara (dərinin rəngi haqqında): black race–qara irq; black man–qara adam; c) çirkli, kirli mənasında; black hands–qara əllər; black clothes–qara paltarlar; d) dəhşətli, qorxulu mənasında; black moment–ağır, çətin an; black ordeal–qorxulu sınaq; black deed–qorxulu iş. Azərbaycan dilində "qara iş" birləşməsi ağır, çətin, çirkli iş mənalarında işlənir. Onu da deyək ki, Azərbaycan və ingilis dillərində "qara" sözü ilə işlənən bir sıra birləşmələr var ki, məna etibarilə onlar üst-üstə düşürlər: Məsələn: Qara birja (qeyri rəsmi, gizli birja) və black money "çirkli pullar", gizli, qeyri-qanuni gəlir; to be in black (qara geyinmək) və qara geyinmək (yas və matəm rəmzi kimi); a black shirt (qara köynək) və qara əllər (çirkli, kirli mənasında); black flag – qara bayraq (pirat bayrağı); black market – qara bazar.

İngilis və Azərbaycan dillərində hidronimlərin tərkibində də "qara" sözünə təsadüf edilir. Belə ki, ingilis dilində işlənən "black water" birləşməsinin Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi "qara su" birləşməsidir. Lakin hərfi tərcümə ingilis dilindəki mənanı vermir. Çay, dəniz, göldə dərin yerlərə yuxarıdan baxdıqda su dərin görünür. Bu cəhət əsas götürülərək ingilis dilində "black water" birləşməsi "dərin su" mənasında işlənilir. Hərçənd ki, Azərbaycan dilində dərin çay, dərin göl birləşmələri var ki, bu birləşmələr ingilis dilində "deep" sifəti ilə işlənilir. Azərbaycan dilində hidronimlərin tərkibində "qara" apelyativinin heç də təkcə rəng mənasında işlənmədiyi barədə müxtəlif mübahisələr dilçilikdə öz əksini tapır. bir sıra alimlər (A.Qurbanov, İ.Dron, M.İslamov, Ş.Sədiyev, A.Axundov və s.) hidronimlərin tərkibində "qara" apelyativinin suyun keyfiyyəti ilə əlaqəli olduğunu qeyd edirlər. Məsələn: Qarasu, Qaraçay, Qaragöl və s. bu kimi adlarda "qara" termini suyun içmək üçün yararlı olmadığını göstərir.Yəni burada "qara"sözü rəng deyil, suyun tərkibini bildirir. Böyrəyin çətin süzdüyü və mədədə çöp əmələ gətirən su "qara su"adlanır.

Azərbaycan dilində isə "qara" sözünün yaratdığı 14 əsas məna bunlardır: 1) çirkli, kirli mənasında; qara əllər, qara pərdə; 2) şahmat oyununda qara rəngli fiqurlar mənasında; qaralar məğlub oldu; 3) şahmat oyununda qara fiqurlar oynayan mənasında; qaralar təslim oldu; 4) bir yazının qaralaması, ilk mətni, layihəsi mənasında; məktubun qarası; 5) ağır, pis, kədər doğuran, qorxulu mənasında; ürəyinə qara fikirlər gəldi; 6) cinayətkar, mənfur, fitnəkar mənasında; qara qüvvələr; 7) yas, matəm mənasında; qara bayram, qara geyinmək; 8) qoşulduğu sözlərə mənfilik, məsumluq mənası vermək mənasında; qara qayğı, qara dərd; 9) cəmiyyətin yuxarı siniflərinə mənsub olmayan, istismar olunan, adi, avam adam mənasında; qara camaat; 10) qədim Rusiyada dövlətə məxsus olan, öz xüsusi mülkiyyəti olmayan, dövlətin ixtiyarında olan mənasında; qara kəndlilər; 11) ixtisası olmayan, ixtisas tələb etməyən, ağır işdə işləyən mənasında; qara fəhlə, qara işçi; 12) dəyərsizlik, əhəmiyyətsizlik, heçlik mənasında; qara qəpiyə dəyməz; 13) qeybət etmək mənasında; kiminsə qarasına danışmaq; 14) bəzi bitki və heyvan adlarının tərkib hissəsi kimi; qara darı, qara ayı, qara istiot (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, 2006: 87) .

İngilis dilində ağ (white) sözünün ingilis dilində əsas 20 mənasına, Azərbaycan diində isə 8 mənasına təsadüf edilir. Qeyd edək ki, "ağ" sözü ilə yaranan bir sıra birləşmələr var ki, onların mənaları hər iki dildə üst-üstə düşür: 1) Gümüşü mənasında; a white barecelet – gümüşdən hazırlanmış qolbaq; Gümüşdən, yaxud ağ metaldan hazırlanmış pul mənasında – ağ pul (Azərbaycan dilində); 2) Ağ rəngli insan (irq) mənasında; whites – ağlar (ingilis dilində); Ağların sivilizasiyası (Azərbaycan dilində); 3) Şahmat oyununda ağ fiqurlar mənasında; to play white – ağ fiqurlarla oynamaq (ingilis dilində); Ağlar qalib gəldi (Azərbaycan dili); 4) Təmiz mənasında; a white wall (ingilis dili); ağ kağız (Azərbaycan dili)

Ümumiyyətlə isə ingilis dilində "Ağ" sözünün əsas 20 mənasına təsadüf olunur və bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) rəngsiz mənasında; a white room – rəngsiz otaq (hərfən ağ otaq); 2) günahsız mənasında; white hands – günahsız əllər (hərfən ağ əllər); 3) xoşbəxt, uğurlu mənasında; white days – ağ günlər; 4) sadə musiqi mənasında; a white song – sadə mahnı (hərfən ağ mahnı); 5) süd rəngi mənasında; white cows – ağ inəklər; 6) ağ geyim mənasında; to be in white – ağ geyinmək; 7) gözün ağı mənasında; the white part of the eyeball – gözün ağ hissəsi; 8) cəm halda, yəni white sözünün sonuna –s şəkilçisi əlavə olunmaqla un məmulatları mənasında; whites – un məmulatları; 9) irticaçı, mürtəce siyasət tərəfdarı mənasında; white terror – ağ terror; 10) rəngi solğun mənasında; white-faced pupils – rəngi solmuş şagirdlər; 11) qarlı mənasında; white streets of the city – şəhərin qarlı küçələri; 12) Amerika prezidentinin hakimiyyətdə olduqları dövrdə yaşadığı ev mənasında; the white House – Ağ ev; 13) qəhvə kimi içkilərə süd əlavə olunduqda işlənir; a cup of white coffee – süd əlavə olunmuş qəhvə (hərfən ağ qəhvə); 14) gümüşü

mənasında; a white earring – gümüşdən hazırlanmış sırğa (hərfən ağ sırğa); 15) ehtiraslı, coşqun mənasında; white fury – coşqun qəzəb (hərfən ağ qəzəb); 16) ağ rəngli insan, yəni irq mənasında; whites – ağlar; 17) yumurtanın ağı mənasında; yolk and white – sarı və ağ (yumurta); 18) şahmat oyununda ağ fiqurlar mənasında; to play white – ağ fiqurlarla oynamaq; 19) təmiz mənasında; a white window – təmiz pəncərə (hərfən ağ pəncərə); 20) açıq işıq mənasında; white rooms – işıqlı otaqlar (hərfən ağ otaqlar) (Oxford Advanced Learner`s dictionary, 2010: 121-127).

Qeyd edək ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində "ağ yalan" ifadəsinə rast gəlinir. Lakin onlar arasında müəyyən məna fərqləri özünü göstərir. Azərbaycan dilində "ağ yalan" – təmiz, açıq-aydın görünən yalan olduğu halda, ingilis dilində "white lie" – nəzakətli olmaq və ya digərinin məyusluq, qanqaralığa son qoymaq məqsədilə deyilən yalan mənasını bildirir.

Qırmızı sözü həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində 5 məna yaratmağa xidmət etməsinə baxmayaraq, onların ifadə etdikləri mənalar heç də üst-üstə düşmür. Belə ki, ingilis dilində qırmızı sözünün yaratdığı mənalar aşağıdakılardır: 1) inqilabçı mənasında; The red`s victory – inqilabçının qələbəsi; 2) sağlam mənasında; red-blooded – sağlam; 3) dəmir pul mənasında; red cent – xırda, dəmir pul; 4) Amerika İnqilabı və 1812-ci ildə müharibə dövründə Britaniya əsgəri mənasında; red-coat; 5) yetişmiş mənasında; a red-ripe apple – yetişmiş alma. Azərbaycan dilində isə qırmızı sözü ingilis dilindən fərqli olaraq tamamilə fərqli mənalar yaratmağa xidmət edir: 1) gözəllik, parlaqlıq, aydınlıq mənasında; qırmızı bahar; 2) qızıl mənasında; qırmızı üzük; 3) nəzakətsizlik dərəcəsində olan açıq mənasında; qırmızı adam, qırmızı danışan (açıq danışan, sözü üzə deyən); 4) sosializm quruluşu, sovet sosialist üsul idarəsi ilə əlaqədar olan mənasında; qırmızı qvardiya, qırmızılar; 5) bəzi mürəkkəb terminilərin I tərkib hissəsi; qırmızı turp, qırmızı şüalar (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, 2006: 105).

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində nəzakətsizlik mənasını bildirərkən təkcə qırmızı yox, bəzi hallarda boz sözündən də istifadə olunur. Belə ki, Azərbaycan dilində boz sözü 3 məna yaratmağa xidmət edir: 1) sərt, qaba danışan, nəzakətsiz mənasında; boz qonşu; 2) tutqun, dumanlı, çiskin mənasında; boz hava; 3) bitkisiz, çılpaq mənasında; boz çəmən, boz sahə və s. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, 2006 : 72).

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində sarı sözü rəng bildirməkdən əlavə, daha 3 mənanı yaratmağa xidmət edir. Belə ki, ingilis dilində sarı sifətinin yaratdığı mənalar bunlardır: 1) yumurtanın sarısı; yellow and white – sarı və ağ (yumurta); 2) bitki xəstəlikləri mənasında; plants with yellow – xəstə bitkilər; 3) qorxaq mənasında; a real man musn`t be yellow – əsl kişi qorxaq olmamalıdır. Azərbaycan dilində isə ingilis dilindən fərqli olaraq sarı sözü aşağıdakı mənaları yaratmağa xidmət edir: 1) ruhi xəstələr üçün ev mənasında; sarı ev; 2) qızıl mənasında; sarı taxmaq; 3) müxtəlif mürəkkəb sifətlərin, terminlərin I tərkib hissəsi kimi; sarı yarpaq, sarı acıotu (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, 2006:112), (Oxford Advanced Learner`s dictionary, 2010: 108).

Yaşıl sözü də həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində müxtəlif mənalar yaratmağa xidmət edir. Belə ki, yaşıl sözünün ingilis dilində 10 əsas mənasına, Azərbaycan dilində isə 4 əsas mənasına təsadüf olunur. Bu mənalar içərisində yalnız 3 məna var ki, hər iki dildə üst-üstə düşür: 1) hər iki dildə yaşıl sözü kal, yetişməmiş mənasını bildirir. Məsələn: Azərbaycan dilində yaşıl (yetişməmiş) alma; İngilis dilində; green pears – yetişməmiş armud; 2) hər iki dildə yaşıl sözü təbiəti qoruyanlar təşkilatı mənasını yaratmağa xidmət edir. Məsələn: İngilis dilində: The green Party–Təbiəti Qoruyanlar Partiyası; Azərbaycan dilində: Yaşıllar hərəkatı (Təbiəti qoruyanlar təşkilatı); 3) hər iki dildə yaşıl sözü rəng mənasını bildirir: Məsələn: İngilis dilində green pen (yaşıl qələm); Azərbaycan dilində: yaşıl don (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, 2006: 88-90), (Oxford Advanced Learner`s dictionary, 2010: 134-137). Lakin bu, o demək deyil ki, yaşıl sözü hər iki dildə heç də müxtəlif mənalar yarada bilmir. Belə ki, ingilis dilində yaşıl sözü yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı, aşağıdakı mənaları da ifadə edə bilir: 1) budaq və ya yarpaq mənasında; the greens of trees – ağacların yarpaqları; 2) çəmən mənasında; the green of our yard – həyətimizin çəmənləri; 3) təzə mənasında; green shoes – təzə ayaqqabı; 4) hər kəsə inanan mənasında; a green old woman – hər kəsə inanan yaşlı qadın; 5) təcrübəsiz mənasında; a green report – səriştəsiz hesabat; 6) ağıldan seyrək və sadəlövh mənasında; green teenagers – sadəlövh yeniyetmələr; 7) mülayim mənasında (iqlim mənasında); a green climate – mülayim iqlim; 8) gəncliyə xas olan mənasında; a green act – düşünülməmiş hərəkət. Azərbaycan dilində isə yaşıl sözünün ingilis dili ilə ortaq mənalarından əlavə, aşağıdakı mənanı da yaratmasının şahidi oluruq. Belə ki, Azərbaycan dilində yaşıl sözü "İslam dininin simvolu" mənasını da yaratmağa xidmət edir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, 2006: 87-93), (Oxford Advanced Learner`s dictionary, 2010: 128-135).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində qəhvəyi sözü yalnız rəng mənası yaratsa da (qəhvəyi paltar), ingilis dilində bu söz 4 məna yaratmağa xidmət edir: 1) yaltaq mənasında; a brown-nose neighbour – yaltaq qonşu; 2) varlı, imkanlı mənasında; a brownstone–varlı; 3) qara unla bişirilmiş çörək mənasında; brown bread – qara çörək; 4)

günəşin altında qaralmaq mənasında; to brown on the beach–dənizin sahilində qaralamaq (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, 2006: 148-152), (Oxford Advanced Learner`s dictionary, 2010: 157).

Qeyd edək ki, digər əsas rənglərdən fərqli olaraq, narıncı (orange), qəhvəyi (brown), çəhrayı (pink), bənövşəyi (purple) rəngləri həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində yalnız bir məna, yəni rəng mənası yaratmağa xidmət edir.

Nəticə

Nəticə etibarilə onu deyə bilərik ki, rəng bildirən sifətlərin bir-birini əvəz etməsinə baxmayaraq, onların arasındakı məna çalarlığı tam əvəzlənmə yarada bilmir. Çünki rəng bildirən sözlər leksik omonimlər kimi bir-birindən əlavə semantik və üslubi çalarlara görə fərqlənirlər. Tədqiqatçıların bir qismi belə hesab edir ki, dilimizin qədim dövrlərində ağ və qara sözləri "qısa" və "uzun" semantik çalarlarına da malik olmuşlar. Yani ağ sözündən qısalıq, qara sözündən isə uzunluq ölçü vahidini bildirən söz kimi istifadə etmişlər. Qeyd edək ki, bu tipli mənalar bir sıra toponimlərin, xüsusilə çay adlarının tərkibində indiyənədək saxlanmışdı.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972. 476 s.
2. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 144 s.
3. Azərbaycanca – ingiliscə lüğət. Bakı, AZƏRNƏŞR, 1999, 408 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
7. Койчубаев Е. Нецветовая сущность топономических компонентов ак, кара, сары. Всесоюзная конференция по топонимике. 1968, с. 183-189
8. Oxford Advanced Learner`s dictionary. London, Oxford University press, 2010, 1796 p.

Rəyçi: dos. A.Məmmədova

Göndərilib: 08.02.2021 Qəbul edilib: 11.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/59-63

Emil Eyyub oğlu Cavadov
DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası
emilgts@mail.ru

KRİMİNALİSTİK DİAQNOSTİKANIN ƏSASLARI

Açar sözlər: *kriminalistika, diaqnostika, məhkəmə, ekspertiza, identifikasiya*

Fundamentals of criminal diagnosis

Summary

The great interest of criminologists in diagnostic problems is due to the fact that diagnostics plays a special role in the evidentiary process both in criminal and civil cases. Forensic diagnostics has already become a scientific method for determining objective truth in criminal and civil cases, proving the presence or absence of certain facts. In investigative and judicial practice, investigative actions are often carried out in connection with the identification of objects. For example, identification of a person, corpse, or object. Most of them are forensic medical examinations related to identification.

Forensic experts conduct identification and give critical opinions in a criminal case to solve a crime and identify the culprit.

Forensic diagnostics training is of general theoretical importance for forensic medicine. At the same time, it is of great importance for the evidence-based theory of criminal justice. Forensic diagnostics finds its practical application at all stages of the investigation, that is, it is necessary and widely used at all stages of the collection of evidence.

Key words: *Forensics, diagnostics, forensic science, expertise, identification*

Kriminalistik diaqnostika konsepsiyası ilk dəfə V.A.Snetkov tərəfindən 70-ci illərin əvvəllərində tətbiq edilmişdir. "Diaqnostika" termini yunan mənşəlidir, müəyyən etmək, tanımaq mənasını ifadə edir və müəyyən hadisələri xarakterizə edən əlamətlər haqqında təlimdir. Bu sözün geniş mənasında istifadəsi elm və texnikanın bütün sahələrində istifadə olunur. Diaqnostika materiyanın tərkib elementlərindən biri olaraq, yeni hadisələrin, proseslərin eyni zamanda maddələrin, materialların, obyektlərin və.s spesifik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Fəlsəfi və məntiqi baxımdan "diaqnostika" ifadəsi haqlı olaraq istənilən hər hansı bir elm sahəsində istifadə edilə bilər (5, 45).

Kriminalistik diaqnostikasının mahiyyəti, məhkəmə obyektlərinin mahiyyəti və məhkəmə obyektlərinin xüsusiyyətləri ilə tanınmasını tənzimləyən qanunların doktrinası kimi müəyyən edilə bilər (şəxsin əl yazısı ilə cinsi, odlu silahdan istifadə izlərinə atəş məsafəsi, şəxsin ayaq izlərində böyüməsi, atış xüsusiyyətləri, odlu silahlarda patronlardakı izlər, tək liflərin tərkibinə və xüsusiyyətlərinə görə geyim növü, yaxılmış tər izlərinə əsaslanan qan qruplarına dair qeydlərin yaşı və.s).

Kriminalistik diaqnostika obyektlərin vəziyyətini tanıyır, hadisələri və prosesləri öyrənir. Beləliklə, ayaq izləri ilə bir insanı yalnız tanımaqla yanaşı, hərəkət istiqamətini, təxmini sürətini, çəki süründürmə faktını və qaranlıqda hərəkətini qiymətləndirmək olar.

Kriminalistik diaqnostika artıq məlum olanlara müəyyən bir bənzər yaratmaq deməkdir. Məhkəmə ekspertizasında bu, öyrənilən vəziyyətlərin müəyyən bir tipik modellə (tipik vəziyyət) oxşarlığının təsbit edilməsidir. Fərq etmək, fərqləndirmək, bu vəziyyəti onun kimi olanlardan ayırmaq deməkdir. Məsələn, tibbdə qurulmuş xəstəliyin tipik forması oxşar simptomları olan digər formalardan ayrıldıqda diferensial diaqnoz konsepsiyası mövcuddur. Nəhayət, (diaqnozun son mərhələsi) müəyyənləşdirmək tipik modellə bənzərlik deməkdir ki, tədqiq olunan şəxsin tədqiq olunan vəziyyətə xas olan bir-birinə xas olduğunu aşkar etmək məqsədi daşıyır.

Bunu nəzərə alaraq, kriminalistik diaqnostikasının ümumi vəzifəsi bir obyektin (fenomenin) xüsusiyyətləri və vəziyyətlərini öyrənmək və izah etməklə obyektiv həqiqətin təsis edilməsi (tərifi, açıqlanması) kimi şərh olunur. Buna görə də kriminalistik diaqnostika, hadisənin (fenomenin, faktın) nəticələrinə görə tərifinə əsaslanan idrak prosesi kimi tərif edilə bilər. Məhkəmədə mürəkkəb bir sübutetmə sistemindəki metodlardan biri olaraq kriminalistik diaqnoz həqiqəti təsbit etmə prinsiplərinə tamamilə uyğundur. Koqnitiv cəhətdən məhkəmə dəlilləri keçmiş hadisələrin zehni olaraq yenidən qurulması kimi qiymətləndirilir və bu müddətdə əks istiqamətdə çıxarılan nəticələr üstünlük təşkil edir: fenomendən mahiyyətinə, təsiretmə səbəbinə, analiz edilən obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyətinə əsasən və.s. Bu cür idrak prosesinin metodoloji əsasını əks etmə nəzəriyyəsi təşkil edir.

Sübut obyekti kimi cinayət vəziyyəti aşağıdakı məlumat xüsusiyyətlərinə malikdir:

- Retrospektiv - idrak olunan hadisə artıq baş vermişdir;
- Unikallıq - yəni müəyyən bir vəziyyətin şərtləri və şərtlərinin birləşməsi ilə təyin olunan qeyri adilik;
- Maddi formalarda, yəni hadisənin maddi vəziyyətində və insanların (iştirakçıların, şahidlərin, qurbanların) şüurunda görünmə qabiliyyəti (44, 99-100).

Bir hadisə vəziyyətini müəyyən bir sistem olaraq nəzərə alaraq, qurulacaq iki böyük fakt qrupu şərti olaraq bu şəkildə ayırd edilə bilər:

- Vəziyyətin nisbətən sabit komponentləri ilə əlaqədar olanlar. Bunlar hadisənin iştirakçıları, cinayət əlamətləri, digər əşyalar, cinayət izlərini gizlətmə vasitələri və.s daxildir.
- Vəziyyətin dəyişən komponentləri ilə əlaqəli. Buraya obyektlərin vəziyyəti, yer və zaman şərtləri, subyektlərin, obyektlərin qarşılıqlı təsir mexanizmi daxildir.

Buna uyğun olaraq, bəhs olunan faktlar haqqında məlumatları iki növə bölmək olar: cinayətdə iştirak edən nisbətən sabit maddi obyektlər və baş verən hadisə ilə əlaqəli dəyişkən situasiya şərtləri. Yenidənqurma üçün konkret obyektlərin şəxsiyyəti haqqında məlumat lazımdırsa, identifikasiya problemləri həll olunur (bir obyektin izləri ilə müəyyən edilməsi, hissələri bütöv bir şəkildə qurması, ortaq bir mənbənin yaradılması və s.). Yenidənqurma zamanı tədqiqat mövzusu konkret situasiya amillərinin müəyyənləşdirilməsidirsə (birinci tip obyektlərin qarşılıqlı əlaqə şəraiti, qarşılıqlı təsirinin xarakteri, müşahidə olunan nəticələrin səbəbi), bu zaman diaqnostik problemlərin həlli ön plana gəlir.

Ümumi şəkildə kriminalistik diaqnostikasının vəzifələri aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

a) cinayət hadisəsinin vəziyyətinin məkan quruluşunun müəyyənləşdirilməsi (cinayətin harada, hansı mühitdə baş verdiyi, nəqliyyat vasitələrinin toqquşma yerinin dəqiq olduğu yer, mövcud izlərdən hansının cinayətə aid edildiyi və s.);

b) hadisənin ayrı-ayrı mərhələlərinin mexanizminin yaradılması (səddi sındırma istiqaməti və xarakteri, nəqliyyat vasitəsinin toqquşma anındakı nisbi mövqeyi, saxta əskinasların hazırlanması üsulu və s.);

c) hadisə yerinin maddi quruluşunun müəyyənləşdirilməsi (bu vəziyyətin obyektlərinin xüsusiyyətləri və vəziyyəti nədir, cinayətin mexanizmini, cinayətin alətinin seçilməsini nə dərəcədə müəyyən edə bildiklərini,cinayətkarda və paltarında izlərin qoyulması, cinayətin gizliliyini təmin edilməsi və s.);

d) cinayət hadisəsinin müvəqqəti xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək (cinayət baş verdikdə, onu törətmək nə qədər çəkə bilər, hərəkətlərin hansı ardıcıllıqla həyata keçirildiyi, hansı izlər əvvəllər, hansılar daha sonra ortaya çıxdı və s.);

e) istismar obyektlərinin (şəxslərin, alətlərin, nəqliyyat vasitələrinin) xüsusiyyətlərinin, onların sayının, işinin xarakterinin (cinayətin neçə iştirakçısı olduğu; pozuntunu törədən şəxsin peşəkar bacarıqlarının olub-olmaması, hansı avadanlıqlarla təchiz edilməsi) odlu silah və ya partlayıcı qurğuların istehsalından istifadə olunub olmaması; nəqliyyat vasitəsinin düzgün istifadə olunmadığı təqdirdə yol qəzası (RTA) ilə nasazlığın hansı əlaqədə olması;

f) səbəb əlaqələrinin retrospektiv bir araşdırması (yanğının səbəbi nədir, tətiyi çəkmədən atəşə nə səbəb ola bilər, müəyyən hərəkətlərlə nəticələnən hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsi varmı (qəzanın səbəbi texniki problemlər ola bilər; avtomobilin müayinəsi zamanı yaranan nasazlıq və s.);

g) səbəb-nəticə əlaqələrinin fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq (müəyyən bir şəxsin hərəkətləri nəticəsində hansı nəticələr yarana bilər, qəza nəticəsində gizli nəqliyyat vasitəsində hansı zərərlər qala bilər və s.);

h) cinayət hadisəsinin bütün mexanizminin yaradılması. Bu tapşırıq, bütün hadisələrin hərəkətlər sistemi kimi situasiya təhlili olmaqla yuxarıdakı amillərin çoxunun inteqrasiya diaqnozudur. Bunu həll etmək üçün hər cür məlumatları öyrənmək və istifadə etmək lazımdır: fərdi - tədbir iştirakçıları haqqında; material - əks olunan və əks etdirən obyektlər haqqında; əməliyyat otağı - hərəkət mexanizmi və şərtləri haqqında;

i) proses iştirakçısı (təqsirləndirilən şəxs, zərərçəkmiş) tərəfindən bildirilən vəziyyətin iz və digər maddi sübutlarla müəyyən edilə bilən hadisənin mexanizminə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək;

j) cinayət hadisəsinin səbəbləri və şərtlərinin elementlərini təşkil edən kriminogen amillərin müəyyənləşdirilməsi (hansı hallar onun törədilməsinə səbəb olmuşdur və ya səbəb ola bilər; oxşar cinayət hansı vəziyyətdə baş verə bilər; kilidin konstruksiyası onun etibarlılığını təmin edirmi,o dublikat bir açarla aça bilərmi, sənədlərin saxtalaşdırılmasına hansı qüsurlar səbəb olur və s.) (6, 65).

Yuxarıda göstərilən siyahıdan görünür ki, bütün müxtəlifliyi ilə kriminalistik diaqnostik tapşırıqlar üç xüsusiyyət və şərt kateqoriyasının öyrənilməsinə aiddir: daxili (bir obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyəti); xarici, ətraf mühit (obyektlərin vaxtı, yeri, işləməsi); proseslərin meydana gəlməsi və inkişafı mexanizmi (obyektlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və s.).

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki,kriminalistik diaqnostikasının predmeti, baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək, bu dəyişikliklərin səbəbini və əlaqəsini müəyyənləşdirmək üçün bir obyektin xüsusiyyətlərini və vəziyyətini öyrənmək kimi müəyyən edilə bilər.

Ortaq bir müəyyənləşdirmə və diaqnostikanın - baş vermiş cinayət hadisəsinə şahidlik edən faktların olması - bu halda həll olunan vəzifələrin mahiyyətində bir çox fərq yaradır. Birinci halda, bu, obyektin fərdiliyinin qurulması ilə, ikincisi - hadisənin konkret situasiya şərtinin tərifi ilə səciyyələnir. Hər iki proses bir-biri ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, krimalistik diaqnostikada iz əmələ gəlməsi şərtlərinin tərifi həmişə bir obyektin iz-xəritələşdirilməsi ilə müəyyənləşdirilməsini müşayiət edir. Öz növbəsində, iz əmələ gəlməsi mexanizminin diaqnostik qurulmasında iz əmələ gətirən obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyəti həmişə nəzərə alınır. Ancaq hər iki qrupun problemlərinin həlli bütöv bir şəkildə həll olunmayada bilər. Onlar gedişatdan asılı olaraq dəyişdirə, növbələşə, eyni zamanda ayrılıqda da həll edilə bilər. Məsələn, qarət izlərinin ekspert təhlilində tapşırıqların növbələşməsi və onların qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı kimi görünəcək:

✓qarət istiqamətini müəyyənləşdirmək (diaqnostik tapşırıq),

✓istifadə olunan qarət alətlərinin növünü müəyyənləşdirmək (təsnifat və diaqnostik) xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək,

✓istifadə olunan qarət alətinin qrup xüsusiyyətlərinin yaradılması (identifikasiya)

✓izlərin identifikasiyaya uyğunluğu (diaqnostik),

✓bir alətin izlərlə müəyyənləşdirilməsi (identifikasiya tapşırığı) (1, 5-7).

Əsas məsələ odur ki, bu vəzifələr bir-birindən ayrılmamalı, əlaqəli şəkildə tədqiq olunmalıdır.

Kriminalistik diaqnostikada və məhkəmə ekspertizasında müəyyənləşdirmə ilə əlaqəli bir sıra tapşırıqlar mövcuddur ki, bunlar araşdırılan obyektlər arasında aşağıdakı əlaqə formalarında ifadə edilə bilər:

- Genetik əlaqə - səbəb və nəticə arasındakı əlaqədir;
- Funksional əlaqə - bir-birindən asılı proseslər arasındakı əlaqə;
- Dolğun əlaqə - eyni qrupa, cinsə aid obyektlər arasındakı əlaqə;
- Əhəmiyyətli əlaqə - bir şeyin xüsusiyyətləri ilə bütövlükdə onun özü arasındakı əlaqə;
- Transformasiya əlaqəsi - birbaşa qavrayışa uyğun olmayan fenomenlərlə bu fenomenlərin surətləri arasındakı əlaqə (məsələn, barmaq izi və onun nüsxəsi görünmür) (2, 12).

Praktikada bu problemlərin həllində elmi inkişaflara ehtiyacı olduğu üçün kriminalistika elmində yeni bir istiqamət – kriminalistik diaqnostika meydana çıxdı. Bu sahənin başlıca iş prinsipi adi tibbdə istifadə olunan və hərfi mənasında“tanıma”, “müəyyən etmə” mənasını verən “diaqnostika” termininə əsaslanır.

Krimalistik diaqnostika, cinayətin törədilməsi nəticəsində baş vermiş dəyişikliklərin, xüsusiyyətlərin və vəziyyətlərin seçilmiş bir araşdırması əsasında bu dəyişikliklərin səbəbləri və şərtləri barədə məlumat verən, bütövlükdə cinayət hadisəsinin mexanizmini və ya onun ayrı-ayrı hissələrini müəyyən etmək üçün qarşılıqlı əlaqəli obyektlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən xüsusi bir kriminalistika nəzəriyyəsidir.

Krimalistik diaqnostikanın aşağıdakı tapşırıq qrupları var (3, 58):

- Bir obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyətinin diaqnostik öyrənilməsi:
- Birbaşa tədqiqatı ilə;
- Obyekti göstərməklə.
- Hərəkətlərin, obyektlərin və ya onların nümayəndəliklərinin nəticələrinin öyrənilməsinə əsaslanan cinayət vəziyyətinin diaqnostik öyrənilməsi.
- Hadisələr, hərəkətlər arasında səbəb əlaqəsini qurmaq

Xülasə edərək,qeyd etməliyik ki, kriminalistik diaqnostikanın əsas vəzifələri bunlardır: hadisələrin, vəziyyətlərin müəyyən edilməsi, hər hansı bir hərəkətin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü, bir hadisənin mexanizmi, hər hansı bir səbəb əlaqəsinin qurulması.

Kriminalistik diaqnostik tədqiqatın mahiyyəti tədqiq olunan obyektdə müəyyən bir normadan kənarlaşmaları, bu dəyişikliklərin səbəbini müəyyənləşdirmək və bu səbəbin cinayət hadisəsi (mexanizmi) ilə əlaqəsini ölçməkdir. Bu məqsədlər üçün əldə edilən nəticələr bəzi analoqlarla müqayisə olunur.

Diaqnostik əlamət-izdə göstərilən obyektin xüsusiyyətlərini, zamanla dəyişmələrini, obyektlərin qarşılıqlı təsir şərtlərini qiymətləndirə biləcəyi bir işarədir.

Diaqnostik obyektlər - baş verən hadisənin şərtlərinin və xüsusiyyətlərinin onlara təsirini əks etdirən işarələrin maddi daşıyıcılarıdır;

Diaqnoz qoyulmuş obyekt – qarşıya qoyulacaq bir şərtdir (obyekt, vəziyyət).

Kriminalistik diaqnostikanın tədqiqat metodologiyası aşağıdakı mərhələləri əhatə edir (5, 45):

1.Hazırlıq:

a)Tapşırığın aydınlaşdırılması. Vəziyyətlə tanışlıq.

b) Tədqiqat aparmaq imkanının müəyyənləşdirilməsi.

2. Əsas tədqiqat:
a) Analitik mərhələ.
b) Analoqlardan istifadə edərək müqayisəli tədqiqat.
c) Alınan məlumatların sintezi.
3. Nəticə mərhələsi:
a) Tədqiqat nəticələrinin qiymətləndirilməsi.
b) Nəticələrin formalaşdırılması.
c) Nəticənin icrası.

Kriminalistik diaqnostik tədqiqatın nəticələrinə əsasən aşağıdakı qənaətə gəlmək mümkündür:

- Kateqorik (müsbət və ya mənfi) - mütəxəssisin qarşısına qoyulan problemin etibarlı formada həlli.
- Ehtimal olunan (müsbət və ya mənfi) - mütəxəssisə ehtimal şəklində qoyulmuş problemin həlli.
- Rəy verməyin mümkünsüzlüyü barədə hökm ekspertin obyektiv səbəblərdən ya bir araşdırma apara bilməyəcəyi (məsələn, lazımi nümunələrin alınmasının mümkünsüzlüyü səbəbindən) və ya (məsələn, ekspert laboratoriyasında lazımi avadanlıq olmaması səbəbindən) həyata keçirildiyi halda verilir.

Hər hansı bir cinayətin kriminalistik diaqnostikası zamanı əsas tapşırıq tez-tez, ilk növbədə, bu izləri qoyan konkret bir şəxsin, obyektin və ya başqa bir obyektin müəyyənləşdirilməsində ortaya çıxır (məsələn, bir şəxs onun tərk etdiyi barmaqların izləri ilə və.s). Eyni növ tapşırıqlar, hadisə yerində tapılan şübhəlilərdən və digər şəxslərdən götürülən bir obyektin və hissələrinin bir bütövlüyə, habelə istintaqı maraqlandıran müəyyən obyektlərin olub-olmadığını müəyyənləşdirmək lazım olduqda ortaya çıxır. Bu tapşırıqların həlli ümumiyyətlə araşdırılan cinayətlər haqqında həqiqətin aşkarlanmasında mühüm rol oynayır.

Bu problemlərin həllinə yönəlmiş tədqiqat prosesi "kriminalistik identifikasiya" və ya "identifikasiya" adlanırdı. Birinci halda, müəyyənləşdirmə, istintaq zamanı bu izlərin olduğu iddia edilən qaynaq olaraq təyin edilmiş obyektin şəxsiyyətini, cinayət hadisəsinin bu və ya digər vaxtında həqiqətən müstəntiq üçün maraq izlərini qoyan obyekt ilə müəyyənləşdirmək deməkdir. İkinci halda, bütün hissələrin parça-parça olması və ya müəyyənləşdirilməsi prosesi, üçüncüsü, obyektlərin qrupuna və ya növlərinə təsis edilməsi və ya qrup identifikasiyasının həyata keçirilməsi olacaqdır.

"Kriminalistik diaqnostika" anlayışı bir neçə mənaya malikdir - bu həm tapşırıq, həm də onun həlli üçün bir prosesdir; ümumi məhkəmə nəzəriyyəsinin bir hissəsi və xüsusi bir məhkəmə metodudur. Xüsusi bir metod və onun tətbiqi prosesi olaraq məhkəmə təyini hər baxımdan cinayət prosessual qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olmalıdır. Xüsusilə, yalnız cinayət prosessual qanunlarına uyğun olaraq əldə edilmiş və qeydə alınan obyektlər və faktiki məlumatlar, izlərindəki obyektlərin kimliyi məsələsini həll etmək üçün mənbə materialı kimi istifadə edilə bilər. Bu, onların mənşəyinin obyektivliyi və etibarlılığının təminatıdır. Eyniləşdirmə tədqiqatı zamanı yalnız ümumi prosedur müddəalarına zidd olmayan üsullardan istifadə edilə bilər (6, 65).

Bu tədqiqatın nəticələri prosessual tələblərə uyğun olaraq sənədləşdirilməlidir (ekspert rəyi, istintaq hərəkətinin protokolu).

Kriminalistikaya dair dialektik və formal-məntiqi müddəalar, yalnız ümumi xüsusiyyətlər baxımından deyil, həm də fərdi xüsusiyyətləri baxımından obyektlərin bərabərliyinin məhdudlaşdırılması vəziyyəti barədə nəticə ilə əlaqələndirilir. Müvafiq olaraq, birinci halda söhbət bu cür müxtəlif qruplara aid ola biləcək obyektlərin təsnifat oxşarlığının qurulmasından deyil, qrup identifikasiyasının həyata keçirilməsindən, ikincisində isə, fərdi eyniləşdirmə, fərdi şəxsiyyətin qurulmasından gedir.

Bu kriminalistik diaqnostika doktrinası, öz növbəsində, fərdiyyət mövqeyinə və maddi dünyanın bənzərsizliyinə əsaslanır. Maddi aləmin hər hansı bir obyekti (bir insan da daxil olmaqla) mənşəyi, istehsalı və istismar metodlarından asılı olmayaraq onu fərdi və unikal edən bir sıra xas keyfiyyətlərə və xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə, maddi aləm obyektlərinin fərdiliyinin tanınmasından irəli gələn diaqnostika, hər şeydən əvvəl, bir tərəfdən, obyektin özünə bərabərliyini, digər tərəfdən, onun hər şeydən fərqini, yəni bir obyekt və hissələrinin hər birinin yalnız özləri ilə eyni ola bilməsini göstərir. Buna görə bir neçə cism, eyni zamanda bir hissə və bütöv bir hal eyni ola bilməz. Bir çox amillərin, daxili və xarici xüsusiyyətlərinin (inkişaf, işləmə, istismar) təsiri altında bu hal hər zaman tədricən dəyişir. Nəticədə diaqnostika təkcə üst-üstə düşən xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri deyil, eyni zamanda mövcudluğunun bütün mərhələlərində hər bir obyekt üçün xarakterik olan fərqləri də əhatə edir. Ancaq bu dəyişikliklər, yığılma prosesi və kəmiyyətdən yeni bir keyfiyyətə keçmə adətən uzun müddət tələb edir. Nəticədə tədqiq edilən obyekt müəyyən müddət dəyişməz (fərdi) qalır (3, 58).

Kriminalistik diaqnostika prosesi məhkəmə biliklərinin ən vacib metodlarından biri kimi müqayisə metodundan (müqayisəli tədqiqat) istifadə edilmədən mümkün deyil. Müqayisəli bir araşdırmada müqayisə

olunan obyektləri birləşdirən ümumi və fərd təsbit edildiyi kimi, onlarda mövcud olan, onları ayıran maddələr də daxil olmaqla fərqlənir.

Beləliklə, kriminalistik diaqnostika aşağıdakı ilkin əsas nəzəri müddəalara əsaslanır:

a) cisimlərin bütün təzahürlərində fərdiliyi və ya unikallığı;
b) fərdiliyin kifayət qədər uzun müddətə nisbi sabitliyi;
c) maddi cisimlərin digər cisimlərlə təmasda olduqda xarici bənzərsizliyini əks etdirmə xüsusiyyəti;
d) fərdiliyi hissə-hissə qorumaq bacarığı;
e) cisimlərin qrup mənsubiyyətinin müxtəlif keyfiyyətlərini qorumaq xassəsi.

Ədəbiyyat

1. Сивлевский В.А. Экспертная криминалистическая диагностика. Владивосток ДВГУ Учебно-методическое пособие по криминалистике. 2017; с.5-7
2. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. -М, 2015, с.12
3. Криминалистика. / Под ред. проф. Филиппова А.Г. - Спарк, 2017 г, с.58
4. «Криминалистика» под ред. Р.С.Белкина, 2016, с.99-100.
5. «Криминалистика» под ред. И.Р.Пантелеева, Н.Н.Селиванова, М., ЮЛ, 2015, с.45
6. Schaler R.C (2018) Crime scene forensics: a scientific method approach. CRC Press, Boca Raton, pp. 65

Rəyçi: prof. Ş.Səmədova

Göndərilib: 12.02.2021 Qəbul edilib: 16.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/64-67

Рана Юсупбаевна Мадаминова
Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат Университети
Нукус, Озбекистон
муаллим
ranomadaminova72@gmail.com

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДАГИ ДИАЛЕКТАЛ АРЕАЛЛАРНИНГ АЙРИМ ЛЕКСИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Калит сўзлар: *адабий тил, шева, ареал, махаллий тил, қиёсий-тарихий тамойиллар, грамматик шакл, илмий тасниф*

Some lexical features of dialectal zones in Karakalpakstan

Summary

From the above it can be concluded that the influence of regional dialects in one area is an important factor in the development of the lexicon of Uzbek dialects. Such influence and lexical nourishment may be somewhat more intense in Uzbek dialects that are far from the literary center and surrounded by or familiar with other languages. It goes without saying that such connections cannot be made directly between different dialect regions that are far apart in terms of area. Because each or each group of Uzbek dialects has its own unique and appropriate distribution areas for a long time. Part of the peculiarities of the Dialect trail is related to this boundary, their distribution, location - area, which appeared and developed only in this area.

In addition, as a result of observing the dialects of the area, a dialect area may not always be a constant latitude, but may cover a dialect, a village or several villages in the area.

So, we have seen that the Uzbeks living in Karakalpakstan use words and phrases typical of the Kipchak and Yuguz dialects. Dialectal area covers very large areas. In general, it shows that the Turkic peoples are blood relatives and brothers.

Key words: *literary language, dialect, area, local language, comparative historical foundations, grammatical form, scientific classification*

Бугунги кунда миллий тилимиз ва шеваларимизнинг тарихий ва замонавий кўринишларини қиёслаш, уларни аниқлаб, лингвистик атласни яратиш ўзбек диалектологлари олдида турган долзарб муаммолардан биридир. Шундай экан, шеваларимизнинг нафақат ҳозирги замонавий кўриниши, балки тарихий илдизлари, тарқалиш ареаллари, қардош ва қардош бўлмаган тиллар билан алоқаларини текшириб баҳс юритади. Ўзбек шеваларини қиёсий-тарихий ва тил ҳодисаларининг тарқалиш чегараларини аниқлаб берувчи ареалларни илмий жиҳатдан текширишни тақозо қилмоқда. Бунинг натижасида махаллий тил ва шеваларнинг фонетик¸ лексик ва грамматик ўзгаришлари содир бўлмокда. Диалект ва шеваларга хос лексик хусусияларни қайд килиш¸ ёзиб олиш лингвистик томонларини қиёсий¸ қиёсий-тарихий тамойиллар асосида кенгрок ўрганиш¸ тадқиқ қилиш ўзбек адабий тилининг ривожланиши¸ тарихини ўрганишда шу тил эгаси бўлган халклар тарихи этнографиясини ўрганишда муҳим амалий ва назарий маълумотлар беради. Қорқалпоғистон ўзбек шевалари қипчоқ ва ўғуз лаҳжасига кирувчи шевалар деб ажратиш мумкин.

Қоракалпоғистон Республикаси ареал жойлашиши жиҳатдан қўшни Туркманистон ва Қозоғистон республикалари билан чегарадош бўлиб, унда тўртта туркий тилли халқлар: қорақалпоклар, ўзбеклар¸ қозоқлар ва туркманлар бирга яшаб¸ меҳнат қилиб келмокда.

Қорақалпоғистонда яшайдиган туркий халқларнинг урф-одатлари, маросимлари ва миллий байрамлари, анъаналари бирдек. Ареал жиҳатдан улар ўзбек тилининг ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларида сўзлашади. Ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларида учрайдиган айрим сўзлар ўзбек адабий тилида учрамайди. Айрим ареалларда учрайдиган шеваларга хос сузлар фонетик ва грамматик шаклларни уз ичига олади. Бундай суз ва грамматик шакллар¸ асосан¸ уша ареалдаги шеваларга хос хусусиятлар хисобланади. Масалан: ***гуринг//гуриң*** (ад.тилда ***суҳбат***//***ҳикоя*** маъносида ҳам ишлатилади. ***белчә*** (ад орф. ***белкуракнинг*** кичкина тури//Хўжайли¸ Тахиатош) ***чәләк¸чәкәр*** (форс-тожикча ***челак*** Хўжайли¸ Тахиатош¸ Беруний) ***такы:я*** (ад.орф. ***дўппи***//Хўжайли¸ Тахиатош) ***занги*** (ад. орф. ***нарвон*** //Хўжайли¸ Тахиатош¸ Беруний). Бу элементлар турли тилларга оид булиб¸ ўзбек адабий тилида маъноси ўзгариб учрайди. Аммо ўзбек халқининг оғзаки тилида¸ шеваларда ўз маънолари билан сақланиб колган. Сўзлар ареал жойлашишига кўра шевалар, маҳаллий ва умумхалк тил хусустияларининг бирлигидан

иборат. Шу сабабли уларни ўрганиш маҳаллий тил хусусияти билан умумхалк тилининг бирлиги ва тадқиқ этиш демакдир. Умумхалк тилга ўхшаш тарзда диалектлар ҳам ўзининг оғзаки ва махсус ёзма шаклига эга. Унинг ёзма шакли, асосан, транскрипция билан ёзиб олинган диалектологик ва фольклор матнларида намоён бўлади.

Синоним сўзлар ҳам шеваларимизда кўплаб учрайди. Ундай сўзлар даврларнинг алмашиниши билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан: **она** сўзининг бир канча вариантларини кўришимиз мумкин. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларининг кўпчилигида **апа**, **ава** шаклида ишлатилади. Бу шаклда ишлатилишини Хўжайли, Тахиатош, Беруний, Амударья, Турткул ареалларида кўришимиз мумкин. Бу сўзнинг бугунги адабий тилга яқинроқ шакллари ҳам ишлатилади. Масалан: **ойи**,**ая**, **мама** мана шу шакллари кўплаб ишлатилади. Ареал синоним атамаси остида адабий тилга оид сўзларнинг маъноси бир-бирига яқин бўлган вариантларининг ҳар хил худудларга турли хил шаклда тарқалиши тушунилади. Бу сўзларнинг ҳар қайсиси маълум чегара билан характерланса ҳам, улар маъно жиҳатидан ўзаро синоним ҳисобланади. Маълум географик ареал вакили бу сўзлардан биттасини ишлатгани ҳолда, уларнинг бошка вариантларининг маъносини хам тушунади. Ареал синонимлар ўзбек шевалари жойлашган ҳудудни марказий (Тошкент, Гулистон, Жиззах) шимолий (Туркистон ареали) шевалари, шимолий-шарқий (Фарғона ареаллари), жанубий-шарқий (Бухоро, Самарканд Қашқадарё, Сурхондарё) шимолий-ғарбий (Урганч, Турткул, Тошҳовуз) шимолий-жанубий (Қорақалпоғистон) каби ареалларига ажратиш билан бирга адабий тил ва диалектлар ўртасидаги ўзаро лингвистик таъсир ва муносабатларни белгилашда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Диалектларнинг тарихий тараққиёти ва ҳозирги такомиллини ўрганишда диалектлар луғат таркибини ягона тизим шаклида тадқиқ этувчи ареал лексикология (регионал лексикология) муҳим рол ўйнайди. Қадимги сўз ва формалар билан бир каторда шеваларимизда кадимги ибора ҳам ўзининг асл маъноси йўқотган ҳолда бошқа маъно оттенкаси билан сақланиб қолиши мумкин. Хўжайли шевасида **жолға атланмак**, **жолға чиқмақ**, **жолға чиғажақ** иборалари мавжуд. Бу ибора бирор жойга боришга тайёргарлик кўриш маъносида қўлланади. **Масалан**, **Салима жолға атланди**. Ҳозирги ўзбек тилида **отланмоқ** сўзи ўзининг асл маъносида, отни эгарлаб, юганлаб, устига миниб жўнаш маъносида ишлатилади. Хўжайли шевасида эса **атланмақ** сўзидан от иштирокисиз, умуман, бирор ёққа жўнаш маъноси англашилади.

Қорақалпоғистон диалектал ареалини тарихий лингвистик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, атроф қушни шеваларининг муносабатини назарда тутиб, кўплаб илмий тасниф ва тавсифларга таяниб қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

Қипчоқ лаҳжасига мансуб шевалар гуруҳи:

а) “**й**” ловчилар гуруҳи.**йур (юр)**,**йилон(илон)**,**йип(ип).**

б) “**ж**” ловчилар гуруҳи.

Жур (юр), **жол (йўл) жэнга (янга) шуйтип (шундай қилиб)** Қипчоқлар ўзбек халқи этногенизининг йирик компонентини ташкил этади. Қипчоклар кўпгина туркий халқлар: қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, татар, бошқирд, Олтой ва айрим Шимолий Кавказ халқлари: нуғой, кумик, қорачой каби халқларнинг шаклланишида иштирок этган. Ўзбекистон территориясидаги қипчоқлар этник гуруҳларининг аралашиши натижасида аста-секин атрофдаги ўзбеклар таркибига сингиб бормоқда. Қадимги ва эски қипчоқ ёзуви ёдгорликлари бизнинг кунларимизгача сақланган бўлиб, бу ёдгорликлар археологлар, этнографлар ва лингвист туркологлар томонидан чуқур ўрганилмокда.

Қипчоқ тили уғуз, булғор ва қарлуқ тиллари билан бирга туркий тилларнинг ғарбий хунн гуруҳига мансуб. У қарлуқ ва уғуз тиллари ўртасида бўлиб, ўғуз тилларига яқинроқ туради.

Ўзбек тилининг қипчоқ диалект зонаси жуда катта ареалга эга бўлиб, **ж**-ловчи ўзбек уруғ-қабилалар гуруҳидан ташкил топгандир. Қипчок шевалари Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида ва Республикадан ташқарида ҳам мавжуд. Шевалар ўз жойлашган ареалларида алоҳида диалектларни эмас, балки диалект зоналарини ва шевалар гуруҳларини ташкил этгани ҳолда ўзбек тили умумқипчоқ ареалининг мос ҳодисаларини ўз ичига олади. Ўзбек тилининг қипчоқ шевалари, асосан XX аср бошларидан бошлаб ўрганила бошлади.

Диалектларни ареал лингвистик ўрганилиши тил тарихи учун ҳам, халқ тарихи учун хам қимматли материал беради. Адабий тилда йўқ бўлиб кетган ёки ўзгариб кетган баъзи бир фонетик, лексик, грамматик формаларининг дастлабки кўринишлари ҳозирги маҳаллий диалектларда ҳамон сақланиб келмоқда. Шунинг учун қадимги ўзбек ёзма ёдгорликларининг айрим томонлари биз учун ноаник бўлса, ҳозирги диалектларнинг хусусиятларини лингвогеографик усул билан ўрганиш оркали уларни аниқлаб олишимиз мумкин. Шуни қайд этиш керакки, диалект манбалари ёзма

ёдгорликларсиз хам ўрганилаверади, лекин ёзма ёдгорликларни тарихий диалектал нуқтаи назаридан диалектларсиз ўрганиб бўлмайди. Баъзи олимлар, масалан акад. А.И.Соболевский ёзма ёдгорликларга катта аҳамият берган бўлса, айрим олимлар акад. А.А.Шахматов жонли шевалар фактларига юқори баҳо берган. Ёзма ёдгорликлар ўтган даврнинг товуш системасини аниқлашда ҳам ҳамма вақт ҳам ишончли материал бўлавермайди. Тарихий грамматика учун энг ишончли ва энг асосий материал олинадиган бош манба – ҳозирги жонли шевалардир, -деган эди А.А.Шахматов. Бу олимлар иккала манбанинг ҳам тил тарихи учун йирик аҳамиятга молик эканлигини инкор этмайдилар. Ҳар бир шеванинг ўзига хос характерли хусусиятлари бўлгани каби Қорақалпоғистон ўзбек шеваларининг ҳам бошқа шевалардан фарқланадиган жуда кўплаб лисоний қирралари мавжудки, унинг лексик қатламида яққол кўзга ташланади. Сўз-терминларнинг қўлланиш даражаси ва англатган маъноларига кўра турфа, ранг-барангдир. Лекин уларнинг барчаси ҳали мукаммал тўпланиб, ўрганилганича йўк. Шуни назарда тутиб, Қорақалпоғистон ўзбек шеваларининг лексик қатламдаги мавжуд сўзларнинг шакли ва маьносидан келиб чиқиб, сўзларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

1.Фақат шевага хос сўз ва терминлар, қўшма сўз ва бирикмалар: а) адабий тилда учрамайдиган фақат шевага хос сўз-терминлар. **Увуз** – сигир янги болалаганидан кейин икки, уч кунгача соғиб олиниб истеъмол қилинмайдиган сут. Бу сўз Ўзбекистоннинг барча диалект ареалида, ҳатто Қозоғистон Республикасининг ўзбек шеваларида ҳам мавжуд. б) Номемаси адабий тилдаги сўзлардан фарқ қилмасада, лекин шевада бошқа маьно англатувчи сўзлар: қ**улак** – бир ариқдан иккинчи бир ариққа сув олинадиган жой, **ура** – сабзавот сақловчи жой, **супа** – дам олиб ўтирадиган жой.

2.Фонетик қонуниятлар асосида юзага келган лексик бирликлар: қўшма феъл ёки етакчи феъл + кўмакчи феъл типидаги феъл қўшилмаларининг ягона урғу олиб буғин ёки товуш тушиши натижасида бир сўз доирасига келиб колиши: “**й**” ловчиларда **апчиқ (олиб чик), аппар (олиб бор), акит-апкет (олиб кет), таша-атип жибар (ташлаб юбор, отиб юбор).** Адабий тилдаги шаклига нисбатан кучли фонетик ўзгаришга учраган сўзлар: **ийна (игна), жавин-чачин (ёғин-сочин, ёғингарчилик), шуйтип (шундай килиб), атла (сакраб ўтмок), тауип (табиб), жайма (қатлама–қозонда пишириладиган нон тури), палчи (фолбин).**

3.Ўзига хос морфемик структурага эга бўлган сўзлар: Қорақалпоғистон ўзбек шевалари учунгина хос бўлган аффиксларга эга бўлган луғавий бирликлар: **-увчи** аффикси қуйидаги кўринишда ишлатилади**. Олувчи (оладиган), ишловчи (ишлайдиган), борувчи (борадиган).** Адабий тил ва шеваларда ўзак ва ясовчи аффикслар умумий бўлиб, лекин адабий тилда бирикиб ясалмайдиган сўзлар: **бўй+ла (сувга тушишдан олдин сувни бўй билан ўлчаш), қувирма+ч (майда буғдойдан қувириб тайёрланадиган таом).** Қорақалпоғистон ҳудуди қипчоқ шевалари қуйидаги фонетик хусисиятлари билан характерланади: а) контраст жуфт унлиларнинг мавжудлиги ва унинг натижасида сингармонизмнинг сақланиши, яъни ҳозирги қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тиллари ва бошқа қипчоқ гуруҳига кирадиган туркий тилларига хос бўлган товушларнинг асос ва аффиксал морфемаларида алмашиниши: **похто (пахта), монти (манти), болиқ (балик), баринглар (боринглар)** б) Сўз бошида келган ўрта кўтарилиш унлиларининг дифтонглашуви барча қипчоқ шеваларида бўлгани каби “**ж”** ловчиларда ҳам мавжуд: **йегин (экин), йеки қўли (икки қўли), йегиб бер (экиб бер)**. в) “**ж**” ловчиларда ҳам “**й**” ловчиларда ҳам қисқа-узун унлиларнинг фарқланмаслиги, ундош товушларнинг тушиб колиши сабабли иккинчи даражали узунликнинг мавжудлиги: г) “**ж**” ловчиларда сўз бошида **й** ундошининг **ж** га ўтиши: **жўл (йўл), жур (юр), женга (янга), кўзингди жум (кўзингни юм).** д) “**й**” ловчиларда сўз боши, ўртаси ва охирида **й** ундошининг орттирилиши (пайдо бўлиши**): йип (ип), йилон (илон), райис (раис), сарпой (сарпо).** е) Ҳудуд шеваларида бошқа қипчоқ шеваларида бўлгани каби унлилар орасида **п, қ, к** ундош товушларининг жаранглашиши, сўз бошида **х** ундошининг ортиши, пайдо бўлиши: ҳ**айван (айвон), ҳарра (арра).**

Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида қуйидаги ўзига хос морфологик хусисиятларга эга. Қаратқич ва тушум келишиклари аффиксларининг бир хил –**ди, -ти** кўринишида қўлланилиши: **нанди (нонни), китапти кўр (китобни кўр), китаптинг бети (китобнинг бети)**. Компонентлари адабий турда бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар адабий тилда учрамайдиган шевагагина хос бўлган қўшма сўз ва иборалар: қ**аланғир-қасанғир (бегано, ҳеч кимга ёқмайдиган одам, қўли чаққон, эпчил-чаққон)**. Юқорилардагидан шундай хулосага келиш мумкинки, ҳудудий ёндош – бир ареалдаги шеваларнинг бир-бирига кўрсатадиган таъсири ўзбек шевалари лексикасининг тараққий этишида муҳим омил ҳисобланади. Бундай таъсир ва бир-бирини лексик жиҳатдан озиқлантириш адабий марказдан узок жойлашган ва бошқа тиллар қуршовида бўлган ёки уларга бўлган ёки ёндош жойлашган ўзбек шеваларида бир мунча интенсиврок юз бериши мумкин. Ўз-ўзидан аёнки, ареал жиҳатдан бир-

биридан узоқда бўлган турли диалект ҳудудлари орасида бундай алоқаларнинг бевосита юзага чиқиши мумкин эмас. Чунки ўзбек шеваларининг ҳар бири ёки ҳар бир гуруҳи узоқ даврлардан бери ўзларига хос ва мувофиқ тарқалиш ареалларига эга. Шева ўзига хос хусусиятларининг бир қисми ана шу чегара, уларнинг тарқалиш, жойлашиш ўрни – ареали билан боғлиқ бўлиб, улар шу ареалдагина пайдо бўлган ва ривожланган.

Бундан ташқари мазкур ҳудуд шеваларини кузатиш натижасида бирор шева ареали ҳамиша хам доимий бир кенгликни ташкил этмаслиги, бир шева, бир овул, қишлоқ ёки шу ҳудудда бўлган бир неча қишлоқларни қамраб олиши мумкин.

Хуллас, Қорақалпоғистонда яшовчи ўзбеклар қипчоқ ва ўғуз лаҳжасига хос сўз ва ибoралардан фойдаланишини кўриб чиқдик. Шева ареали жуда катта жойларни ўз ичига олади. Умуман, туркий халқларнинг бир-бирига қондош ва қардош эканлигини кўрсатади.

Адабиётлар

1. Х.Данияров “Қипчоқ диалектларнинг лексикаси”. Тошкент, 1979
2. В.В.Решетов. “Ўзбек шеваларининг классификацияси”. Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. 1-сон.
3. А.Ишаев “Ўзбек диалектал лексикографияси”. Тошкент, Фан, 1990
4. Д.Абдурахманов ва Б. “Ўзбек шевалари лексикаси”. Тошкент, Фан, 1991
5. К.Оллоёров “Ареал лингвистика” (Ўқув услубий қўлланма). Тошкент, 2020

Göndərilib: 25.02.2021 Qəbul edilib: 28.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/68-71

Şəfəq Çingiz qızı Həsənova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
baş müəllim
calil.farah72@mail.ru

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DİLİNİN FORMALAŞMASINDA TARİXİ FAKTORLAR VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ

Açar sözlər: *Azərbaycan, dil, inkişaf, tarix, faktor, müasir*

Historical factors in the formation of the Azerbaijani state language and the modern Azerbaijani language

Summary

Historical factors in the formation of the state language of Azerbaijan and the modern Azerbaijani language

Each of them plays an important role in the formation of language. Thus, the development and emergence of a language, its vocabulary, harmony and so on. due to many internal and external factors. Thus, the role of historical, cultural, socio-political events in the enrichment of the language is undeniable.

Although the Azerbaijani language belongs to the Turkic Oghuz group, it has enriched the vocabulary by taking different words from these languages, as it has socio-historical and political-cultural relations with the Persian, Arabic, Russian and European peoples at the stage of historical development. Elece also gained a unique dialect among the Turkic peoples.
Key words: *Azerbaijan, language, development, history, factor, modern*

Giriş

Türk dilləri ailəsinin oğuz dil qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin formalaşması böyük bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Müasir Azərbaycanın ərazisinə nəzər salsaq 10000 illik tarixi olan etnik toplumun bu bölgədə yaşamış olduğunu görərik. Azığ mağarası, Qobustan qayaları Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən bu bölgədə yaşamış insan toplumundan xəbər verir. Təbii ki, dil insan təfəkkürünin inkişaf mərələsində formalaşır, zamanla tarixi-mədəni əlaqələr nəticəsində inkişaf edir, bəzən asimilyasiyaya məruz qalır, bəzən də özünün inkişaf mərləlesinin ən pik nöqtəsinə çatır.Dilin inkişaf etməsinə səbəb olan ən önəmli faktor təbii ki, dövlətçilk ənənəsi ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycan da isə dövlətçilik ənənəsinin tarixi olduqca qədimdir. E.ə. III minillikdə mövcud olmuş Şumer mətnlərində belə Xəzər sahili dövlət olan Aratda ölkəsindən bəhs olunur. Samuel Kramer “Şumerlər” adlı əsərində qeyd edirdi ki, Sumerlər Xəzər sahillərində olan Aratta dövləti ilə mədəni münasibətə idilər (6, s. 33).

Yaxud yenə də sözü gedən əsərində Bisutun abidəsindən danışarkən üçdilli, şumer, sanskrit və elam dillərində yazılan bu abidədə elam dilinin şəkilçilər vasitəsi ilə artan bir dil yəni iltisaqi dil olduğunu vurğulamışdı. (6, 139.). Bilindiyi kimi türk dili də məhz iltisaqi dillər qrupuna daxildir. Bisutun abidəsinə qeyd olunn dil isə təbii ki, həmin dövrdə mövcud olan nüfuzlu dövlətin dili ola bilərdi. Bilindiyi kimi, Dəclə-Fərat, Kür-Araz və Orxon –Yenisey ovalıqları hər zaman türk xalqının müxtəlif tayfalarına məxsus olduşdur. Bu tayfalar Kərkükdən Dərbəndə qədər böyük bir ərazidə məskunlaşmışdılar. Belə tayfalara Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim türk dilli tayfalar kimer, sak və skiflər də daxil idi. Böyük Azərbaycan tarixçisi və etnoqrafı Qeybullayev “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən” əsərində Azərbaycan ərazisində yaşamış iskitlərin də məhz türk dilli etnos olduqları haqqında məlumat verirdi. O bu haqda yazırdı: “Antik mənbərədə qeyd olunmuş skif sözləri də türkcədir. Məşhur yunan alimi Hipokrat yazır ki, skiflər piyə vutir deyirlər. Bu söz türk dillərindəki ava ova, yemək və turi sözlərindən ibarət olub. Süddən yemək yaxud süd xörəyi mənasini verir” (4, s.103)

Təbii ki, türk xalqlarına mənsub olmanın əsas faktorlarından biri də dinlə bağlı idi. Qeybullayev bu faktı da önə çəkərək qeyd edir: “Skiflərin qədim türklər olduğunu göstərən faktlardan biri də onların adları ilə bağlıdır Api -Yer İlahəsi İran mənşəli ad sayılır. Fars dilində ab, “su” sözü ilə əlaqələndiririrlir. Türkcə ebi əbi – ulu nənə, babanın nənəsi, böyük ana, ulu ana babanın anası sözündəndir”. Sonrakı dönəmlərdə də biz türk dilinin Azərbaycan ərazisində mövcud olmasının və zamanla inkişafının şahidi oluruq.

Sonrakı dövlətçiliyin inkişaf dönəmində Alban dövləti tərkibində mövcud olan türk tayfaları Azərbaycanda türkdilli xalqın Alban dövləti tərkibində mövcudluğunu da sübut edir. Belə tayfalara hunlar, sabirlər, kəngərlər, peçeneklər və başqaları aid idi (4, s.116).

İslamın Azərbaycana gəlişi təbii ki, Azərbaycan dilinin zəifləməsinə səbəb oldu. Xüsusən Şirvanşahlar və Səlcuklar imperiyası dövründə Azərbaycan dili fars və ərəb dilinin təsiri altında qalmasına baxmayaraq Səfəvilər dövründə yenidən vüsət almış oldu.

Azərbaycan dilini ilk dəfə dövlət dili elan edən Şah İsmayıl Xətai təbii olaraq türk dili ifadəsinə üstünlük vermişdir. Şah İsmayıl Azərbaycanın həqiqi müstəqilliyinə çalışmış, ona görə də Anadolu türkləri ilə qarışmamaq, Azərbaycanın müstəqilliyini əbədi etmək üçün Osmanlıların sünni məzhəbi müqabilində şiəliyi genişləndirməklə yanaşı, dövlət dilini və onun adını da beynəlxalq aləmə tam fərqli şəkildə xalqın işlətdiyi kimi, türk dili şəklində çatdırmış, və bu hal Azəri dili terminin daha cox məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur. Səfəvilər dövründə Səfəvi saray adamlarının dili də türk dili olmuşdur (1, s.185).

Bunu isbat edən faktorlardan biri də həmin dövrdə Şərqə səyahət edən bir çox Avropa səyyahlarının əsərlərində rastlanılan mənbələrdir. Məsələn, 1685-1694-cü illərdə Azərbaycana gəlmiş məşhur alman səyyahı Elgelbert Kempferin əsərlərində rastlanılan məlumata görə: "Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı, İran sarayında güeniş yayılmış bir dildir. Bu dil ölkə əhalisinin adi danışıq dilindən seçilir. Türk dili saraydan tutmuş yüksek rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış, və nəticədə elə olmuşdur ki, şahin hörməti istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır. Türk dili bütün şərq dillərindən asandır" (7, s.85).

Şah Xətainin ölümündən sonra Azərbaycan dili yavaş yavaş öz yerini yenidən fars dilinə vermiş olsa da, Azərbaycanın Şimalinda Xanlıqlar dövründə Azərbaycan dili Azərbaycanın Güneyinə nisbətən doğma dilini qoruyub saxlamaqda idi. Xüsusən XVIII-XIX əsrlərdən etibarən Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafı Azərvaycan dilinin yenidən vüsət almasına səbəb oldu.

XIX əsrdən birinci yarısında A.A.Bakıxanovla yanaşı İ.Qutqaşınlı, M.Ş.Vazeh, Qasım bəy Zakir, Natavan kimi maarifçilər Azərbaycançılıq ideyalarına dair əsərləri xalq dilinin inkişafına təkan vermiş oldular. "Akademik Feyzullah Qasımzadə XIX əsr Azərbaycan ictimai fikrində maarifçiliyin 3 inkişaf mərhələsi keçirdiyini, birinci mərhələnin Azərbaycanın parçalanma dövrünün son illərini və 30-40-cı illəri əhatə etdiyini, Bakıxanov, Qutqaşınlı, Mirzə Şəfi Vazeh kimi, az-çox realizmə meyl göstərən yazıçıların simasında meydana çıxdığını qeyd etdirdi. Təəssüf ki, bir çox tədqiqatçılar realizm yaradıcılıq metodu və maarifçilik fəlsəfəsi arasındakı varlığı açıb göstərməmişdir" (10).

Azərbaycanda maarifçiliyin və Azərbaycan dilinin inkişafında Çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsi də müəyyən qədər rol oynamış oldu. Çar Rusiyasının Qafqaz xalqlrını asimilyaysiyaya uğratmaq üçün bu ərazidə açmış olduqları məktəblər və xüsusilə də Qori seminariyası Azərbaycan gənclərinin rus maarifçilərindən maarifçilik ideyalarını əldə etməklərinə səbəb oldu. Bu düşüncə isə təbii ki, xalqın mədəni inkişafı üçün nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanın ilk maarifçilərindən və realizmin atası sayılan M.F.Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı dilinin inkişafında göstərmiş oldugu əlifba islahatı ilə bağlı təşəbbüsü buna bariz nümunədir. M.F.Axundovun bu cəhdi, sonralar isə onun yenidən bu məqsədlə İstanbula və Tehrana səfərləri heç bir nəticə vermir, onun yaratdığı əlifba layihələri həyata keçmir. (M.M.)

F.Köçərli Axundovun Əlifba islahatı ilə bağlı fikirlərindənm birində yazırdi: "Bu qədər məktəblər küncündə, ömürlər sərf edib, axırda yenə bisavad və elmdən bibəhrə qalmağımızı Mirzə əlifbamızın qüsurundan görür. Bu qüsuru dəf etmək üçün oxumaq və yazmaq məsələsini asanlandırmaq üçün özü təzə bir əlifba tərtib edir. Bu əlifbada birzə nöqtələri götürüb yazıda nişanı və asarı olmayan hürufi müfəffətə üçün və hərəkələr əvəzinə müəyyən nişanlar icad edir. Bununla oxumaq və yazmaq məsələsini bir növ yüngülləşdirir" (F.Köçmərli s.33)

M.F.Axundov yazırdı: «....yaxşı olar ki, ərəb əlifbasını ləğv edək. Avropa yazı üsuluna keçək, yəni soldan sağa yazaq, nöqtələri işlətməyək. Latın yazısında olduğu kimi əlifbaya sait səslər üçün hərflər də daxil edək».

«Pəncşənbə» sözü ilə bağlı M.F.Axundovun yarızarafat, yarıdoğru dedikləri onun ərəb qrafikasına münasibətini bir daha nəzərə çarpdırır: Bir gün Mirzə Fətəli işdən evə çox gec gəlmiş və arvadı bunun səbəbini soruşduqda, o, ərəb əlifbasında çoxlu nöqtə olduğuna və bunların qoyulmasına çox vaxt sərf edilməsinə işarə edərək demişdi: - Pəncşənbənin nöqtələrini qoymağa başım qarışdığından gecikdim! Çox təəssüf ki, o nöqtələrdən yenə qurtula bilmədik. (2, s.8).

Ardınca Azərbaycanda Zərdabinin "Əkinçi" qəzeti və bunun ardınca yaranan bir çox realist jurnallar Azərbaycanın dilinin daha da inkişaf etməsinə təkan vermiş oldu. Xüsusən Molla Nəsrəddinçilər bu sahədə ciddi işlər görmüş oldular. Molla Nəsrəddin jurnalının təsisçisi olan Cəlil Məmmədquluzadə isə bütün ömrünü məhz ana dilinin inkişafına həsr etmiş oldu. Cəlil Məmmədquluzadə istər nəsrdə istərsə də dramaturgiyasında ana dili problemini ön plana çəkirdi. Mir Cəlal bu barədə belə yazır: "Cəlil Məmmədquluzadə cəsarətlə danışıq dilini canlı dili Azərbaycanlıların şirin, əlvan, ahəngdar və səlist sərbəst danışığını yazıya, kitaba, hətta bədii əsərə gətirmişdir. Qəyd edək ki, 19-cu əsrin ikinci yarısında ana

dilimizin saflığı uğrunda Azundzadə və H. Zərdabi tərəfindən aparılan mübarizəni 20-ci əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadə və naşiri olduğu "Molla Nəsrəddin jurnalı davam etdirirdi" (8, s.5).

Azərbaycan dilinin inkişafı dövrün görkəmli ədibləri tərəfindən inkişaf etdirilsə də ərəb əlifbası hələ də xalqın kütləvi şəkildə savadlanmasının qarşısına sədd çəkməkdə idı. 1922-ci ildən etibarən ərəb əlifbasının latin qrafikalı əlifbaya keçirilməsi ilə bağlı fəaliyyətə başlanılır. XX əsrin 20-ci illərində yeni əlifbaya keçid, ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması məsələləri yenidən aktuallaşdı. Görkəmli türkoloq-alim, Krımtatar və Azərbaycan dilçisi, ədəbiyyatşünas, şair Bəkir Çobanzadə «Yeni yol» qəzetinə müsahibəsində məsələyə münasibətini belə ifadə edirdi: «...bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək çətindir. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə də yeni bir əlifba meydana gətirmiş oluruq. Latın əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır». (2, s.7) Yolçuyeva bu haqda yazır: "Hələ ötən əsrin 21-ci ilində Azərbaycanda latın qrafikasına keçid üçün müəyyən tədbirlər görülmüşdü. 1924-cü ildə bu iş başa çatdırılır. Lakin imperiya siyasəti yenidən - 1939-cu ildə latını kirillə əvəz etdi. Beləliklə də, xalqımızın mənəvi sərvətlərinə xəyanət əli uzadıldı" (10).

Azərbaycan öz müstəqlliyini əldə etdikdən sonra 1991-ci il dekabr ayının 25-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti «Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar verdi. Azərbaycan xalqının bu əlifbaya keçməsinin olduqca böyük əhəmiyyəti var idi. Bir tərəfdən rus əsarətindən qurtulan Azərbaycan xalqı onun əlifba sistemindən də imtina etmişdi. Digər tərəfədən isə bu əlifba bizim türkdilli xalqlarla ictimai - mədəniəlaqə qurmağımıza da xidmət etmiş oldu.

"2001-ci ilin avqustunda müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyatında mühüm bir hadisə baş verdi. Təxminən 10 illik keçid dövründən sonra 2001-ci il avqustun 1-dən Azərbaycanda bütövlükdə və tam şəkildə latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasına keçildi. Yeni əlifbaya keçidin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətinin tarixində olduqca mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq 9 avqust 2001-ci il tarixli Prezident Fərmanı ilə hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü elan olundu. O vaxtdan hər il Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü ən əziz bayramlardan biri kimi qeyd olunur". (2, s. 19)

Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycan dilinə qayğı xüsusi ilə artmış oldu. Azərbaycanda Azərbaycan dili sahəsində bir çox simpozyum və konfranslar təşkil edildi. Onun başçılığı ilə 2001-ci il 18 iyunda "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı"

4 iyul 2001-ci ildə "Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı" 9 avqust 2001-ci ildə Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 2002-ci il sentyabrın 30 da "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili Haqqında Azərbaycan Pespublikasının Qanunu", 2003-cü il 2 yanvarda "Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmmanı, 2004-cü ildə "Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında", 12 yanvar 2004 cü ildə "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi barədə" 23 may 2012-ci ildə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında verdiyi sərəncamlar dilimizin inkişafında müstəsna rol oynamış oldu. (9, 37-38)

Nəticə

Bütün bu deyilənlərədən belə aydın olur ki, Azərbaycan dili uzun bir tarixi inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Hər bir xalqın dili onun qürur mənbəyidir. Eyni zamanda dilin inkişafı dövlətin inklişafı deməkdir. Müasir Azərbaycan dili sələflərindən əldə etmiş olduğu milli mənəvi dəyərləri bu gün də özünün ən güclü inkişaf mərhələsinə gətirib çıxarmışdır. Bu gün dünyada 50 milyondan çoz azərbaycanlı dünyanın müxtəlif yerlərində yaşamasına baxmayaraq öz ana dilinin qorunub saxlanılması və inkişafı üçün çalışır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. Bakı. 1989,
2. Misir Məmmədli, "100 il bundan əvvəl Azərbaycan nasiri" Azərbaycan qəzeti, Mart, 1936. Mənbə Kultura Az.
3. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, Nurlan 2003, 38
4. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, 1994
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı II cilddə. 2-cild 1981, Bakı Elm nəşriyyatı, 330 s.

6. Kramer S. Sümerler. Kabalcı Yayımevi, 2002, 460 s.
7. Onullahi S.M., A.Q. Həsənov Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında. ADU, Elmi əsərlər, Tarix və fəlsəfə seriyası, 1974, N 4, s.85
8. Cəlil Məmmədquluzadə və Ana dili. Ədalət. 2015, 26 may. s.5

İnternet qaynaqları

9. Mahmudov M. Azərbaycanda Latın Qrafikalı əlifbaya keçid təcrübəsi http://www.dilcilik.az/34.htm
10. Yolcuyeva Arzu Azərbaycanda Latın qrafikalı əlifbaya keçidin pedoqoji-psixoloji aspektləri haqqında. http://www.axiska.narod.ru/Meqaleler008.htm

Rəyçi: prof. F.Cəlil

Göndərilib: 20.02.2021 Qəbul edilib: 24.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/72-74

Afət Aban qızı Bayramova
Bakı Dövlət Universiteti
baş müəllim
kamran.bayramov@gmail.com

MÜƏLLİMİN ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSASLARI

Açar sözlər: *pedaqoji ünsiyyət, kommunikativ, interaktiv, perseptiv komponentlər, ünsiyyət üslubu, şifahi, əyani, simvolik və kinetik vasitələri, pedaqoji ünsiyyət tərzləri*

Fundamentals of teacher communication culture

Communication is one of the most important factors in the mental and social development of a child. Only in contact with adults is it possible for children to assimilate the social and historical experience of humanity and to realize their innate ability to become representatives of the human race. The lack and limitation of communication slows down and impoverishes the development of the child. The problem of pedagogical communication is devoted to a significant number of studies, the analysis of which reveals several aspects in its study. With their help, teachers master the ways of interaction, develop sociability. Another direction is the study of the problem of mutual understanding between teachers and students. They are significant due to the fact that contact is possible only under conditions of sufficiently complete mutual understanding between the communicants, the achievement of which requires the search for certain conditions and techniques.

Keywords: *pedagogical communication, communicative, interactive, perceptual components, communication style, oral, visual, symbolic and kinetic means, pedagogical communication styles*

Pedaqoji ünsiyyət - kommunikativ, interaktiv və perseptiv komponentləri ilə özünəməxsus xüsusiyyətlərə və eyni zamanda, ümumi psixoloji qanunauyğunluqlara tabe olan insanın digər insanlarla qarşılıqlı fəaliyyət formasına xas, özünəməxsus ünsiyyət növüdür.

Pedaqoji ünsiyyətin optimallığı müəllimdən, onun pedaqoji bacarığı və ünsiyyət mədəniyyəti səviyyəsindən asılıdır. Tələbələrlə müsbət münasibətlər qurmaq üçün müəllim təhsil prosesində iştirak edənlərin hər birinə xoşüzlülük və hörmət göstərməli, tələbələrin qələbə və məğlubiyyətlərində, uğur və səhvlərində iştirak etməli, onlarla həmrəy olmalıdı.

Pedaqoji ünsiyyət müəllim ilə tələbələr arasındakı qarşılıqlı təhsil əlaqəsinin, işbirliyinin bir formasıdır. Bu şəxsi və sosial yönümlü qarşılıqlı təsirdir. Pedaqoji ünsiyyət eyni zamanda bütün şifahi, əyani, simvolik və kinetik vasitələrdən istifadə edərək kommunikativ, perseptiv və interaktiv funksiyaları həyata keçirir.

Pedaqoji ünsiyyət - tələbə motivasiyasının inkişafı və təhsil fəaliyyətinin yaradıcı təbiəti, tələbə şəxsiyyətinin düzgün formalaşması üçün ən yaxşı şərait yaradan müəllimin (və daha geniş şəkildə - müəllim heyətinin) tədris prosesində tələbələrlə ünsiyyətidir. O, əlverişli emosional təlim iqlim yaradır (xüsusən “psixoloji bir maneə” nin yaranmasının qarşısını alır), kollektivdəki sosial-psixoloji proseslərin idarə olunmasını təmin edir və müəllimin şəxsi xüsusiyyətlərindən tədris prosesində maksimum dərəcədə istifadə etməyinizə imkan verir”.

Pedaqoji ünsiyyətin özünəməxsusluğu. Hər hansı tədris materialının hazırlanmasında bir tələbə ilə işləyən müəllim həmişə onun nəticəsini sinifdə olanların hamısına yönəldir və əksinə qrupla (frontal) işləyərkən hər bir tələbəyə təsir göstərir. Buna görə də, sadalanan xüsusiyyətlərin bütün dəsti ilə ortaya qoyulan pedaqoji ünsiyyətin orijinallığının şəxsiyyət yönümlü, sosial yönümlü və fənn yönümlü ünsiyyət elementlərinin üzvi birləşməsində ifadə olunduğunu düşünə bilərik.

Pedaqoji ünsiyyətin ikinci keyfiyyəti, ilk növbədə, onun təlim funksiyası ilə bağlıdır. Ünsiyyətin təlim funksiyası insanın bütün öyrənmə formalarına xasdır (oyunda, digər insanlarla gündəlik qarşılıqlı əlaqədə), təhsil sisteminin istənilən səviyyəsində - məktəbəqədər, məktəb, universitetdə xüsusi təşkil olunmuş prosesdə həyata keçirilir. Eyni zamanda, pedaqoji ünsiyyət həm də E.A.Klimovun "Adam-Adam" sxemində təsvir olunan insanların qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətlərini əks etdirir.Xatırladaq ki, bu sxem müəllim və tələbələr, istehlak xidmətləri işçiləri və müştərilər, həkim və xəstələr, psixoterapevt və müştərilər arasında hər hansı bir peşəkar qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirir. Pedaqoji ünsiyyət yuxarıdakı qarşılıqlı əlaqələrin bütün növlərinə oxşar xüsusiyyətlərə malikdir, lakin bu psixoterapevt və müştəri arasındakı ünsiyyətə ən yaxındır. Bu o deməkdir ki, müəllim tələbəin özünü ifadə etməsinə, içindəki müsbət tərəfi ifadə etməyə kömək edir. Müəllimin tələbəin müvəffəqiyyətinə marağı xoşməramlı yanaşma, təmasda olan ünsiyyət mühitini, pedaqoji qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırır, tələbəin özünü aktuallaşdırmasına və onun daha da inkişafına kömək edir (1).

Pedaqoji ünsiyyət tərzləri. Müəllimlə birlikdə bir problemin, intellectual tapşırığın ortaya qoyulduğu və həll edildiyi təlim əməkdaşlığının təbiətinin səbəb olduğu və tələb etdiyi ünsiyyət üslubunun nəzərə alınması olduqca böyük maraq doğurur. Ünsiyyət tərzi öz ifadəsini aşağıdakılarda tapır:

a) müəllimin ünsiyyət qabiliyyətinin xüsusiyyətləri,
b) müəllim və tələbələr arasındakı münasibətlərin canlı təbiəti,
c) müəllimin yaradıcılıq fərdiliyi,
d) tələbə kollektivinin xüsusiyyətləri.

Ünsiyyət üslubu, insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə qurma yollarının və vasitələrinin sabit, bu halda – pedaqoji, formasıdır. Müəllimin ünsiyyət tərzi fərqləndirilməlidir:

"1) tələbəin zehni prosesinə diqqətlə yanaşmaq, düşüncənin ən kiçik hərəkəti dərhal təsdiq üçün dəstək tələb edir, bəzən düşüncənin yalnız bir işarədir fərq etdi;

2) empatiyanın olması - özünü tələbə yerinə qoymaq, fəaliyyətinin məqsədlərini, motivlərini və buna görə də özünü başa düşmək bacarığıdır ki, bu da tələbənin fəaliyyətini müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırmağa və əvvəlcədən idarə etməyə imkan verir;

3) xeyirxahlıq, tələbənin müvəffəqiyyətində böyük bir həmkarının (dostunun) maraqlandığı bir mövqe;

4) refleksiya - tələbələrin idrak fəaliyyətini idarə edən və təhsil prosesində mümkün olan ən sürətli düzəlişlərin tətbiq edildiyi bir müəllim kimi fəaliyyətlərinin davamlı ciddi təhlili.

Mütərəqqi təlim tendensiyalarına cavab verən bu ünsiyyət üslubunun göstəriciləri ilə tanışlıq, göründüyü kimi, fəaliyyət yanaşması əsasında təlimi təşkil edən müəllimin sahib olması lazım olan keyfiyyətlərlə oxşarlığını görməyə imkan verir. Etibar, sərbəstlik, rahatlıq, qorxunun olmaması, müəllimə və təlimə qarşı xoşməramlı münasibət, qrupda xeyirxah anlayış istəyi müəllimin seçdiyi düzgün ünsiyyət tərzinin nəticəsidir. Müəllimin davranışı və ünsiyyəti tərzində təzahür edən belə üslubun olmaması, qışqırma, kinayə, tələbəyə hörmətsiz münasibət, nə qədər mənalı və metodik cəhətdən düzgün qurulsa da bütün təlim sistemini ləğv edir.

Məşhur pedaqoq V.A.Kan-Kalik aşağıdakı pedaqoji ünsiyyət üslublarını qeyd edir:

1. Müəllimin yüksək peşəkar münasibətləri, ümumiyyətlə pedaqoji fəaliyyətə münasibəti əsasında ünsiyyət. Ali təhsildə ünsiyyətə maraq ümumi peşə münasibətləri ilə stimullaşdırılır.

2. Dostluq münasibətinə əsaslanan ünsiyyət. Ortaq bir işə olan ehtirası nəzərdə tutur. Müəllim bir mentor, yaşlı bir dost, birgə təhsil fəaliyyətində iştirakçı rolunu oynayır. Lakin tanışlıqdan qaçınmaq lazımdır.

3. məsafəli ünsiyyət ən geniş yayılmış pedaqoji ünsiyyət növlərindən biridir. Bu vəziyyətdə, münasibətlərdə, səlahiyyət və peşəkarlığa istinad edərək, həyat təcrübəsi və yaş təhsili alan bütün sahələrdə davamlı olaraq bir məsafə axtarılır.

4. Ünsiyyət-qorxu, ona tərəf qaçan müəllimin pedaqoji uyğunsuzluğunu üzə çıxaran, qeyri-insani bir mənfi ünsiyyət formasıdır.

5. Ünsiyyət - oyun populyarlıq üçün çalışan gənc müəllimlərə xasdır.

Çox vaxt, pedaqoji praktikada, bunlardan biri üstünlük təşkil etdiyi zaman bu və ya digər nisbətdə üslubların birləşməsi mövcuddur.

*Pedaqoji ünsiyyətin məzmunu və quruluşu.*Pedaqoji ünsiyyəti təhlil edərkən pedaqoji anlayışlar ilə real kommunikativ ünsiyyət vahidlərini ayırmaq lazımdır. Bütün oxarlıqlarına baxmayaraq, bunlar fərqli hadisələrdir: birinci, ikincinin vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Pedaqoji problem tələbələr tərəfindən müəyyən təlim materialının inkişafı ilə əlaqələndirilir (məsələn, bu materialın izahı, təfsiri, sistemləşdirilməsi, ümumiləşdirilmiş fəaliyyət metodlarının inkişafının təşkili və s.), Kommunikativ problem - isə suala cavabdır. Yəni hansı vastələrlə təhsil alanlara effektiv təsir göstərmək olar.

Pedaqoji ünsiyyət vəziyyəti təlim prosesi vahidi - dərs, məşğələ kontekstində nəzərdən keçirilir. Zəmindən asılı olaraq pedaqoji situasiyaları müxtəlif yollarla təsnif etmək mümkündür. Münasibət forması baxımından işgüzar (şəxsi), rəsmi (qeyri-rəsmi), formal (qeyri-formal) ola bilər. Dərsin mərhələlərinə, hissələrinə görə pedaqoji situasiya təlim materialı ilə tanışlıq (oriyentasiya, anlama və s.), məşqlər (ümumiləşdirilmiş fəaliyyət metodlarının inkişafı), hərəkət metodlarının nəzarəti və qiymətləndirilməsi ola bilər. və fəaliyyət metodlarının qiymətləndirilməsi, hərəkət rejimi barədə mənimsənilmiş biliklərin idarə olunması və qiymətləndirilməsi ola bilər. Əməkdaşlıq dinamikasına görə giriş situasiyaları, tərəfdaşlarla iş, iş birliyindən çıxma və iş birliyinin sona çatması halları müəyyən edilə bilər. Qarşılıqlı təlim təsirinə görə bunlar əməkdaşlıq, rəqabət, münaqişə, qarşıdurma (müxalifət) situasiyaları ola bilər. Həll ediləcək təlim vəzifələrinin təbiətinə görə situasiyanın neytral və ya problemli olması mümkündür.

Qarşılıqlı təlim fəaliyyətində iştirak edənlərin yerləşmə yerinin rəsmi meyarına görə, intim ünsiyyət situasiyası (15-45 sm məsafə), şəxsii (75 sm), sosial (2 m-ə qədər) və ictimai (3-7 m) kimi müəyyən edilir. Aydındır ki, pedaqoji ünsiyyət situasiyasını fərqləndirmək üçün digər daha xüsusi əsaslar seçilə bilər.

Məsələn, ilk dərsdə müəllimin ünsiyyətinin pedaqoji situasiyası, yəni "başlanğıc" vəziyyəti aşağıdakı kimi tərif edilə bilər: həyatda qeyri-rəsmi, ümumi yönümlü, qarşılıqlı əlaqəyə girən, iş birliyi;

Hər vəziyyət müəyyən ünsiyyət aktları ilə, ünsiyyət problemlər şəklində, müəyyən nitq hərəkətlərinin köməyi ilə həyata keçirilir.

Kommunikativ problemin funksional ünsiyyət vahidi kimi xüsusiyyətlərini vurğulayaq.

Natiqin perspektivindən (məsələn, müəllimin perspektivindən) aşağıdakı ünsiyyət problemi qruplarını ayırmaq olar:

1) məlumatın ötürülməsi,
2) məlumat istənilməsi,
3) hərəkətə təşviq edilməsi
4) pedaqoji ünsiyyət tərəfdaşının şifahi və ya şifahi olmayan hərəkətinə münasibət bildirilməsi.Bu qrupların hər birinin kommunikativ problemləri müxtəlif nitq hərəkətləri vasitəsi ilə həll olunur.

Tədqiqatçılar danışanın pedaqoji ünsiyyətdə ən böyük funksional yükü daşıyan kommunikativ vəzifələrini (məsələn, mesaj, inandırma, motivasiya, təklif, təsdiq, izah, təkzib, sübut, sual və s.) belə müəyyənləşdirmişlər.

Müəllimlər arasında aparılan sorğunun nəticələri Ünsiyyətin struktur vahidi müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür nəzərdən keçirilir. Məsələn, A.K.Markova ünsiyyət fəaliyyətinin struktur vahidinin bir hekayə qurma hərəkəti olduğunu qeyd edir. Ancaq belə bir vahiddə yalnız danışan nəzərə alınır və dinləyənlərin hərəkəti ümumi ünsiyyət prosesinə daxil edilmir. İki tərəfli qarşılıqlı təsir forması kimi ünsiyyətin struktur vahidi daha çox parçalanmayan vahid kimi kommunikativ hərəkətdirsə, bu ziddiyyətin aradan qaldırıldığı güman edilə bilər.

Doğrudur, bu qarşılıqlı əlaqənin aktiv ikitərəfli qarşılıqlı təbiəti çox vaxt yalnız ünsiyyət nəzəriyyələrinin elan olunmuş nəzəri postulatıdır. Qarşılıqlı anlaşmanı ünsiyyətin bir şərti hesab etsək, dialoq əsl nitq vahidi hesab edilməlidir.

Pedaqoji ünsiyyətin mərhələləri. Ünsiyyətin müxtəlif aspektləri (funksiyaları) arasındakı əlaqə, onların dinamikası ən yaxşı formada J.Janouşek tərəfindən təklif olunan səviyyəli rabitə sxemində izlənilir.Bu sxemin birinci səviyyəsində rabitə, ilk növbədə, təmasda olan şəxslərin ilkin məlumatlandırılmasındakı fərqləri bərabərləşdirən informasiyaların ötürülməsi və qəbulu, kodlaşdırılması və dekodlaşdırılmasıdır. Lakin onsuz da bu səviyyədə rabitə yalnız məlumatların ötürülməsi və qəbulu ilə məhdudlaşmır, gizli formada iştirakçıların qarşılıqlı münasibətlərini də əhatə edir.

Bu səviyyədə birgə fəaliyyətlə birbaşa əlaqə yoxdur. Ünsiyyət, iştirakçıların dəyərlərin qarşılıqlı ötürməsi və qəbul etməsi olduğu ikinci səviyyədə açıq şəkildə baş verir. Bu səviyyədə rabitə ümumi bir problemi həll etmək üçün onların birgə fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqələndirilir ki, bu da yalnız fəaliyyətdə deyil, onunla əlaqəli ünsiyyətdə də funksiyaların bir qədər fərqlənməsinə səbəb olur. Bu ünsiyyətin yönəldildiyi bilik, mülahizə, həll mübadiləsi problemin birgə həllinə tabedir-tədris materialının mənimsənilməsinə nail olmaq, yeni biliklərin aşkarlanması, sifarişin ötürülməsi və s.

Üçüncü səviyyədə ünsiyyət üçün ən əhəmiyyətlisi ön plana çıxır, yəni: bir-birlərinin münasibətlərini və baxışlarını anlamaq, onlarla razılaşmadığı halda belə başqalarının fikirlərini dinləmək və s. ünsiyyət əldə edilmiş nəticələrin ümumi qiymətləndirilməsinin, fərdi iştirakçıların töhfələrinin formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Ortaq bir qiymətləndirmə axtarışı fərdi iştirakçıların ünsiyyət qurduqları əsas dəyərlər fərqindəki bir maneəyə qarşı çıxa bilər. Bu üçüncü ünsiyyət səviyyəsi qarşılıqlı münasibətlərin kollektiv mahiyyəti ilə əlaqələndirilir.

Литература

1. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. Учебник для ву- зов. – СПб., 2000.
2. Горовая В.И., Антонова Н.А., Харченко Л.Н. Творческая индивидуальность учителя и ее развитие в условиях повышения профессиональной квалификации. – Ставрополь, 2005.

Rəyçi: dos. M.Məlikov

Göndərilib: 10.02.2021 Qəbul edilib: 13.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/75-79

Фируза Фарман гызы Багирова
АГПУ Азербайджанский государственный педагогический колледж
преподаватель
fbaqirova2014@gmail.com

ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ВАЖНЫЙ ЭЛЕМЕНТ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Ключевые слова: *современная педагогика, познание, урок, познавательная деятельность, психология*

Cognitive activity as an important element of the educational process in a modern school

Summary

The activation of the cognitive activity of students is one of the urgent problems at the present level of development of pedagogical theory and practice. In the process of cognition, such forms of mental activity as foresight, imagination, intuition are involved. They are based on accumulated knowledge and make it possible to predict the further development of objects and phenomena of the surrounding reality. It is necessary to activate the cognitive activity of students and increase interest in learning at every stage of any lesson, using various methods, forms, and types of work for this: a differentiated approach to children, individual work in the lesson, various didactic, illustrative handouts, technical teaching aids, and others.

Key words: *modern pedagogy, cognition, lesson, cognitive activity, psychology*

Введение

Активизация познавательной деятельности учащихся – одна из актуальных проблем на современном уровне развития педагогической теории и практики. Познавательная деятельность в современной педагогической науке рассматривается в различных аспектных характеристиках: «познавательная деятельность как процесс», «познавательная деятельность как система», «познавательная деятельность как ценность» и «познавательная деятельность как результат».

Процессуальный характер познавательной деятельности раскрывает феномен «познание», который определяется в научной литературе как «процесс отражения и воспроизведения действительности в мышлении; усвоение чувственного содержания переживаемого или испытываемого с целью нахождения истины; взаимодействие субъекта и объекта, в результате которого появляется новое знание» (1, с. 476).

Познание – процесс психического отражения, обеспечивающий приобретение и усвоение человеком знаний, посредством таких психических процессов, как ощущение, восприятие, внимание, представление, память, мышление, воображение и речь. В процессе познания участвуют такие формы мыслительной деятельности, как предвидение, воображение, интуиция. Они основываются на накопленных знаниях и дают возможность предугадать дальнейшее развитие предметов и явлений окружающей действительности.

В научной литературе существуют различные подходы к определению познавательной деятельности. Наилучшим образом содержание термина «познавательная деятельность» раскрыто в следующем определении: «познавательная деятельность – это единство чувственного восприятия, теоретического мышления и практической деятельности. Она осуществляется на каждом жизненном шагу, во всех видах деятельности и социальных взаимоотношений … (производительный и общественно полезный труд, ценностно-ориентационная и художественноэстетическая деятельность, общение), а также путем выполнения различных предметнопрактических действий в учебном процессе (экспериментирование, конструирование, решение исследовательских задач и т.п.)» (2, с. 147).

Как развить у ребенка устойчивый интерес к учебе, к знаниям и потребность в их самостоятельном поиске? Ученики не могут учиться «для самих себя». Иногда они учатся за оценку, иногда за похвалу иногда, за подарки. Но любому из этих мотивов приходит конец. Учителю необходимо формировать учебную мотивацию на основе познавательного интереса. Ребенку должна нравиться его деятельность, и она должна быть ему доступна.

Процессуальный аспект познавательной деятельности П.И.Пидкасистый определяет тем, что школьники не только усваивают конкретные знания и умения, но и овладевают конкретными

способами деятельности в отношении усваиваемого содержания. Ученый выделяет следующие компоненты познавательной деятельности как процесса:

выделение школьником познавательной задачи, общей и частных (умение в структуре учебной ситуации выбрать цель, увидеть задачу);

подбор, определение и применение адекватных способов действий, ведущих к решению задачи (умение выбрать пути и средства ее решения);

выполнение операции контроля (слежения) за тем, решается ли поставленная задача найденными и примененными способами (умение применить усвоенные знания и навыки в процессе практической реализации решения задачи) (3, с. 261).

Познавательная деятельность на основе познавательного интереса стимулирует учебную. Активизация познавательной деятельности школьников является составной частью совершенствования методов обучения (преподавания и учения). Широкое понятие активности учащихся связано с целями обучения и через цели организации активной учебной деятельности школьников влияет на все остальные компоненты методической системы и их взаимосвязи.

Проблема активизации познавательной деятельности всегда стояла перед педагогами. Еще Сократ учил своих слушателей умению логически мыслить, искать истину, размышляя. Ж.-Ж. Руссо, чтобы ученик захотел узнать и найти новое знание, создавал для него специальные ситуации, вынуждающие к познавательному поиску. Песталоцци, Дистервег и другие педагоги учили так, чтобы школьник не только получал, но и искал знание. Однако в полной мере эта проблема получила научную разработку в педагогике XX века, в работах Д.Дьюи. Ученый выступал с критикой словесной, книжной школы, которая дает ребенку готовые знания. Он предлагал форму обучения, когда учитель организует деятельность детей, в ходе которой они решают возникающие проблемы и получают при этом необходимые им знания, учатся ставить задачи, находить решения, применять полученные знания и т.д.

Успех – важнейший стимул активной деятельности человека, который особенно важен в детском возрасте. Ребенок, слабо успевающий, отстающий от своих сверстников, быстро теряет интерес к учению и его познавательная активность на уроке приближается к нулевому уровню. А.В.Сластенин отмечает, что успех обучения в конечном итоге определяется отношением школьника к учению, их стремлением к познанию, осознанным и самостоятельным приобретением знаний, умений, навыков, их активностью. Один из первых сторонников активного учения был знаменитый чешский ученый Я.А.Коменский. Его «Великая дидактика» содержит указания на необходимость «воспламенять в мальчике жажду знаний и пылкое усердие к учению», она направлена против словесно-догматического обучения, которое учит детей «мыслить чужим умом» (4).

Идею активизации обучения с помощью наглядности, путем наблюдения, обобщения и самостоятельных выводов в начале 19 века развивал швейцарский ученый И.Г.Песталоцци. «Ученикам следует - писал К.Д.Ушинский - передавать «не только те или иные знания, но и способствовать самостоятельно без учителя приобретать новые познания» (5, с. 36). В поисках новых активных методов обучения большого успеха добился русский методист естествознания А.Я.Герд, который формулировал важные положения развивающего обучения. Он утверждал, что если ученик сам наблюдает и сам сравнивает, то «знание его отчетливее, определеннее и составляют его собственность, приобретенную им самим и поэтому ценную» (6, 140).

В поисках новых активных методов обучения большого успеха добился А.Я.Герд. Он сформулировал важные положения развивающего обучения и всесторонне выразил суть процесса самостоятельного приобретения новых знаний. Ученый утверждал, что если ученик сам наблюдает и сам сравнивает, то «знание его отчетливее, определеннее и составляют его собственность, приобретенную им самим и поэтому ценную» (6, 140) .

Важнейшим компонентом познавательной деятельности являются мотивы. В научной литературе вопрос о мотивах познавательной деятельности представлен достаточно обстоятельно. Среди мотивов, относящихся к предмету познавательной деятельности, наиболее значимыми являются: непосредственный интерес к содержанию учебного предмета; интерес к характеру той мыслительной деятельности, которой требует предмет; интерес, основанный на удаче, успехе в изучении предмета, склонностях к его изучению; опосредованный интерес, вызываемый связью предмета с будущей деятельностью; интерес, основанный на положительном влиянии личности учителя. Регулирование познавательной деятельности учащимися осуществляется на основании поставленных целей. В качестве целей познавательной деятельности следует рассматривать получение и интерпретацию информации об объекте познания, которая находит отражение в знаниях учащихся, освоенных

способах деятельности, учебных приемах, опыте учебного познания и т.д. Исследования Г.И. Щукиной показывают, что цели, сложные и далекие от непосредственного опыта учащегося, им не осознаются, а сам учащийся не является их носителем (7).

Другим неотъемлемым компонентом познавательной деятельности учащихся является решение учебных задач. Важно также овладение учащимися обобщенными способами решения некоторого класса учебных задач, решение которых осуществляется посредством осваиваемых действий и операций. В качестве еще одной структурной составляющей познавательной деятельности как системы исследователи выделяют действия контроля и оценки. Контроль выполнения действий и операций выступает средством обратной связи в общей структуре познавательной деятельности.

Познавательный интерес формируется в процессе обучения через предметное содержание деятельности и складывающиеся отношения между участниками учебного процесса. Этому способствует широкое использование фактора новизны знаний, элементов проблемности в обучении, привлечении данных о современных достижениях науки и техники, показ значимости знаний, умений, навыков, организация самостоятельных работ творческого характера, организация взаимообучения, взаимоконтроля учащихся и т.п. Делать из урока в урок одно и тоже неинтересно. Но если ученики на каждом уроке имеют возможность решать посильные для себя задачи самостоятельно, это привлечет в их деятельность интерес. Принципы значимости учебной деятельности для ребенка имеют важное значение. Именно проблемная ситуация на уроке позволяет ученику почувствовать эту значимость. Учитель должен научить детей наблюдать, сравнивать, делать выводы. Все это способствует подведению учащихся к умению самостоятельно добывать знания, а не получать их в готовом виде. Ребенку трудно объяснить, для чего необходима самостоятельная деятельность на уроке, ведь не всегда результат этой деятельности положительный. Проблемная ситуация внесет интерес в самостоятельную деятельность учащихся, и будет постоянным активизирующим фактором. Она позволяет решить задачи учебной деятельности, в которой органично включен ученик как субъект деятельности. «Активность работы обусловлена противоречием между настоятельной необходимостью введения продуктивных творческих приемов обучения и недостаточной не разработанностью методики их использования в начальной школе» (8).

В восприятии и осмыслении учебного материала большое значение имеет умение учителя делать его живым и интересным. Основной задачей учителя при организации эффективного учебно-познавательного процесса является включение в изучаемый материал занимательных моментов, элементов новизны и неизвестности, что способствует развитию познавательного интереса и формированию познавательных потребностей.

Одним из важнейших факторов развития интереса к учению является безусловно понимание детьми необходимости того или иного изучаемого материала. Для развития познавательного интереса к изучаемому материалу большое значение имеет методика преподавания данного предмета. Поэтому перед тем как приступить к изучению какой-нибудь темы, учитель много времени должен уделить поискам активных форм и методов обучения. Сотрудничество учителя и ученика в данном вопросе возможно лишь при условии, что ученик будет хотеть делать то, что желает учитель. Чтобы активизировать познавательную деятельность детей, надо привнести элемент занимательности как в содержание, так и в форму работы. Суть активизации учения школьника посредствам проблемного обучения состоит в активизации его мышления, путем создания проблемных ситуаций, в формировании познавательного интереса и моделирования умственных процессов, адекватных творчеству. Активность учащегося в процессе обучения - волевое действие, деятельное состояние, которому свойственны глубокий интерес к учению, усиление инициативы и познавательной самостоятельности, напряжение умственных и физических сил для достижения поставленной в ходе обучения познавательной цели.

Решение той или иной проблемы на уроке способствует формированию мотива деятельности, учащихся, активизации их познавательной деятельности. Можно давать весь материал в готовом виде: познакомить с правилами, привести примеры, но можно пойти другим путем: дать ученикам возможность увидеть закономерность. Чтобы достичь этого, необходимо научить детей понимать, с какой целью они выполняют то или иное задание и каких результатов сумели добиться. Принцип значимости учебной деятельности для ребенка имеет важное значение. Именно проблемная ситуация на уроке позволяет ученику почувствовать эту значимость. Учителю необходимо научить детей наблюдать, сравнивать, делать выводы, и это в свою очередь способствует подведению учащихся к умению самостоятельно добывать знания, а не получать их в готовом виде. Ребенку трудно объяснить, для чего необходима самостоятельная деятельность на уроке, ведь не всегда результат

этой деятельности положительный. И опять на помощь придет проблемная, ситуация, которая внесет интерес в самостоятельную деятельность учащихся и будет постоянным активизирующим фактором. Но, занимаясь самостоятельной деятельностью на уроке, ученики не отправляются в «самостоятельное плавание». Учитель ненавязчиво корректирует их деятельность, чтобы не нарушался принцип научности при получении знаний. Даже если ученики однозначно отказываются от принятия самостоятельных решений, учитель должен постараться путем логических вопросов подвести учащихся к выводу, не давая готовых знаний сразу.

Проблемная учебная ситуация позволяет решать задачи учебной деятельности, в которой органично включен ученик как субъект деятельности. Активность работы обусловлена противоречием между настоятельной необходимостью введения творческих, продуктивных приемов обучения и недостаточной неразработанностью методики их использования в школе.

Педагогическая практика показывает, что возникновение проблемной ситуации и ее осознание учащимися возможно при изучении почти каждой темы. Подготовленность ученика к проблемному обучению определяется, прежде всего его умением (или возникшую в ходе урока) увидеть выдвинутую учителем проблему, сформулировать ее, найти решение и решить ее эффективными приемами. На основе анализа психолого-педагогических исследований можно сделать вывод, что проблемная ситуация представляет собой затруднение, новых знаний и действий. В проблемной ситуации ученик ставится перед противоречиями и потребностью самостоятельного поиска выхода из этих противоречий.

Основными элементами проблемной ситуации являются вопросы, задача, наглядность, задание. Вопрос имеет первостепенное значение, т.к. стимулирует и направляет мыслительную деятельность учащихся.

Задача является важным фактом повышения познавательной активности учеников. Наглядность служит инструментом «схватывания» обобщенного «видения» содержания новых абстрактных понятий и представлений и облегчает формирование научных понятий.

Познавательная деятельность развивает логическое мышление, внимание, память, речь, воображение, поддерживает интерес к обучению. Все эти процессы взаимосвязаны. Многие педагоги используют в учебном процессе различные методические приемы: дидактические игры, игровые моменты, работу со словарями и схемами, ввод интеграции и т.д. ебенок, наблюдая за деятельностью взрослых, переносит ее в игру. Игра для школьников, особенно, в младших классах, – любимая форма деятельности. В игре, осваивая игровые роли, дети обогащают свой социальный опыт, учатся адаптироваться в незнакомых условиях. Интерес детей в дидактической игре перемещается от игрового действия к умственной задаче.

Ученик работает на уроке с интересом, если он выполняет посильные для него задания. Одной из причин нежелания учиться заключается именно в том, что ребенку на уроках предлагают задания, к выполнению которых он еще не готов, с которыми справиться не может. Следовательно, надо хорошо знать индивидуальные особенности детей. Ведь задача педагога – помочь каждому ученику самоутвердиться, искать и находить собственные пути получения ответа на вопрос задачи.

Создание нестандартных ситуаций на уроке способствует развитию познавательного интереса и внимания к учебному материалу, активности учащихся и снятию усталости. Наиболее часто применяются в практике работы учителей урок-сказка, урок-конкурс, урок-путешествие, урок-игра. Каждый из этих уроков имеет ряд своих особенностей, но все они позволяют создать атмосферу доброжелательности, зажечь огонек пытливости и любознательности, что, в конечном счете, облегчает процесс усвоения знаний.

Важно, чтобы дети на каждом уроке переживали радость открытия, чтобы у них формировалась вера в свои силы и познавательный интерес. Интерес и успешность обучения – вот те основные параметры, которые определяют полноценное интеллектуальное и физиологическое развитие, а значит, и качество работы учителя.

Заключение

Человечество постоянно развивается, поток информации постоянно увеличивается, но сроки ее интерпретации в школе остаются прежними. Приоритет отдается осознанному усвоению знаний. Становление познавательных интересов учащихся, воспитание активного отношения к труду происходит, прежде всего, на уроке. Необходимо активизировать познавательную деятельность учащихся и повышать интерес к учению на каждом этапе любого урока, употребляя для этого различные методы, формы и виды работы: дифференцированный подход к детям, индивидуальную

работу на уроке, различный дидактический, иллюстрационный, раздаточный материал, технические средства обучения и другие. Познавательный интерес – высший стимул всего учебного процесса, средство активизации познавательной деятельности учащихся. Разнообразие эффективных приемов пробуждает у детей интерес и положительное отношение не только к результатам, но и самому процессу обучения, к учителю, уверенность в преодолении трудностей.

Литература

1. Психологический словарь [Текст] / под общ. науч.ред. П.С.Гуревича. –М.: ОЛМА ПРЕСС Образование, 2007. – 800 с.
2. Сластенин, В.А. Педагогика: учеб. пособие [Текст] / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов. – М.: Академия, 2002. – 576 с.,
3. Пидкасистый, П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении: Теоретико-экспериментальное исследование [Текст] / П.И.Пидкасистый. – М.: Педагогика, 1980. – 240 с.,
4. Сластенин В.А. Педагогика: учеб. пособие [Текст] / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов. – М.: Академия, 2002. – 576 с.
5. Зимняя, И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов [Текст] / И.А.Зимняя. – изд. 2-е, доп., испр. и перераб. – М.: изд. корпорация ЛОГОС, 2000. – 384 с.
6. Кантор, И.М. Понятийно-терминологическая система педагогики: Логикометодологические проблемы [Текст] / И.М. Кантор; предисл. М.Н.Скаткина. – М.: Педагогика, 1980. – 157 с.
7. Щукина, Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе: учеб. пособие для студ. пед. институтов [Текст] / Г.И. Щ
8. Уразбакова У.Т., Наркулова Б.А., Тогатай М.М., Ибрагимова У.Б. АКТИВИЗАЦИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ // Международный журнал экспериментального образования. – 2014. – № 1-1. – С. 46-50;

Рецензент: д.ф.п. У.Мамедова

Göndərilib: 20.02.2021 Qəbul edilib: 23.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/80-83

Şəlalə İltizam qızı Seyidova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
doktorant
seyidova.s.h.h.4@mail.ru

YENİ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRƏ PSİXOLOJİ TƏSİRİ

Açar sözlər: *tədris prosesi, köməkçi texnologiyalar, ibtidai sinif şagirdi, dərketmə fəaliyyəti, inkişaf*

Psychological impact of the use of new computer technologies on young schoolchildren

Summary

The article discusses the psychological effects of using computer technologies in the educational process on young schoolchildren. The issue was approached both from a theoretical and a practical point of view. This includes ideas put forward in various literature. The research has shown that computerized learning has a positive effect on the motivation of students, as well as on the development of thought processes in accordance with the learning process. The problem of the influence of information technology on students has both psychological and social significance. Teachers should be able to solve this problem in favor of the educational process. Thus, without prohibiting access to computers and electronic games, the child should be taught to make the right choice in terms of development, to understand the peculiarities of the development of information technologies in the modern world.

Key words: *teaching process, auxiliary technologies, elementary school student, cognitive activity, development*

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrdə tərəqqidə olan hər bir cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi onu təmsil edən fərdlərin informasiya texnologiyalarından istifadə səviyyəsi ilə müəyyənləşir. Məhz məktəb təhsilinin ilkin pilləsi olan ibtidai siniflərdə bu proqramdan irəli gələn vəzifələrin həlli yollarını müəyyənləşdirməkdən ötrü kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə kompüter texnologiyalarının təsirini öyrənmək aktual bir məsələdir.

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində istifadə edilən kompüter texnologiyalarının onlara necə təsir göstərdiyini aydınlaşdırmağa, müsbət və mənfi tərəflərini ayırd etməyə imkan verir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti odur ki, onun nəticələrindən məktəb təcrübəsində, müəllim-lərin kompüter texnologiyalarından istifadəsində nəzərə alına bilər.

Nəticə

Kompüter texnologiyaları tədris prosesində getdikcə daha çox rola sahibdir. Artıq bu rolun yalnız təhsil sahəsində deyil, bütünlüklə sosial həyatda gənc nəslin dünyaya münasibətinin formalaşmasında daha da əhəmiyyətli olduğu görünür. Buna görə, bir tərəfdən, informasiya texnologiyalarının verdiyi imkanlardan istifadə edib ona düzgün münasibət formalaşdırmaq, digər tərəfdən, informasiya texnologiyalarına şüurlu münasibət yaradaraq mənfi təsirini minimuma endirmək lazımdır.

Təhsildə müasir texnologiyaların tətbiqi XX əsrin sonlarından daha da sürətlənib. Bunun nəticəsində təhsil prosesində şagirdlərin psixi inkişafı daha da intensivləşib. Məsələ ilə bağlı hazırda idrak prosesləri və hisslərin psixopedaqoji məsələləri, əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri, müasir təlim psixologiyası, şagirdlərin intellekt səviyyələrinin inkişaf etdirilməsi üzrə tədqiqatlar genişlənir. Kompüter texnologiyalarının təlim prosesinə tətbiqi, əslində pedaqogikanın predmetinə aid olan məsələdir, lakin bu prosesin kiçikyaşlı məktəblilərin psixikasına təsirinin müəyyənləşdirilməsi ilə, əlbəttə ki, pedaqoji psixologiya məşğul olur. Həmin təsirin necə olması və müsbət istiqamətə yönəldilməsi üçün əvvəlcə həmin texnologiyaların mahiyyətini, funksiyalarını, tipologiyasını və d. məsələləri aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır. Bütün bu sualların cavabları "pedaqoji texnologiya nədir", "təlim texnologiyalarının nəzəriyyə və təcrübəsi", "yardımçı pedaqoji texnologiyalar", "təhsil sistemində yeni pedaqoji və informasiya texnologiyaları", "alternativ pedaqoji texnologiyalar", "koqnitiv təhsil texnologiyaları" və b. istiqamətdə aparılan tədqiqatlar vasitəsi ilə öyrənilir.

Təlim fəaliyyətində kompüter texnologiyalarının kiçikyaşlı məktəblilərə psixoloji təsiri problemi də bu baxımdan çoxşaxəlidir. Bu problem özündə yaş və inkişaf psixologiyasından başlayaraq, psixologiya,

pedaqogika, informatika və texnologiya elmlərinin bir sıra məsələlərini birləşdirir. Məhz bu elmlərin qovşağında meydana gələn nəticələr bizə problemin mahiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Problemin mahiyyətini üzə çıxarmaq üçün əvvəlcə məsələyə təhsilin psixoloji, pedaqoji-psixoloji, pedaqoji, sosial pedaqoji problemləri nöqteyi-nəzərindən yanaşma tələb olunur. Bundan sonra təlim fəaliyyəti, bu prosesin subyekti olan kiçikyaşlı məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri, onların inkişafında istifadə edilən metodika və kompüter texnologiyaları, həmin prosesə müəllimlərin rəhbərliyi problemləri nəzərdən keçirilir.

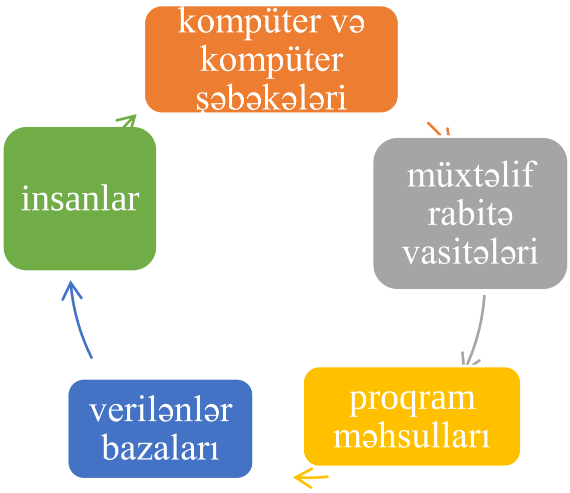
Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində istifadə edilən kompüter texnologiyalarının onlara təsirini müəyyən etmək üçün birinci məsələ fəaliyyətin psixologiyasıdır. Digər tərəfdən, təlim prosesi psixoloji və pedaqoji təsirlərin qarşılıqlı əlaqəsində baş verir. Bu əlaqələrin hələ yetərincə çulğalaşmaması şagirdlərdə bir sıra çətinlikər yaradır. Bunun başlıca səbəbi onların əsasən sosial izolyasiya şəraitində işləmələri, şagirdlərin diqqətini yalnız öz təhsilləri üçün fikirləşməyə yönəltmək üçün maraqlı və orijinal proqramların çatışmazlığıdır. Digər səbəb, mövcud proqramların müəllimlər tərəfindən ənənəvi pedaqogikaya alternativ olaraq qəbul edilməməsidir. Çünki müəllimlər texnoloji yeniliyi yalnız məktəbin təşkilati quruluşuna birbaşa daxil etmək üçün əlverişli, səmərəli və qənaətli olduğu halda qəbul edirlər.

Müasir təhsildə yeni təlim texnologiyaları vasitəsi ilə şəxsiyyətin və fəaliyyətin inkişafı məsələlərinə dünyada məşhur olan psixoloji cərəyanlarda da geniş yer verilir. Bu cərəyanlar, konsepsiya və yanaşmalarda şəxsiyyətin özünüinkişafı, özünüfəallaşdırması, özünüdərki və özünüreallaşdırması məsələləri önə çəkilir. Bu sahədə təhsil prosesinin rolu xüsusi olaraq vurğulanır (C.Kelli, A.Maslou, A.Bandura, C.Rotter, A.Bandura və b.). Bilavasitə kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin və təlim fəaliyyətinin inkişafı, formalaşması məsələlərinin öyrənilməsi də hazırda psixologiyada aktualdır.

Artıq hamıya bəllidir ki, böyüməkdə olan nəslin psixi inkişafında kompüter şəbəkəsi xüsusi rol oynayır. Nəinki yaşlılar, hətta məktəbəqədər yaşlı uşaqlardan başlayaraq hazırda insanlar kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusilə kompüterin istifadəçilərinə çevriliblər. Öz təcrübəmizdən də görürük ki, bağça yaşlı uşaq evdə vaxtının bir hissəsini, ya cizgi filiminə və reklamlara baxmaq, ya da mobil telefonda, planşetdə müxtəlif oyunlar oynamaqla keçirir. Kiçikyaşlı məktəbli öz maraqlarına görə proqramlar izləyir, kompüter oyunları oynayırlar. Yeniyetmə və gənclər asudə vaxtını əsasən virtual aləmdə olmağa, yaxud internetdə nələrsə axtarmağa sərf edirlər.

Şəkil 1.

İbtidai siniflərdə tətbiq edilən müasir informasiya texnologiyaları

Əgər yaşlıların həyatını götürsək, kompyüterlə iş bir tərəfdən əlaqələrin genişlənməsinə, sosiomədəni dəyərlərin mübadiləsinə imkan verir, simvolik təcrübənin yeni formalarının yaranması və reallaşmasına, təxəyyül proseslərinin inkişafına, xarici dillərin öyrənilməsinə və d. sahələr üzrə səmərəliliyin əldə olunmasına köməklik edir. Digər tərəfdən, xüsusən kişikyaşlı məktəblilər və yeniyetmələr arasında kompüterdən asılılığa, digər sahələrə, o cümlədən təlim fənlərinə motivləşmənin məhdudlaşmasına, reallıqdan uzaqlaşmaya, kompüter oyunlarına bağlanmaya, qapalılığa və ünsiyyətdən qaçmaya, o cümlədən emosional reaksiyaların zəifləməsi səbəb olur. Ancaq bu fakt özünü doğrultmuşdur: kompüter informasiyaları texnologiyalarının işlənilməsi, kompüterləşmə və onların təhsilə gətirilməsi fəallığını artırmışdır. Bu texnologiyaların təhsil sistemində yaratdığı dəyişmələri N.V.Klyuyeva, S.N.Batrakova, Y.A.Varenova, L.Y. Subbotina, Q.F.Tretyakova və b. belə izah edirlər (Пласкина, 2014: 385):

1. Təhsilin idarə olunması (təhsil müəssisələri üçün hesablama və təşkilati-texniki avadanlıqlar, təhsil müəssisələrində istehsal prosesinin və mühasibət işinin avtomatlaşdırılması, əlaqə vasitələri, təhislin monitorinqi və d.).

2. İnformatika və hesablama texnikası təlimin məqsədi kimi (informasiya texnologiyaları sahəsində kompüter texnologiyalarının hazırlanması və işlənməsi, eləcə də ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin üçün kompüter biliklərinə malik olan müəllim hazırlığı, proqram təminatı, kompüter təhlükəsizliyi, istifadəçilərin hazırlanması, mütəxəssislərin hazırlanmması).

3. Kompüter texnikası təlimin, inkişaf və tərbiyənin vasitəsidir. Bu, hazırkı vəziyyətdə daha mühüm və daha intensiv inkişaf edən istiqamətdir. Çünki bu istiqamət hazırda kompüterlərin təhsil prosesinə gətirilməsi üçün intensiv iş aparır. Kompüter texnikası informasiyanın audiovizual daşıyıcı olaraq dayışıcısıdır (dərsliklər, ensiklopediya, xəritələr və testlərdən, səsli və videogörüntülərdən ibarət olan müxtəlif sorğu kitabları). Bu informasiyaların daşıyıcıları kompüterin diski, kompakt disk və ya lokal, ümumdünya informasiya şəbəkəsi də ola bilər.

İbtidai siniflər üçün tətbiq edilən kompüter texnologiyalarının xüsusiyyyətləri ilə tanışlıq isə göstərir ki, onlar müxtəlif məqsədlərə xidmət etməklə tətbiq ediləcək siniflərdə təhsil alan şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərindən, müxtəlif fənlərdən, eləcə də pedaqoji prosesin bir sıra amillərindən asılı olaraq hazırlanır. Ona görə də ibtidai siniflərdə tətbiq edilən kompüter texnologiyalarına biristiqamətli yanaşmaq doğru deyil. Bu texnologiyalar çoxsahəli və çoxməzmunludur. Bununla yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi, kompüter texnologiyalarının işlənməsi zamanı onu tətbiq edəcək müəllimin pedaqoji səriştələri, iş ustalığı və d. bu kimi məsələlər də mühüm amil kimi çıxış edir. Bunları nəzərə alaraq tədqiqatda qarşımızda duran əsas məsələlərdən biri kompüter texnologiyalarının psixoloji mahiyyətini səciyyələndirməkdir. Bu istiqamətdə tədqiqat aparan müəlliflərdən biri olan V.P.Bespalko təhsildə tətbiq edilən yeni texnologiyalar sahəsindəki üç istiqaməti əsas götürür (Божович, 2009: 400):

a) şagirdlərin dərketmə (idrak) fəaliyyətinin təşkilini;

b) bu prosesin idarə olunmasını;

c) müəllimin şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlif əlamətlərini.

Bu istiqamətlərdən də məlum olur ki, kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində kompüter texnologiyalarından istifadə dərsin fəal xarakterdə olduğunu göstərir. Bu cəhəti nəzərə alaraq tədqiqatda fəal dərs haqqındakı psixoloji-pedaqoji fikirləri və fəal dərsə verilən tələbləri də öyrənməli olurlar. Respublikanın təhsil sistemində ötən əsrin XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq aktuallaşan fəal dərs, inkişafetdirici təlim anlayışları geniş yayılıb. Bu istiqamətin də öyrənilməsi kiçikyaşlı məktəblilərə kompüterin fəallaşdırcı təsirini müəyyən etmək baxımından zəruridir.

Təcrübə də göstərir ki, müəllimin peşə ustalığı kiçikyaşlı məktəblilərə təqdim olunan kompüter informasiyalarının təsirini daha da artırır. Bu cəhəti nəzərə alaraq aparılan tədqiqatlarda müasir texnologiyaların uğurla tətbiqi üçün müəllimin bir sıra keyfiyətlərə malik olmasının vacibliyi önə çəkilir. Psixologiyada bununla bağlı olaraq pedaqoqun iş ustalığı, uşaqlara bələdləşməsi kiçikyaşlı məktəblilərin psixi inkişafında özünəməxsus təsiri də araşdırılır. Beləliklə, öyrəndiyimiz bu mənbələr bizə kişikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində istifadə edilən kompüter texnologiyalarının üstünlüklərini, onun uşaqlara pozitiv və neqativ təsiri müəyyən etməyə kifayət qədər imkan verir.

Bu sahədə apardığımız tədqiqatın vəzifələrindən biri müəllimlərə şagirdlərin təfəkkür imkanlarının artırılmasında, emosinal sahənin balanslaşdırılmasında, özünüqiymətləndirmənin nizamlanmasında köməklik göstərmək, müxtəlif fənlər üzrə tədris planlarının çatdırılmasına istiqamət vermək idi. Bunların müxtəlif yaş qruplarından olan şagirdlər tərəfindən başa düşülməsi və dərk edilməsi üçün onlarla da iş aparılmalı idik. İşin gedişində aydın oldu ki, müəllim və şagirdlərdə kompüterdən səmərəli istifadə haqqında biliklər artdıqca, kompüter texnologiyalarının tədqiqat imkanlarını mənimsədikcə, bu texnilogiyadan istifadə mədəniyyəti də artır. İnformasiya texnologiyalarından istifadənin gigiyenik cəhətləri də müəyyən qədər araşdırılmışdır. "Kompüterin oyuncaq deyil" proqramı üzrə ondan istifadə qaydaları, eləcə də hansı dərslərdə necə istifadə etmək barədə məlumatlar verildi. Sonda şagirdlər kompüterin faydalı fəaliyyət üçün bir vasitə olması, onun insanın əqli inkişafına xidmət etməsi, texniki və kommunikasiya təcrübəsi formalaşdırması, tapşırıqların estetik cəhətdən zövqlə hazırlanması üçün əhəmiyyəti öyrədildi.

Məlum oldu ki, İnformasiya texnologiyalarının şagirdlərə təsiri problemi təkcə psixoloji deyil, həm də sosialdır. Valideynlər və müəllimlər üçün bu işi təhsil prosesinin tərkib hissəsi hesab edərək uşağın informasiya texnologiyaları dünyasına düzgün daxil olması vacibdir. Kompüterə, elektron oyunlara girişi qadağan etmədən, böyüklər bu girişi məharətlə məhdudlaşdırmalı və istiqamətləndirməli, uşağa düzgün seçim və məsuliyyət hissini artıraraq müasir dünyada informasiya texnologiyalarının yeri dərk etdirilməlidir.

Təlim prosesində istifadə edilən kompüter texnologiyaları şagirdin kompüterlə işləmək üçün ailədə formalaşdırımış şəxsi təcrübəsinə uyğundursa, yəni onun informasiya texnologiyalarına münasibətinə

mütənasibdirsə, dərsdə kompüterə verilən informasiyalar üzərində daha asan işləyəcək, özünü səmərəli şəkildə inkişaf etdirəcəkdir. Kiçikyaşlı məktəblilərin kompüterə emosional münasibəti zəiflətmək onun rolunu düzgün qiymətləndirmək üçün geniş dünyagörüşü olan şagirdlərlə iş aparmaq daha asan olur.

Göründüyü kimi, kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətində istifadə edilən kompüter texnologiyalarının onların təfəkürünün inkişafındakı rolunu əsaslandırmaq üçün faktlar yetərincədir. Yalnız sonuncu mülahizədən bir necə məsələ ortaya çıxır:

1) ibtidai siniflərdən başlayaraq onun köməyi ilə kiçikyaşlı məktəblilərdə dünya və onun gerçəklikləri haqqında təsəvvürlər zənginləşdirilir;

2) müstəqil təhliletmə bacarıqlarına yiyələnirlər;

3) təsəvvürlər və təhliletmə təcrübəsi sayəsində kiçikyaşlı məktəblilər istənilən mövzu üzrə təlim materialları əsasında araşdırmalar aparmağı bacarırılar;

4) bu zəmində kiçikyaşlı məktəblilərdə analitik təfəkkür formalaşır.

Göstərilən cəhətlər nəzərə alınaraq təfəkkürün bu xüsusiyyətlərini kompüter texnologiyalarının köməyi ilə möhkəmləndirərək kiçikyaşlı məktəbliləri “kəşf yolu ilə öyrənməyə” istiqamətləndirmək lazımdır (Əlizadə, 2006: 345). Bu heç də kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin tamamilə mövzular əsasında qurulması ilə yanaşı, təlim prosesinin özünün də yeni tərzdə təşkili, yeni vasitələrin tətbiqi, verilən tapşırıqlara tamamilə yeni elementlərin, qaydaların əlavə edilməsi anlamına gəlmir. Məhsuldar nəticələr əldə etməkdən ötrü birinci növbədə kiçikyaşlı məktəblilərə verilən təlim tapşırıqların keçmiş təcrübə ilə əlaqəsi təmin edilməli, lakin tərkibinə yeni elementlər əlavə olunmalıdır. E.Quliyev (1995: 284) qeyd etmişdir ki, əlverişli şərait yaradıldıqda, hətta biirnci-ikinci sinif şagirdləri idrak obyektlərinin mahiyyətini nalaya bilir, oradan müəyyən nəticə çıxarmağa, səhvləri, uğursuzluqları tapmağa, onları törədən səbəblər barədə müəyyən mülahizələr söyləməyə qabil olurlar”

Bu göstərici yaş imkanlarına görə artıq kiçikyaşlı məktəblinin şəxsiyyətinin yüksək səviyyəsini ifadə edir. Belə şagirdlərdə özünütəhlil, özünütənqid özünütəşkiletmə və özünənəzarət formalaşmış olur. Onlar təlim resurlarından, o cümlədən kompüter texnologiyalarından məharətlə yararlanaraq özünüinkişafa can atırlar. Kiçikyaşlı məktəblilərin təliminin inkişafetdirici mahiyyəti təlim subyektləri olan müəllim - şagird münasibətlərinin xarakterindən də asılıdır. Bu prosesdə müəllim nəzarətedici tərəf olmaqla şagirdin təlim materialları ilə tanışlığına, onların mənimsəməsinə, nəhayət özünütərbiyəsinə nəzarət edir, nizamlayır, nəticələri qiymətləndirir. Şagird isə icraedici funksiyanı yerinə yetirir. Müəllimin nəzarəti altında, onun tətbiq etdiyi metod, üsul və vasitələrin təsiri ilə öyrənməyə səy göstərir: verilən bilikləri mənimsəyir, vərdiş və bacarıqlarını inkişaf etdirir, bir sözlə özünü təkmilləşdirir. Burada bir daha aydın oldu ki, təlimin səmərəliliyi həm də onun əhatəliliyi, yeni məlumatların çatdırılması ilə izah olunur. Ona görə də təlimin təşkilində bir sıra sahələrin əlaqəli izahı, həmin sahələrlə bağlı plan obrazların, təəssüratların yenidən canlandırılması lazım gəlir.

- sosial həyat hadisələrilə bağlı müxtəlif situasiyaların müşahidəsi və təhlili;
- əşya və hadisələr arasında əlaqənin yaradılması;
- şeylərin müxtəlifliyi, hadisələrin dəyişməsi, inkişafı, mahiyyətilə tanışlıq;
- əşya və hadisələr arasında məkan-zaman münasibətlərinin yaradılması;
- əyani modelləşdirmə bacarığının inkişafı;
- obyektlərin sxematik təsviri və planlaşdırma;
- problem-situasiyaların həlli şərtinin yaradılması;
- təbiət materialları ilə praktik fəaliyyət;
- didaktik oyunlar, kompüter oyunları.

Aparılan tədqiqatlarda müəyyən olunduğu kimi, ibtidai siniflərdə təlim prosesində köməkçi texnologiyalardan istifadə olunması kiçikyaşlı məktəblilərdə özünüdərketməyə, mənimsəmənin inkişafına, dünyagörüşünün formalaşmasına, texnoloji vasitələrlə işləmə bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Пласкина М.В. Понятие «технология обечения» в современном педагогике // Педагогики: традиции и инновации: материалы Междунар. науч. конф. Челябинск: Два комсомольца, 2014.
2. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб.: Питер, 2009.
3. Quliyev E.M. Kiçikyaşlı məktəblilərdə idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1995.

Rəyçi: dos.N.Rzayeva

Göndərilib: 04.02.2021 Qəbul edilib: 08.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/84-87

Ramilə İbrahim qızı Cəfərli
AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu
doktorant
jafarliramila@gmail.com

AVROPA İTTİFAQININ MİLLƏTLƏRLƏ ƏMƏKDAŞLIQ MEXANİZMLƏRİ: İQTİSADİYYATDAN SİYASƏTƏ DOĞRU

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, əməkdaşlıq mexanizmləri, iqtisadiyyat və siyasət*

Mechanisms for Cooperation of the European Union
Summary

The article deals with mechanisms for cooperation of the European Union with nations considered from the scientific point of' view. The author analyzes the details of the European Union technical assistance program for CIS couintries, its aims and positions in the frame of TACIS.

Each candidate country that intends to get European Union membership has to follow the common principle and standards. But sometimes in addition to the membership obligations EU member states attitude to the candidate countries may playe great role to get the final result. The article analyzes different European countries attitude to Turkey’s membership as one of the barriers that Turkey faces in the frame of Turkey integration policy to EU.

This is explained by the complexity of project co-ordination between the countries in the region, and the economic and political systems in transition countries.

Thus, the desire of the commission to use the TACIS program as a tool for regional co-operation and the settlement of existing conflicts corresponds to the existing reality. İn this context, the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan is a clear example of TACIS programs. The expansion of the Armenian TACIS program to Nagorno-Karabakh has been denied by the European Union as it has no consensus by the Azerbaijani government.
Key words: *European Union, South Caucasus, Central Asia, cooperation mechanisms, economy, politics*

Giriş

Avropa İttifaqı Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionları ilə münasibətdə iki əsas alətdən istifadə edir. Bunlardan ən vacibi MDB dövlətlərinə texniki yardım proqramıdır yəni (TACİS). Bu proqram çərçivəsində regionun dövlətlərinə ikitərəfli və regional səviyyədə bütün iqtisadi yardımlar göstərilir.

Bu ikitərəfli partnyorluq və əməkdaşlıq sazişidir ki, burada da məqsəd iqtisadi yardımın göstərilməsi ilə hüquqi və siyasi çərçivələrin yaradılmasıdır.

Region ölkələri ilə əməkdaşlıq edən Aİ-nin əsas proqramı TACİS proqramıdır (Technical Assistance for the Common we-alth of Independent States). Bu proqram 1991-ci ilin iyulunda Aİ Nazirlər Kabinetinin “Avropa İttifaqının SSRİ respublikalarına yardımı Proqramı” kimi təsdiq edilmişdir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bu proqramın adı dəyişdirilmişdir. TACİS-in əsas məqsədi keçmiş ittifaq respublikalarına maliyyə və texniki yardımın edilməsi, partnyorluq və əməkdaşlıq sazişində təməli qoyulmuş mühüm vasitə kimi nəzərdən keçirilir.

Avropa İttifaqının əməkdaşlıq mexanizmləri

Postsovet məkanında yeni müstəqil dövlətlər üçün texniki yardımın ilk çərçivəsi 1991-ci ilin iyulunda qəbul edilmişdir.

Скляров Л (1996: 120) Komissiya səviyyəsində qeyd edildiyi kimi, TACİS proqramı Avropa İttifaqının yeni müstəqil dövlətlər ilə daha sıx iqtisadi və siyasi əlaqələrin qurulması üçün yaradılmış vasitələrdən biridir. Bu proqramın işinin yerinə yetirilməsi partnyorluq və əməkdaşlıq sazişi konsepsiyasında öz əksini tapmış, Aİ və yeni müstəqil dövlətlər ilə münasibətlərin genişlənməsi və dərinləşməsi kontekstində yerinə yetirilir və hər iki tərəfin siyasi, iqtisadi və mədəni dialoqun səviyyəsinə çatdırılmasına xidmət edir.

Buna baxmayaraq, Şurada 1996-cı ildən 1999-cu ilədək reallaşdırılmış proqramda sıx iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaradılması barəsində heç nə deyilmir. Beləliklə, komissiyanın iqtisadi yardımı xarici siyasətin vasitəsi kimi istifadə etmək niyyətini Şura tərəfindən formal surətdə olsa da qarşısı alınmışdır.

1999-cu ildə Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya partnyorlarına yardım göstərilməsi barəsində yeni direktiv qəbul edilmişdir və 21 yanvar 2000-ci ildə qüvvəyə minərək qarşıdakı yeddi il üçün yardımın çərçivəsini müəyyənləşdirmişdir (2000-ci ildən 2006-cı ilədək).

Yeni direktiv bir sıra yeniliklərə malikdir:

- partnyorluq və əməkdaşlıq sazişləri ilə münasibət;
- əsas sahələr arasında problemlərin dar çərçivədə konsentrasiyası;
- nüvə təhlükəsizliyi problemlərinə diqqətlə yanaşma;

Aİ və partnyor dövlətlərin siyasi institutlarının və sənaye əməkdaşlığının qarşılıqlı əlaqələri kimi müvafiq vasitələr vasitəsilə uzunmüddətli əməkdaşlığın inkişafı tədqiqatda INOGEYT və TRASECA daha çox maraq doğuran proqramlardır.

Əvvəlcədən Avropa Komissiyası ilkin proqramı (indicative programme) hazırlayır, ölkədən asılı olaraq milli ekspert və məmurlarla əməkdaşlıq etməklə, fəaliyyətin məqsəd və strategiyasını müəyyənləşdirir. Sonuncu belə proqram 2000-2006-cı il dövrünü əhatə etmişdir. Bunun əsasında bir ildən iki ilə qədər müddət üçün fəaliyyət proqramı hazırlanır. Buraya texniki əməkdaşlığın həm milli, həm də regional proqramları daxil edilir. Daha sonra fəaliyyət proqramı Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin, texniki yardım proqramları ilə işləyən milli xarici işlər nazirliyi departamentlərinin nümayəndələrindən ibarət olan idarəetmə komitəsi olan TACİS-ə verilir.

Maliyyələşdirmə layihəsi TACİS Komitəsi və Komissiyası tərəfindən bəyənildikdən sonra proqram işə başlayır. Milli və ümum avropa səviyyələrində ixtisaslaşmış müəssisələrin ekspertləri üçün tender açılır, sonradan isə Avropa Komissiyası ilə müqavilə bağlanılır. Adətən, müqavilələr aşağıdakı mütəxəssislər tərəfindən təklif edilir: dövlət orqanları (hökumət, milli inzibatçılıq, yerli və ya regional inzibatçılıq), qeyri - kommersiya təşkilatları (EİB, universitetlər, fondlar, texniki və ya tədqiqat institutları, peşəkar assosiasiyalar);

Benefisiant dövlətlərdə komissiyanın nümayəndəlikləri layihənin reallaşdırılmasına nəzarət edir.

Beləliklə, üzv dövlətlər TACİS proqramı çərçivəsində qərarların qəbul edilməsi prosesində TACİS Komitəsi səviyyəsində iştirak edirlər. Belə vəziyyətdə yekun qətnamə və son imza hüququ yalnız komissiyaya aiddir. Aİ-nin Komissiyası xarici iqtisadi yardım vasitəsindən istifadə edərək müstəqil amil olaraq ümum avropa xarici siyasətinin formalaşması mərhələsində sərbəst rol oynamaq iqtidarındadır. Komissiya TACİS proqramının işlənməsi və reallaşdırılması prosesində özü üçün layihələrin müstəqil idarə edilməsi və müşahidə edilməsi məqsədi ilə diplomatik müstəqillik əldə etmişdir.

Хлопов О.А (2001: 247) Proqram öz qarşısına iki vacib məqsəd qoyur: iqtisadi inkişafı dəstəkləmək və bazar iqtisadiyyatının yaradılması, həmçinin hüquqi dövlətin yaradılması və insan hüquqları və demokratiya.

Qoyulmuş məqsədlərə çatmaq məqsədi ilə iqtisadi qarşılıqlı təsir vasitələrindən və ilk növbədə (kommersiya sirri patentlə qorunmayan məlumatlar) ekspert köməyinin ötürülməsidir ki, bunun sayəsində dövlət müəssisələrinin destrukturlaşdırılması və sahibkarlıq sektorunun inkişafına yardım etmək;

yeyinti məhsullarının istehsal və paylanılması imkanının yaradılması;

enerji, telekommunikasiya və nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması;

dövlət idarəçiliyinin və sosial xidmətlərin islahatının aparılması.

TACİS proqramı çərçivəsində milli fəaliyyət proqramları və regional proqramlar işlənilir. Regional proqramlara TACİS büdcəsinin təxminən 30 %-i sərf edilir. Hər bir milli proqrama TACİS proqramının dövlət büdcə proqramı (TACİS büdcəsinin 55 %) və kiçik layihələr proqramı daxildir (büdcənin 15 %).

Kiçik layihələr proqramı məqsədli və çevik layihələrdən ibarət olmaqla, tez tətbiq edilir və vəsait müvafiq ölkənin milli fəaliyyət proqramından ödənilir. Onlar beş fəaliyyət sahəsini əhatə edir: siyasi məsləhətləşmə, vətəndaş cəmiyyəti, təhsil, sənayenin dəstəklənməsi, beynəlxalq standartlar və öhdəliklər.

Regional proqramlar hər hansı bir dövlətə istiqamətlənməmişdir, o, milli fəaliyyət proqramları ilə yanaşı yerinə yetirilir. Belə proqramlara transsərhəd əməkdaşlığı və nüvə təhlükəsizliyi proqramlar aiddir. Hazırda əsas fərq ondan ibarətdir ki, əvvəllər TACİS proqramı birinci tələbat sorğularına əsaslanırdısa, indi o, daha çox Aİ-nin regiondakı siyasi məqsədlərinə yönəlmişdir. TACİS-in ümumi strategiyasında müəyyənləşdirilmiş prioritetlər, sonradan regiona ezamiyyətlər zamanı yenidən işlənir. Məzmun nə qədər material cəhətdən azdırsa, mexanizm bir o qədər özünü kifayət etdirəcəkdir.

Beləliklə reallıqla əlaqədar olan humanitar yardım proqramları texniki kömək və «nou-hau»-nun ötürülməsindən fərqlənir. Sonuncular çox vaxt müəllif və alıcı dövlətlərin həqiqi praktiki və siyasi məsələlərin faydasından uzaq olan icraçılar arasında sərt diskussiyalara səbəb olur. Paradoksaldır ki, komissiyanın işləməsinin mühafizəkarlığı bürokratik strukturun ətalətliyi ilə əlaqədar deyildir. Səbəb kadrların daim dəyişdirilməsi və fasiləsiz islahatmadadır ki, bu da institusional yaddaşı, işlərin

standartlaşdırma metodları ilə əvəz edilməsidir. Belə inzibatçı mühafizəkarlıq həm Aİ-də, həm də yardım alan ölkələrdə tənqidin əsas səbəbi olmuşdur.

Avropa İttifaqının Azərbaycana yardımları 1991-2006-cı illədək MDB ölkələrinə texniki əməkdaşlıq (TACİS) proqramı çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Bu proqram institusional, hüquqi və inzibati islahatların aparılması, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün sosial nəticələrinin aradan qaldırılması, yoxsulluğun minimuma endirilməsi məqsədlərinə yönəldilmişdir. Aİ yardımları növbəti illərdə Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti (ENPI) vasitəsilə həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Azərbaycan üzrə Strateji Maliyyələşmə Sənədi Aİ-nın ENPI çərçivəsində maliyyə yardımı paketini 2007-2013-cü illərdə ehtiva etmişdir. Bu Milli İndikativ Proqramla müşayiət olunmuşdur. Aİ-nın Azərbaycana 2007-2015-ci illərdə ayırdığı ikitərəfli yardımın həcmi 179 milyon avro olmuşdur.

Avropa Komissiyasının sabiq prezidenti Xose Manuel Barrozu və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Bakı şəhərində 2011-ci ildə Cənub Qaz Dəhlizi üzrə Birgə Bəyannamə imzalamışdır. Cənub Qaz Dəhlizi Xəzər dənizi, Mərkəzi Asiya və Orta Şərq qaz resurslarını Avropa bazarına gətirə biləcək və Aİ – nın enerji təhlükəsizliyinin şaxələndirilməsində rol oynaya biləcək strateji təşəbbüsdür. Şah Dəniz-2 yatağından, Xəzər hövzəsindən təbii qazın nəqlini nəzərdə tutan Cənub Qaz Dəhlizinin infrastrukturu Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsi, Trans – Anadolu və Trans – Adriatik boru xəttinin inşasını əhatə edir. Nəticədə Azərbaycan qazı Gürcüstan və Türkiyə üzərindən Bolqarıstan, Yunanıstan və İtaliyaya çatdırılacaqdır. Şah Dəniz – 2 yatağı ilkin olaraq Türkiyəyə 6 milyard kub metr Avropa ölkələrinə isə 10 milyard kub metr qaz nəql edəcəkdi.

2014-2020-ci illərdə Aİ-nın yardımları Avropa Qonşuluq Aləti (ENİ) üzrə davam etdirilir. ENİ çərçivəsində illik maliyyə yardımları hər il Azərbaycanla imzalanan Fəaliyyət Proqramları vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə yardımının 2014-2017-ci illərdə əsas istiqamətləri - (1) regionların və yerlərinin inkişafı, (2) ədliyyə sahəsində islahatlar, (3) təhsil və bacarıqların inkişafı prioritetlərinə yönəldilmişdir.

Aİ-nın Azərbaycanla ikitərəfli əməkdaşlığının strateji çərçivəsi, əsas nəticələri və indikativ maliyyə ayırımları Vahid Dəstək Çərçivəsi sənədində müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan ENİ çərçivəsində həyata keçirilən regional layihələrdə, həmçinin enerji, nəqliyyat, trans – sərhəd əməkdaşlıq və s. iştirak hüququna malikdir.

Aİ-nın ENİ ilə yanaşı, Demokratiya və İnsan Hüquqları üçün Avropa Aləti, Sabitlik və Sülhə töhfə Aləti, Vətəndaş Cəmiyyəti Təşkilatları və Yerli idarəetmə orqanları, İnsan inkişafı, Miqrasiya və Sığınacaq tematik mexanizmləri üzrə maliyyələşdirmə alətləri də mövcuddur.

TACİS əməkdaşlığın standartlaşdırılmış prosedurunun elə arxitipidir ki, konkret vəziyyətə uyğunlaşmaqda daxili imkanlara malik deyildir. Layihələrin işlənməsi prosesi digər regionlardakı, bir qədər açıq desək, Mərkəzi və Şərqi Avropada olan mövcud proqramların avtomatik surətdə surətinin çıxarılması tendensiyasına malikdir. Sərf edilən vəsaitlərin çatışmazlığı TACİS proqramının reallaşdırılması zamanı aşkar olur.

Bundan əlavə, TACİS proqramı çərçivəsində qərarların qəbul edilməsi və implementasiya prosesi lazımi səviyyədə cəld deyil və tez bir zamanda köhnələndir. Vəsaitin əldə edilməsi çox çətindir ki, layihələri ödəmək üçün çox vaxt tələb olunur və vəsaitin əsas hissəsi Aİ əməkdaşlarının əmək haqqının ödənilməsinə yönəlir. Axırıncılar çox vaxt işlədikləri ölkələr barəsində çox az təsəvvürlərə malik olurlar və çox zaman yerli imkanlara sərbəst yanaşırlar. Bu halda layihənin reallaşdırılmasının effektivliyinin hesablanması çətinləşir. Qərb firmasının təqdim etdiyi texniki yardım paketi qiymətləndirilir. Bu halda firmalar bəyan edə bilərlər ki, reallaşdırma mərhələsi üçün məsuliyyət daşımırlar, çünki onlar yalnız «nou - hau»-nu təqdim edirlər.

Чернявский.С (1998: 139) Müstəqil Dövlətlər Birliyinə və Gürcüstana Texniki yardım – TACİS Avropa Birliyinin MDB və Gürcüstanın 11 əyalətində davam edən iqtisadi islahatlar və inkişaf prosesini dəstəkləmək üçün xüsusi səydir. Proqramın məqsədi: ayrı-ayrı dövlətlərin səmərəli fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatlarının inkişafına kömək etməkdir. Xüsusi mülkiyyət və təşəbbüskarlığa əsaslanan və plüralist demokratik cəmiyyətlərin inkişafını təşviq edən TACİS-in maliyyələşdirilməsi məsləhət, nou – hau və praktiki təcrübə təmin edir. Mümkün olduğu təqdirdə, müxtəlif sektorlarda fəaliyyətlərin birləşdirilməsi ilə proqramın effektivliyi artırılır. Alıcı dövlətlər, ölkələri üçün TACİS proqramlarının qərar qəbul edilməsində və idarə olunmasında yaxından iştirak edirlər. TACİS dövlətləri TACİS proqramı çərçivəsində alıcı dövlətlər Müstəqil Dövlətlər Birliyinin və Gürcüstanın 11 üzvüdür: - Ermənistan-Azərbaycan – Belarusiya – Gürcüstan – Qazaxıstan – Qırğızıstan – Moldova – Rusiya – Tacikistan – Türkmənistan – Ukrayna – Özbəkistan TACİS proqramı 1990-cı ildə dekabr ayında Avropa Şurasının iclasından sonra quruldu. EC Üzv Dövlətləri iqtisadi islahatlar və canlanmanın, dünya iqtisadiyyatına sürətli bir şəkildə inteqrasiya edilməsində

köhnə Sovet İttifaqı səlahiyyətlilərinə kömək etməyi qəbul etdilər. TACIS proqramında beş prioritet sektor bunlar idi: təlim, enerji, nəqliyyat, maliyyə xidmətləri, qida paylanması.

TACİS proqramı və onun regional toplananları, onların müəllifləri və analitiklər tərəfindən uzunmüddətli münaqişələrin nizama salınmasına yönəldilmiş struktur amil kimi nəzərdən keçirilir. Lakin bu zaman bəzi tənqidi qeydlər mövcuddur ki, bu da TACİS proqramının bu meyarının effektivliyini şübhə altına alır. Benefisiant dövlətlərdən alınan informasiya və proqram çərçivəsində bütün fəaliyyətin koordinasiya mərkəzi Brüsseldə yerləşir ki, yerlərdəki layihələrin ümumi koordinasiyası mövcud deyildir və onların rəhbərlərinin bir-biriləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Eyni zamanda belə təsəvvür yaranır ki, TACİS proqramının öz çərçivəsində belə dağınıqlığı aradan qaldırmaqdan və layihələrin əlaqəli asılılığını və qarşılıqlı surətdə tamamlanmasından ötrü heç nə edilmir.

Bu regiondakı dövlətlər arasındakı gərginliklə, iqtisadi və siyasi sistemlərinin keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə layihələrin koordinasiyasının mürəkkəbliyi ilə izah olunur.

Nəticə

Beləliklə, komissiyanın daim bəyan etdiyi TACİS proqramını regional əməkdaşlıq və mövcud münaqişələrin nizama salınmasının bir aləti kimi istifadə etmək istəyi mövcud vəziyyətlə uzlaşır. Bu kontekstdə TACİS proqramlarının yayılmadığı Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi əyani nümunədir. Ermənistanın TACIS proqramının Dağlıq Qarabağa genişləndirilməsi Azərbaycan hökumətinin razılığı olmadığından Avropa İttifaqı tərəfindən rədd edilmişdir.

Lakin komissiya proqramın reallaşdırılmasının bütün dövrü ərzində onun ixtiyarında olan maliyyə alətlərindən təkəbbürlü siyasi məqsədlər üçün istifadə etməyə səy göstərmişdir:

- Regional əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi
-mövcud münaqişələrin həll edilməsi üçün iqtisadi və siyasi zəminin yaradılması

TACIS proqramı çərçivəsində regional proqramların reallaşdırılması vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Скляров Л., Каспийский регион - сотрудничество или соперничество, «Азия и Африка сегодня», 1996, №29.
2. Хлопов О.А., Прикаспийский регион: транснациональное сотрудничество, Вестник МГУ, 2001, №4.
3. Чернявский С., Западная активность в Закавказье, «Международная жизнь», 1998, №6.
4. Языкова Л., Страны Кавказа в международной политике. «Современная Европа», 2001, №2.

Rəyçi: s.e.d. R.Sevdimalıyev

Göndərilib: 26.02.2021 Qəbul edilib: 28.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/88-91

Aytəkin Yusif qızı Salifova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dissertant
aysalifova@mail.ru

SƏMƏD VURĞUN BƏDİİ DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

Açar sözlər: *onomastika, antroponim, toponim, etnonim, hidronim, ktematonim, kosmonim, zoonim, apelyativ, semantik*

Onomastic units in the literary language of Samad Vurgun
Summary

Onomastic units mean a special number. This field is one of the focus areas of research in modern Azerbaijani linguistics. Special attention is paid to the development of onomastic units in the literary language of our great poet S.Vurgun, who played an exceptional role in the enrichment of the Azerbaijani language. Each of the onomastic units was skillfully used in the work of S.Vurgun. Research shows that our artists used the appellation of words when naming images. This is clearly reflected in the literary language of S.Vurgun. In S.Vurgun's poem, the names are arranged according to the descriptive situation of the event.
Key words: *onomastics, anthroponym, toponym, ethnonym, hydronym, ctematonym, cosmonym, zoonym, appellation, semantic*

Giriş

Bildiyimiz kimi, onomastika dilin lüğət tərkibində olan xüsusi adlardır. Ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomalogiya adlanır. Onomalogiya dilçiliyin gənc sahələrindən biri kimi tanınır. Onomastik leksikanın təsnifi belədir: 1) Antroponimlər (Şəxs adları, soyad, təxəllüs və ləqəblər öyrənilir); 2) Etnonimlər (tayfa, xalq, millət adını bildirən sözərdir); 3) Toponimlər (torpaqla bağlı obyektlərin adını bildirən sözlərdir); 4) Hidronimlər (su obyektlərinin adı öyrənilir); 5) Zoonimlər (heyvan adları öyrənilir, quş adı da daxildir); 6) Kosmonimlər (səma cisimlərini adları öyrənilir); 7) Ktematonimlər (maddi mədəniyyət abidələrinin, elm və texnika adlarının, təşkilat, məqalə, park və s adların öyrənilməsi ilə məşğul olur).

"A.Qurbanov (2004:18) yazmışdır ki, onomastik vahidlər apelyativ leksika ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində törəyib inkişaf etmişdir. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı ümumi sözlərdən onomastik vahidlərin yaranması get – gedə artıb çoxalmışdır". Bu fikrə əsalanaraq da S.Vurğunun bədii dilində işlənən saysız-hesabsız onomastik vahidə çevrilən bir çox apelyativləri nümunə göstərmək olar. Bunlardan: vaqif - Vaqif; arif - Arif; səadət - Səadət; məhəbbət Məhəbbət, ülkər - Ülkər və s. kimi adların istifadəsi yetərincədir.

Azərbaycan dilinin zənginləşməsində müstəsna rol oynayan dahi şairimiz Səməd Vurğunun bədii dilində onomastik vahidlərin işlənməsi xüsusi diqqət çəkir. Puşkinin "Yevgeni Onegin" poemasını Azərbaycan dilinə tərcümə edəndə "Rusiya şeirinin şah əsərini, çevirdim Vaqifin şirin dilinə"deməsi poetik siqləti, üslubu məqamı ilə seçilir. Vaqif sözü onomastik vahid kimi əsərdə ideya – bədii təsirin güclənməsinə xidmət edən vasitəyə çevrilir. S.Vurğunun böyüklüyü – üslubi məqam ilə obrazlığı yarada bilməsinədir – bir sadə, kiçik leksik vahidlə böyük obrazlığın ifadə edilməsindədir. (Hüseynova, 2017: 19).

Məqalədə qısa şəkildə də olsa S.Vurğunun bədii dilində işlənən onomastik vahidlər araşdırılacaqdır.

S.Vurğun poeziyasında adların reallıqdan qeyri-reallığa, mifik səciyyə daşımağa doğru inkişafı var. "A.Qurbanov (1988: 14) qeyd etmişdir ki, real vahidlər bədii əsərlərdə mövcud həyat hadisələrinin təsviri məqsədilə işlədilir. Məsələn S.Vurğunun "Vaqif" pyesində Vaqif, Vidadi, Qacar, İbrahim xan şəxs adları, Qazax, Qarabağ, İran, Gürcüstan kimi yer adları real onomastik vahid hesab olunur. S.Vurğun bu adları tarixdən, real həyatdan götürmüş və onları olduğu kimi də əsərə daxil etmişdir". Səməd Vurğun yaradıcılığında adların reallığı xüsusi maraq doğurur və bunların böyük əksəriyyəti xalqın həyatında xüsusi rol oynamış şəxsiyyətlərdir. Əsas məsələ isə həmin **antroponimlərin** mətnə gətirdiyi poetik pafosdur, yəni onların S.Vurğun yaradıcılığında üslubi xüsusiyyətlərinin açılışıdır:

Bu şeir yurdunun böyük kəlamı,
Yurdumu seyr edən qoca Nizami,
Onun dalğalanan könül dənizi,
Leylinin təzədən gülər bənizi,
Fərhad külüngünün nişanələri,

Tarixin ən gözəl əfsanələri,
Bizə nələr deyir bu bəxtiyarlıq?! (S.Vurğun, 2005 : 46, II c)

S.Vurğun burada Nizamini adının leksik mahiyyətində sözün nizamının sahibi kimi semantik mənada yaşadırsa, Leylini məhəbbətin, Fərhadı bu yolda əzablar sahibinin müəllifi kimi bir anlamda təqdim edir.

Antroponimlərin üslubi imkanları ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, sənətkarlarımız obrazları adlandırarkən sözlərin apelyativindən istifadə etmişlər. (Mikayılova, 2008:58). "A.N.Mikayılova (2008:59) həmçinin qeyd etmişdir ki, Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasının təsiri nəticəsində "Fərhad" əsas etibarı ilə müsbət qəhrəmanlara verilən adlardandır". Bunu S.Vurğunun "Fərhad və Şirin" "əsərindən də görürük".

Burada S.Vurğun rəvayət və əfsanələrdə yaşayan antroponimlərə müraciət edir. S.Vurğun şeirində **etnonimlərin** işlənmə dairəsi öz leksik – semantik üslubu baxımından xüsusi maraq kəsb edir. Nümunəyə nəzər salaq:

Tatar da, gürcü də, rus da, türkmən də
Ehtiram saxlayır bu böyük ada.
Bu ada könlümü vermişəm mən də
Şeirim qanad çalır yeni dünyada (S.Vurğun, 2005 : 201, I c)

S.Vurğun yaradıcılığının üslubi xüsusiyyətlərindən biri də **toponimlərin** təsvir və tərənnüm səciyyəsidir. S.Vurğun şeiri özlüyündə təsvirin elə orijinal xüsusiyyətlərini qazanıb ki, bu da ona poetik məna verib. Həmin təsvirlərin böyük əksəriyyətində toponimik vahidlərin xatırlanması vardır. Onu da xatırladaq ki, toponimlərin hər birisi sözdür və dil qanunlarına tabedir. Bu fikrə V.A.Nikonovun kitabında da rast gəlirik. (Никонов В, 1965:66) Digər cəhət isə həmcins təkrarların yaratdığı təəssüratdır. Burada regionun təbii landşaftı, etnoqrafik ənənələri yada gəlir və daha çox şeir, poetik misra onları diqtə edir. Nümunə üçün şairin "Azərbaycan" şeirinə baxaq. Bunu tədqiqatçılar S.Vurğun şeirinin estafeti hesab edirlər:

Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan,
Afrikadan,Hinsdistandan,
Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar (S. Vurğun, 2005 : 177, I c)

Şair burada müxtəlif istiqamətli sadalama aparır. Ancaq bu nümunədə poetik vüsət o qədər güclüdür ki, onun mahiyyətinə, hansı məqsədlə sadalanma aparmasına düşünmə yeri qalmır. Şeirin ümumi məzmununa diqqət yetirdikdə toponimik vahidlərin, daha doğrusu, məkanın qarşılaşması var. Birinci tərəf Astara və Lənkərandı, buraya quşlar rahatlıq, rahat həyat üçün gəlirlər. Şairin poetik duyumunda bura rahatlığın məkanıdır. İkinci məkan isə Afrika və Hindistandır, Astaraya, Lənkərana axışanlar Afrikadan, Hindistandan gələnlərdir. Bu gün həmin regionun semantikası da əzab, əziyyətlərin, böyük ağrıların olduğu təəssüratını verir. Həmin şeirin başqa bir bəndinə nəzər salaq:

Min Qazaxda köhlən ata,
Yalmanına yata-yata,
At qan-tərə bata-bata,
Göy yaylaqlar belinə qalx,
Kəpəz dağdan Göy gölə bax (S.Vurğun, 2005:178, I c)

Burada etnoqrafik təcəssüm vardır. Şairin sanki təsvirini verdiyi regionun etnoqrafik xüsusiyyətlərinin əks etdirmək istəyir. Qazaxın köhlən atı tarixən məşhur olub, dilboz atları ölkəmizin sərhədlərindən kənarda kənarlarda da ad-san qazanıb. S.Vurğun Qazaxdan Kəpəzə gedən yolu, yaylaqların gözəlliyini və Kəpəzdən ikinci bir gözəlliyə-Göy-gölə baxmağın əvəzsizliyini vurğulayır. Burada Göy-göl hidronimdir. Bunun leksik mənası ilə semantik mahiyyəti füsunkar gözəlliyin qarışığında dayanır. Təsəvvürdə poetik mənzərə yaradır. Dağların al-əlvan təbiəti və bu gözəlliyə gözəllik qatan Göy-göl. Təsadüfi deyil ki, şairlər onu təbiətin qızı adlandırırlar. S.Vurğun yaradıcılığında **hidronimləri** iki istiqamətdə izləmək olar. Birincisi sırf Azərbaycan ərazisinə bağlı hidronimlər, ikincisi isə Azərbaycan ərazisində kənarda olan hidronimlər. Bunların hər birinin özünəməxsus dil və üslub xüsusiyyətləri vardır.

"A.Qurbanov (2019:257) hidronimlərin leksik xüsusuiyyətləri araşdırmalarını maraqlı bir şəkildə yekunlaşdıraraq qeyd etmişir ki, 500-dən çox hidronim üzərində apardığımız təhlil və araşdırmalar göstərir ki, dil tərkibinə görə azərbaycan hironimlərinin 99 faizi azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında yaranmışdır. Başqa xüsusi adlar qrupunda bu xüsusiyyət nisbətən zəif təzahür edir. Burada iki istiqamət-həm hidronimlərin azərbaycan dilinə məxsus sözlərdən yaranması, həm də digər xüsusi adlar qrupundan fərliliyi diqqəti cəlb edir. Digər bir maraqlı cəhəti də əlavə etmək olar ki, həmin adlanmaya çay, göl, dəniz, bulaq, su kimi sözlər artırılır: Maralgöl, Göygöl, Ağgöl, Qarasu, Qanlıgöl və s. buna misal ola bilər və bunlarda ikinci

bir komponentin olmaması anlamın özündə bir dolaşıqlıq yaradır. Kür, Araz və s. kimi bir sıra adlar bu sırada müstəsna təşkil edir “. Bunu özlüyündə hidronimlərin yaranma yolu kimi anlamaq olar:

Kürün qırağında, Muğan düzündə,
Zəmili, tarlalı suyun gözündə,
Salmanlı adlanan bir kəndciyəz var (S.Vurğun, 2005 : 288, III c)

Göründüyü kimi, burada Kür çayı sahilində olan bir kəndin, Salmanlının təsviri verilir və bu adi təsvirdir. Lakin sözün poetik məqamında adi olanın qeyri-adiliyi dayanır və Kürün daşıb-coşması, təlatümləri var. Bundan əlavə Araz çayının həsrət, ayrılıq anlamı ifadə edən qalanına fikir verək:

Nədir bu həsrətin adı, ünvanı?
Baisin evində işıq yanmasın!
Ah Araz, ah Araz vədimiz hanı?
Bir ürək ikiyə parçalanmasın. (S.Vurğun, 2005:210, I c)

S.Vurğun yaradıcılığında hidronimlərin leksik-semantik üslubi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

Ormanlar içində İsa bulağı,
Ondan əskilməyir insan qaymağı. (S.Vurğun, 2005:107, III c)

S.Vurğun İsa bulağı hidronimini təbiətin füsunkarlığı, əsrarəngizliyi məqsədilə işlədir. Tarixi şəxsiyyətlərin xatırlanması S.Vurğun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Zoonimlər iki yerə ayrılır: 1) Ümumi zoonimlər; 2) Xüsusi zoonimlər; S.Vurğun bədii dilində kifayət qədər ümumi **zoonim** nümunələrinə rast gəlmək olar. S.Vurğun zooloji leksikaya aid müxtəlif sözlərdən istifadə etməklə əsərlərinin obrazlılığını, bədii təsir gücünü daha da artırmışdır. Məs:

Vaxtsız xoruz olub çıxırsan dama,
Səsin gülünc gəlir qansan adama,
Yaxud qəlbin çamırlıqdır, çox qırıldama,
Qurbağa səsindən qulaq kar olmaz ! (S.Vurğun, 2005:242, I c)

Misradakı xoruz və qurbağa zooleksemlərinin hər birinin metaforik məna bildirdiyi aydındır. Bu zooleksemlər təsadüfi işlənməmişlər, şair onların real və məcazi mənalarının uyğunluğunu nəzərə almışdır.

Xüsusi zoonimlər heyvanlara verilən xüsusi adlar, ləqəblərdir. Ümumi zoonimlərdən fərqli olaraq xüsusi zoonimlər onomastik vahidlərdir. S.Vurğun bədii dilində işlənən xüsusi zoonimlər:

Sonra Koroğludan, bir də Qıratdan...
İnsan yorulmadı bu xatiratdan... (S.Vurğun, 2005: 17,III c)

Könlüm Qırat kimi dönmüş ağ yelə,
Qızışır getdikcə uzaq mənzilə. (S.Vurğun, 2005: 145, III c)

S.Vurğun şeirində **ktematonimlərin** işlənməsinə nəzər yetirək:

“Dürrənin səsi”,
“Dilcan dərəsi”,
“Gözəllərim”,
“Qəzəllərim”,
..lərim.., lərim...
və nələrim...

Artıq gözlərimdən uzaqlaşdınız;
Ölən bir cahanla siz
gülüşsüz qucaqlaşdınız... (S.Vurğun, 2005: 114, I c)

Burada qüdrətli şairin ktematonimlərdən məharətlə istifadə bacarığı diqqət çəkir. Adları çəkilən “Dilcan dərəsi“, “Dürrənin səsi” , “Gözəllərim”, “Qəzəllərim” yazdığı əsərlərdir. Digər nümunəyə nəzər salaq:

Firdovsi otuz il “Şahnamə” yazdı
Bir də “İliada” nı yaratdı Homer. (S.Vurğun, 2005 : 319, III c)

Göründüyü kimi, ktematonimlərdən məharətlə istifadə etməsi şairin istedadını üzə çıxaran amillərdən biridir.

Şairin bədii dilində **kosmonimlərin** də işlənmə dairəsi genişdir:

Azadlığın səhərinə,
Günəş rəngli bayraq asdın.
Qoy var olsun o mərd elin!
O saf eşqin, saf əməlin. (S.Vurğun, 2005: 103, II c)

Sən göylər yolçusu bir azad quşsan,
Aylı gecələrdə görürəm səni.
Zöhrə ulduzuna məftun olmuşsan,
- Sürürsən üstünə öz təyyarəni! (S.Vurğun, 2005: 208, I c)

Şairin bir neçə səma cisminin adını sadalaması onun sənətkarlığının bariz nümunəsidir. Onu da qeyd etməliyik ki, şairin əsərlərində kosmonimlər yetərincədir.

Nəticə

Göründüyü kimi, onomalogiya elmi böyük bir sahəni əhatə edir. Onomastik vahidlərin hər biri ayrı – ayrılıqda bir tədqiqat sahəsidir.” F.Engels (1971:94) yazır ki, bir qrup adlar vardır ki, bütün tayfada bu adlardan yalnız həmin qəbilə istifadə edə bilər , belə ki ayrıca bir adamın adı da onun hansı qəbiləyə mənsub olduğunu göstərir“. Ad seçmək bacarığı sənətkarlıq tələb edir. S.Vurğunun bədii dilində onomastik vahidlərdən ustalıqla istifadə bunu sübut edən faktlardandır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yaradıcılıq şərtidir və sənətkarın bacarığını nümayiş etdirən ən əsas məsələlərdəndir. S.Vurğun şeirində bu adlar məqamına, hadisənin təsvir vəziyyətinə görə sıralanır. Bu cür hal da əlbəttə ki, yaradıcılığın bədii çalarını artıran mühüm vasitələrdəndir.

Ədəbiyyat

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsaları. I cild (2 cilddə), Bakı, “Nurlan”, 2004 – 340 s.
2. H.Hüseynova. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. ADPU – nun nəşri, Bakı 2017, 190 s.
3. A.Qurbanov. Poetik onomastika. Dərs vəsaiti, Bakı, V.İ.Lenin adına APİ-nin nəşri, 1988, 40 s.
4. Ə.N.Mikayılova. Onomastik vahidlərin imkanları. (XIX əsrin II yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat) “Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya”. MMC, Bakı, 2008, 302 s.
5. Никонов В.Введение в топонимику. М., Наука, 1965, с.66, 179 стр.
6. A.Qurbanov.Azərbaycan onmalogiyasının əsasları. II cild (2 cilddə), Bakı, 2019, 432 s.
7. F.Engels: Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi, Bakı , 1971, 240 s.
8. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 264 s.
9. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 248 səh.
10. Səməd Vurğun. Secilmiş əsərləri. Beş cilddə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 424 s.

Rəyçi: prof. B.Xəlilov

Göndərilib: 23.02.2021 Qəbul edilib: 25.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/92-95

Melek Anday Rifat qızı Tolunay
Bakı Dövlət Unıversiteti
doktorantı
andaytolunay@gmail.com

CİNSEL SAĞLIK EĞİTİMİNİN ÇOCUK VE ERGEN YAŞAMINDAKI YERİ

Açar sözlər: *cinsel sağlık eğitimi, cinsel sağlık, üreme sağlığı, istismar, ebeveynler, çocuk istismarı, çocuk eğitimi, cinsel bilgi kaynağı*

The place of sexual health education in the life of children and adolescents

Summary

The general purpose of planned sexual health education for children and young people is to provide them with sufficient information about sexual health according to their age range, to inform them about attitude-value and understanding, to gain relationship and interpersonal skills, to develop their necessary responsibilities.

The protection, development and maintenance of sexual health depends on the awareness of individuals about sexuality and sexual health. Awareness begins in the family and is provided with comprehensive sexual health education in accordance with the needs in all periods of life such as preschool, school and after school. Sexual health education is not welcomed in developing countries. At the heart of this is the belief that sexual health education will encourage young people to have sexual intercourse. The development of sexual education is achieved in all age ranges with questions and answers that arise according to different age characteristics. Sexual health education is a very important factor for the psychological and physiological health of individuals in a society.

Key words*: sexual health education, sexual health education, reproductive health, abuse , parents, child abuse, Source of sexual information*

Cinsel sağlık eğitimi insanın var olduğu andan itibaren yaşamı boyunca devam eden bir süreçtir. Bu süreç; sağlık, eğitim, sosyal refah ve yasal sistemlerin tam olarak katılımını gerektiren geniş temelli, toplum destekli bir etkinliktir. Çocuklara ve gençlere yönelik planlanan cinsel sağlık eğitimlerinin genel amacı cinsel sağlık hakkında onlara yaş aralıklarına göre yeterli bilgi sağlamak, tutum-değer ve anlayış hakkında bilgilendirmek, İlişkiler ve kişiler arası beceri kazandırmak, gerekli sorumluluklarının geliştirilmesidir. Cinsel sağlığın korunması, geliştirilmesi ve sürdürülmesi bireylerin cinsellik ve cinsel sağlık konusunda bilinçlenmelerine bağlıdır. Bilinçlenme ailede başlar, okul öncesi, okul ve okul sonrası gibi yaşamın her döneminde gereksinime uygun şekilde kapsamlı cinsel sağlık eğitimiyle sağlanır. Cinsel sağlık eğitimine gelişmekte olan ülkelerde sıcak bakılmamaktadır. Bunun temelinde cinsel sağlık eğitiminin, gençleri cinsel ilişkiye teşvik edeceği kanısı olduğu düşünülmektedir. Oysa araştırmalar gençlere verilen kapsamlı bir cinsel eğitimin; cinsel ilişkiyi ertelediği, cinsel ilişki sıklığını azalttığı, gençlerin cinsel yolla bulaşan hastalıklardan daha iyi korunduğu ve daha olumlu arkadaşlık ilişkileri kurduğunu göstermektedir. Ayrıca bu eğitimin bireyin fiziksel, duygusal ve cinsel gelişimini anlamasına, güvenli ve sağlıklı cinsel davranış geliştirmesine yardımcı olmakla birlikte başkalarının görüşlerine, davranışlarına ve yaşam şekillerine, saygılı olma bilinci kazandırdığı bilinmektedir.

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), cinsel sağlığı; "cinsel yaşamın bedensel, ruhsal, zihinsel ve sosyal açıdan bir bütün olarak ele alınması yoluyla kişilik, iletişim ve sevginin olumlu yönde zenginleştirilmesi ve güçlendirilmesi" olarak tanımlamaktadır (Özcebe 2007; İKGV 2003; Sezgin 1998).

Başka bir tanıma göre cinsel sağlık; cinsel yolla bulaşan hastalıklar (CYBH)' dan korunmak, üremeyle ilgili sorunlardan uzak, doğum kontrolü, istenmeyen gebelikleri önlemek ve cinsel işlevin fizyolojisine uygun sıkıntısız ve istismardan uzak olumlu deneyimler yaşayabilmektir.

Bunların sağlanabilmesi için cinsel sağlığın korunması ve sürdürülmesi gerekmektedir. Cinsel sağlığın korunması, geliştirilmesi ve sürdürülmesi kapsamlı bir cinsel sağlık eğitimi ile mümkündür (Özcebe 2007; Çok 2004; Gendel and Bonner 1992).

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Cinsel Bilgi ve Eğitim Konseyi (SIECUS 1996-Sexuality Information and Education Council of United States)'ne göre cinsel sağlık eğitimi (CSE); yaşam boyu süren bilgi alma, tutum, inanç ve değerler kazanma sürecidir. CSE bireyin, özel yaşantısında olduğu kadar aile ve toplum yaşantısında da mutlu olmasını, erken yaşlardaki gebelikleri, düşükleri, CYBH ve HIV/AİDS'i

önlemek, doğru ile yanlışı, sağlıklı ile hastalıklı arasında seçim yapmanın inceliklerini kavratmak, sorumlu cinsel davranışların ve ilişkilerin güzelliklerini öğretmeyi amaçlar (Özcebe 2007; Çok 2004; Sağlık Bakanlığı 2005; Taşçı 2002).

İnsanlar doğdukları andan itibaren, başta aileleri olmak üzere yakın çevrelerinden cinsellikle ilgili çeşitli mesajlar almaya başlarlar. Ebeveynler çocuklarının cinsellikle ilgili konularda ilk eğiticileridir. Ebeveynler bu konuda çocuklarına direk bilgi verdikleri gibi, çocuklarının cinselliğe yönelik tutum ve değer yargılarının gelişmesinde de önemli rol oynamaktadırlar. Onlar çocuklarıyla konuşma, duygularını paylaşma, sevgi gösterme, onları giydirme ve onlara vücut bölümlerinin isimlerini öğretme gibi davranışlarla çocuklarına cinsellikle ilgili ilk bilgileri ve değer yargılarını aktarmaktadır (Hassan and Creatsas 2000, Snegroff 2000). Çocuklar büyüdükçe sosyal çevre içindeki ilişkileri de gelişmektedir. Böylece onlar ailelerinin dışında öğretmen, arkadaşlar, televizyon, müzik, kitaplar, reklamlar ve oyuncaklar gibi birçok kaynaktan cinsellikle ilgili uygun davranış ve değerler hakkında mesajlar almaya ve bilgiler öğrenmeye devam etmektedirler (Snegroff, 2000; www.fpq.asn.au 2001,www.pptc.org 2002). Çocukların ve gençlerin cinsel eğitimlerinde ideal olan, aile içinde başlayan eğitim sürecinin okullarda var olan formal cinsel eğitim programları ile devam etmesidir. Bulunduğumuz coğrafyada birçok ülkede henüz okullarda cinsel sağlıkla ilgili bir ders bulunmamaktadır. Dolayısıyla çocukların ve gençlerin cinsel sağlıkla ilgili konularda bilgi edinmeleri için güvenilir bir kaynak olarak ebeveynlerin rolü ön plana çıkmaktadır.

Ancak birçok toplumda cinsel sağlık konuları aile içinde çok rahat konuşulamamaktadır. Ayrıca ebeveynlerin kendileri de cinsel sağlıkla ilgili formal eğitim programlarından geçmedikleri için bu konuda yeterli bilgiye sahip değiller. Dünya Sağlık Örgütü ’nün gelişmekte olan ülkelere ait verileri, gençlerin cinsel konulardaki bilgi kaynağı olarak en sık arkadaş ve medyayı belirttiğini, öğretmen ve sağlık personelinden bilgi almanın nadir olduğunu ve ebeveynlerin cinsellikle ilgili primer kaynak olmadığını ortaya koymaktadır (www.who.int, 2001). Oysa gelişmiş ülkelerde yapılan çalışmalar ebeveynlerin çoğunluğunun çocuklarıyla cinsel konuları konuşabildiklerini göstermektedir. Bu çalışmalar adolesanların (ergen) daha çok anneleri ile konuşmayı tercih etiklerini de vurgulamaktadır (Diiorio et al. 1999, Jordan et al. 2000, Miller et al. 1998, Raffaelli et al. 1998, Young Pistella and Bonati 1998). Cinsellikle ilgili konularda ebeveynleriyle rahat bir şekilde konuşamayan ve okul yıllarında formal cinsel eğitim programlarından geçmeyen gençlerin, güvenilir olmayan kaynaklardan eksik ya da yanlış bilgi edinme olasılıklarının daha yüksek olacağı söylenebilir. Bilgi eksikliği gençlerin cinsel ve üreme sağlığı alanında yaşadıkları sorunların önemli bir nedeni olarak ele alınmaktadır (Sezgin ve Akın 1998). Çünkü bilgisizlik gençlerin sağlık uygulamaları ve cinsel davranışlarının getireceği risklerin farkında olmalarını engelleyebilmektedir. Bu nedenlerden dolayı başta ebeveynler ve okul sistemi olmak üzere güvenilir kaynaklar tarafından gençlerin cinsel konularda bilgilendirilmeleri oldukça önemlidir. Cinsel sağlık eğitiminin ebeveynler ve profesyoneller tarafından yeterli bir şekilde verilebilmesi için birinci adım, çocukluktaki cinsel gelişim dönemlerinin çok iyi anlaşılmasıdır.

Psikoloji alanında çok önemli eserleri olan Freud’un Dr.M.Fürst’e yazdığı mektupta yer alan şu ifadeler çocuk ve cinsel eğitim kavramı hakkında düşündürücüdür: “…Eğer çocuklardan ya da daha doğrusu gençlerden, beşeri cinsel yaşam hakkındaki söz konusu açıklamaları esirgemekle, ne elde edilmek isteniyor ki? Daha kendi içlerinde bu tür konulara yönelik bir ilgi uyanmamışken, bu ilgiyi zamanından daha önce uyandırmaktan mı korkuluyor? Bu tür bir gizlilikle, cinsel dürtüyü bastırma umudu mu görülüyor?”

Freud’un bahsettikleri içerisinde özellikle çocukların henüz cinselliğe dair ilgilerinin uyanmamış olmasına ilişkin söylediği söz, bebeklik dönemindeki haz ilişkisi bağlamındaki anne ile kurulan ilişkide zannedildiği gibi cinsellik bağlamında bir haz ilişkisi olmadığını, aslında Freud’un çocukta cinsellik konusundaki düşüncelerini uç olarak görünmemesi düşünülmektedir. Bir başka ifade ile Freud, çocuğa verilen masum olma görevinden ziyade çocuğun da istekleri olan bir birey olarak kabul edilmesi gerektiğini, çocuk olmakla birlikte bir insan olduğunun unutulmaması gerektiğini vurgulamıştır.

Freud’un 1905 tarihli Cinsellik Kuramı Üzerine Üç Deneme’si dönemin cinsellik algısına ve ön yargılarına açıkça meydan okuyan en önemli eserlerinden biri olarak değerlendirilir (Quinodoz, 2016, s. 71). Bu eserinde ise çocukluktaki cinsel gelişim dönemini Freud şu şekilde açıklar; çocukluk döneminde cinsel dürtülerin var olduğunu ve çocuğun farklı gelişim dönemlerinde farklı haz kaynakları olduğunu söyler. Anne memesini emmesini buna örnek gösterir ancak burada cinsel doyumun beslenme ihtiyacından ayrışmamış olduğunu vurgular. Freud, çocuk cinselliğinin amacını “herhangi bir erojen bölgenin uygun biçimde uyarılması ile elde edilen doyumdan ibaret” olarak tanımlar. Çocuğun anne memesini emmesi ile başlayan hazzı (oral haz), sonraki gelişim döneminde anal bölgeye (bağırsak işlevlerinin gelişimi ile birlikte tutma ya da boşaltma hazzı) ve 3-5 yaşlarıyla birlikte genital bölgeye yönelecektir. Freud, çocuğun bu yaş döneminde erişkindekinden farklı olarak “araştırma ve bilme dürtüsünden doğan pratik bir gereksinimle” hareket ettiğini

söyler. Freud her çocuğun aldığı eğitim baskısı ve sahip olduğu cinsel dürtü yoğunluğuna göre cinsel faaliyetlerinin de farklılaşabildiğini belirtmiştir. Bu farklılaşmanın doğallığıyla birlikte, her çocuğun ergenlik öncesi döneminde cinselliğe dair soru ya da merakının olduğunu iddia etmektedir.

Çocukta oluşan bu merakın gelişimsel bir norma olduğunu ve bu konuda yapılması gereken en doğru yaklaşım cinselliğe ayrıca bir gizlilik özelliği katmadan, hayatın bir parçası olduğunu, bununla birlikte sosyal ilişkilere olan katkısı ve öneminden de bahsederek, on yaşından sonrasına kalmaması şartıyla çocuğa bu konuda açıklama yapılmasıdır. Bütün bunlarla birlikte çocuğa ahlaki sorumluluklardan bahsedilmesi bu dönemde yapılması gerekli olan bir durumdur. Çocuğa yapılacak olan bu bilgilendirmeler için en uygun ve en tehlikesiz ortamın okul olduğu, okulda verilen eğitimler arasında yer almasının daha sağlıklı olacağını Freud belirtmiştir. Freud'un bu düşüncelerinden yola çıkarak çocuğun da bu bağlamda cinselliğe ayrıca bir önem atfederek saplantı yaşaması yerine hayatın normal akışı içerisinde cinselliği de kabul ederek, özellikle buna dair arzularından utanmayarak ve tüm bunlarla birlikte bu isteğini gerçekleştirmesine dair sosyal ve ahlaki açıdan dikkat etmesi gereken unsurlar olduğuna ilişkin bir bilinç geliştirmesi ve ayrıca arzularına esir olmayarak ego ve süperego durumlarının gelişmesi beklendik ve istendik bir durum olarak yorumlanabilir.

Cinsel eğitimin bir başka önemli noktası ise, cinsel istismarın engellenmesinde ve hem çocukların hemde ergenlerin bilinçlendirilmesinde büyük rol oynadığıdır. Cinsel istismar ile ilgili sorunların temelinde ise, çocukların ve gençlerin cinsel eğitim konusunda bilgi sahibi olmamaları yatmaktadır. Çocuk cinsel istismarı; nedenleri karmaşık, kısa ve uzun vadede psikolojik olarak olumsuz sonuçların yaşanmasına, bireyin yaşam kalitesinin ve yaşam doyumunun olumsuz etkilenmesine neden olan ciddi bir sosyal problem olarak karşımıza çıkmaktadır (Child Abuse Prevention Association, 2000). Çocuk cinsel istismarı, hem fiziksel hem duygusal hem sosyal hem de hukuki boyutları olan evrensel bir sorun olabilmekte ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO) çocuk istismarını, çocuğun sağlığına, yaşamına, gelişimine ve/veya itibarına fiili ya da potansiyel bir zarara neden olan fiziksel, duygusal, cinsel ve ekonomik açıdan her türlü kötü muamele olarak tanımlanmaktadır. Heger ve Emans (1992) ise, çocuk cinsel istismarını çocuğun bir yetişkin tarafından cinsel haz alma amacıyla zorla cinsel ilişkiye maruz bırakılması olarak tanımlamaktadır. Ovayolu, Uçan ve Serindağ (2007), çocuğun bir yetişkin tarafından cinsel gereksinim ve isteklerini karşılamak için zorla kullanılması cinsel istismar olarak kabul etmektedir. Polat (2000), cinsel istismarı; çocuğun bir yetişkin tarafından cinsel doyum olarak kullanılması ve fuhuşa zorlanması olarak tanımlamakatdır. Cinsel istismar, istismar türleri içerisinde belirlenmesi zor olan, istismara uğramış çocuğu, ailesini ve toplumu tümüyle derinden etkileyen ve psiko-sosyal sonuçları açısından önemli bir sorun olarak değerlendirilmektedir (Göker, Aktepe, Hesapçıoğlu ve Kandil, 2010). Çocukluk döneminde cinsel travma deneyimi yaşamak, kurbanın ruh sağlığını olumsuz etkileyen ve bu etkileri yaşam boyu süren olumsuz bir deneyim olmakla birlikte çocuğun yaşamında silinmeyen izler bırakabilmektedir (Moore, 2005). Çocuğa yönelik cinsel istismarın önlenebilmesi için de önleyici eğitim programları önemli olabilmektedir. Adalı (2007) 10-12 yaş grubu çocuk ve ebeveynleri için hazırlanıp uygulanan eğitim programının, çocuk ve ebeveynlerin bilgi düzeylerini artırdığını ifade etmiştir. Cinsel eğitim sayesinde bireyin hem kendi bedenine hem de karşı cinsin bedenine saygı duymayı öğrendiğini, cinsellikle ilgili doğru bilgi ile donandığında yanlış bilgileri reddedebildiğini ortaya konulmaktadır (Çalışandemir, Bencik ve Artan, 2008). Cinsel eğitimin zamanında ve gerekli düzeyde verilmesi, gelecek nesilleri cinsellikle ilgili mit ve yanlış düşüncelerden de kurtarır. Pek çok cinsel problemin yanlış bilgi ve inanışlardan ortaya çıktığı düşünülürse; doğru ve yerinde bir cinsel eğitimin önemi daha da anlaşılır. Ancak; cinsel eğitimin, tabu, ayıp, günah, yasak olarak görülmesi, cinsel eğitimin ergenlikle başlaması gerektiğinin düşünülmesi; 0-6 yaş arasındaki çocuğun sorularının cevaplanmamasına ve bu dönemdeki arayışın sağlıksız tamamlanmasına neden olur. Ebeveynlerin çocuklara cinsel eğitim verilmesinden kaçınmasının sebebi ise; ebeveynlerin cinselliği çocuk çocuğun masumiyetine yakıştırmamaları, çocuğun cinsellik algısının yetişkinlerdeki gibi olacağı düşüncesidir. Oysa bu dönemde çocuk cinselliği yetişkinler gibi algılanmamakta; bebeğin nasıl dünyaya geldiğini, anne karnında neler olduğunu, çocukların nasıl doğeuğunu, cinsiyetler arası farkların ne olduğunu sorgulamak istemektedir. Ayrıca çocuklar sordukları sorular ile nelerin yasak, nelerin ayıp ve suç olduğunu, sınırların nerede başlayıp nerede bittiğinide öğrenmeye çalışmaktadır (Keçe,2012). Çocuğun cinsiyete dair rollerini kazanmasında ailenin davranışları oldukça önemlidir. Cinsel eğitimin çocukta tamamlanmaması, yanlış bilgiler öğretilmesi veya cinselliğe dair öğrendiği olumsuz izlenim ve tutumlar, ömrü boyunca devam edecek ve tüm yaşamını etkileyerek; sağlıksız, başarısız ve mutsuz bir cinsel hayatın temelleri atılacaktır. Bu olumsuz bakış açısı ve tutum ile çocuk kendi bedeninden. Cinselliğinden de utanıp suçluluk duygusu geliştirecektir ve özgüven duygusu sarsılacaktır.

Çocukların sorduğu sorular karşısında uygulanacak en uygun tutum ise; meraklarından dolayı çocukları azarlamadan, ayıplamadan, sorularına yumuşak bir üslupla, doğru ama anlayabilecekleri bir seviyede kısa ve

net cevaplar vermektir. Çocuğa kendini ifade edebileceği, sorularına tatmin olabileceği cevaplar vermek ve bunun için ona güvenli bir ortam yaratmak çok önemlidir. Özellikle cinsiyet farkları, cinsel gelişim, cinsel organlar, ergenlik dönemi ile birlikte yaşanan fiziksel değişim, adet dönemi, doğum gibi konular hakkında bilgi vermek gereklidir.

Çocuklara temel duygusal ve cinsel sağlamlığı vermek her ebeveynin sorumluluğuna aitdir. Çocukların soruları karşısında anne babalar sabırlı olmalı, iyi şekilde onları dinlemeli, çocuğun neyi öğrenmek istediğini tam olarak anlamalı, dürüst ve gerçekçi olmalı, bu konuları konuşmaktan korkmamalı, herşeyi hemen araştırmadan bilgi sahibi olmadan anlatmamalı, çocuğun anlamayacağı detaylara girmemeli, sorulara cevap verirken çocuğun yaşını göz önünde bulundurmalıdır. Cinsel eğitimin gelişimi her yaş aralığında, farklı yaş özelliklerine göre ortaya çıkan sorular ve bunların cevapları ile sağlanır. Cinsel sağlık eğitimi bir toplumdaki bireylerin psikolojik ve fizyolojik sağlığı için çok önemli bir faktördür.

Ədəbiyyat

1. Çalışandemir F, Bencik S, Artan İ. Çocukların cinsel eğitimi: Geçmişten günümüze bir bakış. Eğitim ve Bilim. 2008; 33 (150): 14-27.
2. Özan S., Aras Ş., Şemin S.ve Orçun E. (2004). Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerinin cinsel tutum ve davranış özellikleri. Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 18(1), 27-39
3. Gölbaşı Z. (2003). Sağlıklı gençlik ve toplum için bir adım: Cinsel sağlık eğitimi. Aile ve Toplum Dergisi 2 (6):33-40.
4. Mahler M.S., Çam F. & Bergman A. (2012). İnsan yavrusunun psikolojik doğumu (2.Basım.) (AN Babaoğlu, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
5. Jacobson, E. (2015). Kendilik ve nesne dünyası. (S.Yazgan, Çev.). İstanbul: MetisYayıncılık
6. Çok F. (2004) Ergenler, Medya ve Cinsellik, Medya ve Cinsellik-CETAD, Cinsellik ve Cinsel Tedaviler V. Ulusal Kongresi “Farklı Yüzleriyle Cinsellik”, İstanbul
7. UNESCO, International Technical Guidance on Sexuality Education; An evidence-informed approach for schools, teachers and health educators. December 2009.

Rəyçi: dos. S.Allahyarova

Göndərilib: 17.02.2021 Qəbul edilib: 20.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/96-99

Natiq Elməddin oğlu İbrahimov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
natiq1607@gmail.com

KOMMERSİYA SİRRİNİN HÜQUQİ ANLAYIŞI, ELEMENTİNƏ DAİR YANAŞMALAR

Açar sözlər: *kommersiya sirri, əqli mülkiyyət hüququ, mülki hüquq, Azərbaycan qanunvericiliyi, kommersiya əhəmiyyətli məlumat, nou-hau*

The legal concept of a trade secret and its element

Summary

In the broadest sense of civil law, trade secret is the object of its separate branches. The legal institution of trade secret occupies a special place in the system of civil and commercial law and includes a set of general and special civil law rules governing the civil circulation of commercially important information. The Civil Code of the Republic of Azerbaijan does not define a trade secret and does not specify its individual elements. However, we have a special act of legislation in our legislation that regulates trade secrets. Its main element is "information". In order to determine the commercial significance of information under the legislation of Azerbaijan, it is important to clearly define these criteria in the legislation, as well as to cause certain problems in a dynamic environment. According to the legislation of Azerbaijan, there are criteria set out in the legislation to determine the commercial significance of the information. The precise definition of these criteria in the legislation is important, but can also lead to certain problems in a dynamic environment.

Key words: *commercial secrets, intellectual property law, civil law, Azerbaijani legislation, commercially important information, nou-hau*

Giriş

Kommersiya sirrinin qorunmasının təmin edilməsi ilə bağlı hüquqi tənzimləmə ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsi şəraitində yüksək aktuallıq və praktik əhəmiyyət qazanmışdır. Kommersiya sirrinin hüquqi institutu mülki və kommersiya hüququ sistemində xüsusi yer tutur və kommersiya baxımından əhəmiyyətli məlumatların mülki dövriyyəsini tənzimləyən ümumi və xüsusi mülki hüquq qaydaları toplusunu özündə cəmləşdirir. Yəni kommersiya sirri istehsal olunan və satılan mallarda, işlərdə və göstərilən xidmətlərdə ifadə olunur. Kommersiya sirrinin əsasını kommersiya əhəmiyyətli məlumatlar təşkil edir.

Məlumat, informasiya ifadələrinə alimlər müxtəlif cür anlayış verməyə çalışmışlar. Mülki dövriyyədə tətbiq olunan məlumat, informasiya anlayışının müxtəlifliyi də məhz elə bu yanaşma fərqliliyindən qaynaqlanır. Ticarət dəyəri olan məlumat anlayışı ümumi "məlumat" kateqoriyasından götürülmüşdür. İnformasiya maddə, enerji, məkan - zamanla yanaşı kainatın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. (Qavrilov, 1998: 10, 84)

Kommersiya əhəmiyyətli informasiya, məlumatların spesifikliyi sahibkarlıqla məşğul olan şəxslər üçün kommersiya dəyəri ilə müəyyən edilir. Məlumat kommersiya dəyərli obyekt kimi kitab, broşura formasında və ya elektron informasiya bazasında yerləşdirilmiş formada ola bilər. Bu zaman onun ticari əhəmiyyəti bu cür məlumatları gəlir əldə etmək üçün alqı-satqı münasibətlərinin predmeti olan əmtəəyə bərabər edir.

Mülki dövriyyədə olan "məlumat" anlayışını müəyyənləşdirən əksər hüquqşünaslar, maddi daşıyıcılardan - fiziki obyektlərdən (fərdi sənədlər və məlumat sistemlərindəki sənədlər massivi və s.), sosial və iqtisadi proseslərdən asılı olmayaraq hüquq münasibətlərinin obyekti ola bilməyəcəyini vurğulayırlar. (Baçilo, 2003: 15) İnformasiya fərdin, cəmiyyətin və dövlətin ehtiyaclarını təmin edir, davamlı olaraq sosial mühitdə dolaşır, beləliklə bu da hüquqi tənzimləmə obyekti olan yeni tip sosial münasibətlərin meydana gəlməsinə və məlumatların hüquqi tənzimlənməsinə ehtiyac duyulmasına səbəb olur. (Suxanova, 1990: 5)

Mülki dövriyyədə istifadə olunan bir hüquqi kateqoriya kimi məlumat anlayışından irəli gələrək, məlumat özü-özlüyündə material daşıyıcısı xaricində mövcud ola bilməz. Bu səbəbdən, mülki hüquqi tənzimetmə obyekti kimi informasiya mənbələri, informasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələri çıxış edə bilər, məlumat özü tək başına mülki hüquqi tənzimetmə obyekti kimi çıxış edə bilməz. (Severin, 2009: 40)

Mülki hüquqa geniş mənada yanaşsaq kommersiya sirri onun ayrı-ayrı sahələrinin obyekti kimi çıxış edir. Kommersiya hüququ nəzəriyyəsi kommersiya sirləri institutunun ticari dövriyyədəki rolunu və yerini müəyyənləşdirir. Ticari dövriyyədə kommersiya sirlərinin qorunmasını təmin edən fəaliyyətlər, bir kommersiya təşkilatının gəlirlərini artırmaq, əsassız xərcləri aradan qaldırmaq, mallar bazarında mövqeyini qorumaq və ya digər kommersiya faydaları əldə etmək məqsədi ilə uzun müddət davam edən bir sıra tədbirlər şəklində təmsil oluna bilər. Bu növ fəaliyyətin subyektləri müxtəlif kommersiya hüquqnun subyektlərinə aid olan şəxslərdir. Onlar öz kommersiya məqsədlərini ticarərt hüququnun obyekti olan malların dövriyyə qabiliyyəti şəraitində realizə edirlər. Kommersiya sirrinin qorunması fəaliyyətinin əsas məğzi təşkilati, hüquqi, elmi-metodik xarakterli tədbirlər görməklə subyektlərə öz məqsədlərinə çatmaq üçün kömək göstərməkdir.

Kommersiya əhəmiyyətli məlumatların istifadəsi və onun məxfiliyinin qorunması ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsində əmək qanunvericiliyinin ayrı-ayrı müddəaları tətbiq olunur. Xüsusilə, işəgötürən və işçi arasındakı əmək müqaviləsində kommersiya əhəmiyyətli məlumatların tətbiq edilməsi ilə görülən işlərdə məxfiliyin təmin olunması ilə bağlı şərtin qoyulması nəzərdə tutula bilər (Rusiya Federasiyasının Əmək Məcəlləsi, maddə 57). Rusiya Federasiyasının Əmək Məcəlləsinin 81-ci maddəsində kommerisya sirrinin yayılmasına görə işəgötürənin işçini işdən çıxarmaq hüququnun olduğu qeyd olunmuşdur.

Kommersiya sirri və onun mühafizəsi ilə bağlı müddəalara digər qaunvericilik aktlarında da rast gəlmək olar. Bir çox dövlətlərin rəqabət haqqında qanunvericiliyində kommersiya sirri təşkil edən məlumatların qeyri-qanuni istifadəsi qadağan edilir. Antiinhisar orqanlarının funksiya və səlahiyyətləri sırasına kommersiya sirri təşkil edən məlumatları qeyri-qanuni yayanlara qarşı sanksiya tətbiq etmək hüququ da daxil edilir.(Severin, 2009: 82)

Ümumiyyətlə, kommersiya sirri hüquq institunun müstəqil institut olması məsələsi hüquq doktorinasında mübahisəli məsələdir. Bir qrup alimlər onun patent kimi mühafizə olunmadığını əsas gətirir və qeyd edir ki, patent hüququnda patentin özü mühafizə obyektidir, kommersiya sirri məsələsində isə kommersiya sirrində maraqlı olan şəxslərin maraqları mühafizə obyektidir. (Dozorsev, 2005: 24) Dozorsev V.A. (2005: 44) qeyd edir ki, "Nou-hau sahibinin mütləq qoruması yoxdur (məsələn, patent sahibinin malik olduğu kimi). Onu kvazimütləq kimi xarakterizə etmək olar.

Digər qrup alimlər isə hesab edirlər ki, mühafizə edilməyən məxfi elmi-texniki, ticarət, maliyyə və digər məlumatları özündə cəmləşdirən nou-hau müstəsna hüquqların obyekti deyil. (Zenin, 2008: 171) Onlar hesab edirlər ki, kommersiya sirri üçüncü tərəflərə məlum olmadığı üçün müstəsna hüquq obyekti ola bilməz, çünki üçüncü şəxs özünə məlum olmayan bir obyekti istifadə etməmək və ya açıqlamamaq məcburiyyətində qala bilməz. (Qavrilov, 2002: 96)

Kommersiya sirri hüquqi institutunu xüsusi hüququn müstəqil institutи kimi nəzərdən keçirlməsi doğru olardı. Belə ki, kommersiya əhəmiyyətli məlumatların əqli mülkiyyət və mülki hüququn qarışıq, ortaq obyekti olmasına baxmayaraq mövcud mülki hüquq normaları bu obyektlə davranış və onun məxfiliyinin mühafizə qaydalarını müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dövlətlərin milli qanunvericiliyində kommersiya sirri hüquq institutu müstəqil institut kimi xarakterizə edilir. Rusiya Federasiyası Mülki Məcəlləsinin dördüncü hissəsinin 75-ci və 77-ci fəslində kommersiya sirri təşkil edən məlumat konsepsiyası ilə əlaqəli istehsal sirri (nou-hau) və texnologiya ilə əlaqədar müddəalar əks olunmuş və kommersiya sirrinə sahib şəxsin kommersiya sirri rejiminə daxil olduğu qeyd edilir. Oxşar müddəa Azərbaycan Respublikası Kommersiya sirri haqqında Qanununun 12-ci maddəsində də qeyd edilir. Qanunun 12.1-ci maddəsində "nou hau"nun əqli mülkiyyətin obyekti olduğu göstərilmişdir. Qanunun 2.0.2-ci maddəsinə əsasən **"*nou-hau*"** -əqli fəaliyyətin nəticəsi kimi kommersiya sirrinə aid edilən, qanunvericiliyə, yaxud sahibinin mülahizələrinə əsasən patentlə mühafizə olunmayan məlumatlardır.

Rusiya Federasiyasınını Kommersiya sirri haqqında Federal Qanunun 3-cü maddəsinə əsasən kommersiya sirri mövcud və ya mümkün şəraitdə sahibinə gəlirlərini artırmağa, əsassız xərclərdən çəkinməyə, mallar, işlər, xidmətlər bazarında mövqeyini qoruyub saxlamağa və ya digər kommersiya faydaları əldə etməyə imkan verən məlumatların məxfilik rejimidir.

ABŞ qanunvericiliyində kommersiya sirrinə minimal tələblər qoyulmuşdur. Ümumi məlumatdan fərqli olaraq hər kəsin asanlıqla əldə edə bilməyəcəyi, üçüncü şəxslərə məlum olmayan elementləri özündə daşıyan məlumatları kommersiya əhəmiyyətli məlumatlar kateqoriyasına aid etmək olar. Kommersiya sirri kateqoriyasına aid məlumatlar nəşrlərdə və ya digər ictimaiyyətə açıq mənbələrdə olmamalı, rəqiblər və ya digər mütəxəssislər üçün aşkar mənbələrdə əl çatan olmamalıdır. Bununla yanaşı, dərc edilmiş məlumatlar bir mütəxəssisə elmi araşdırmalarının köməyi ilə kommersiya sirrinin məzmunu barədə məlumat verməyə

imkan verərsə belə kommersiya sirri kimi mühafizə olunmadan məhrum olmur. (Peskova, 2011: 371-372) Burda əsas məsələ kommersiya əhəmiyyətli məlumatın hamının asanlıqla əldə edə biləcəyi məlumatlar kateqoriyasın aid olmamasıdır.

Böyük Britaniyada ilk dəfə kommersiya sirri ilə bağlı məhkəmə işi 1817-ci ildə olmuşdur. Bu iş Böyük Britaniyada məxfilik (gizlilik) hüququ adlanan bu sahənin inkşafının əsasını təşkil etmişdir. Məxfilik, gizlilik hüququnun tənzimləmə obyekti sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsindəki münasibətlərdir, oxşar yanaşma dövlət sirlərini və şəxsi həyat sirlərini qorumaq üçün də tətbiq edilir. İngilis hüququnda kommersiya sirləri əqli mülkiyyətin elementlərindən biri kimi qəbul edilir.

İngiltərədə məlumat aşağıdakı şərtlər daxilində qanunla müdafiə olunan obyektə çevrilir:

1) məlumatın "ayrılmaz məxfilik xüsusiyyəti" olmalıdır;

2) məlumat, onu açıqlamamaq, yaymamaq öhdəliyi ilə şərtləndirilməlidir;

3) bu məlumatdan qanunsuz istifadə sahibinə ziyan vurma ehtimalını nəzərdə tumalıdır. (Bredinskiy, 2007: internet resursu)

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsində kommersiya sirrinə anlayış verilməmiş, onun ayrı-ayrı elementləri dəqiqləşdirilməmişdir. Lakin qanunvericiliyimizdə kommersiya sirri məslələrini tənzimləyən xüsusi qanunvericilik aktımız mövcuddur. 4 dekabr 2001-ci ildə qəbul edilmiş Kommersiya sirri haqqında Azərbaycan Respublikası haqqında Qanunun 2.0.1-ci maddəsinə əsasən "***kommersiya sirri*"** - hüquqi və fiziki şəxslərin istehsal, texnoloji, idarəetmə, maliyyə və başqa fəaliyyəti ilə bağlı, sahibinin razılığı olmadan açıqlanması, onların qanuni maraqlarına ziyan vura bilən məlumatlarlardır. Yuxarıda qeyd etdiklərimizin təsdiqi kimi milli qanunvericiliyimiz də kommersiya sirrinin əsas elementi kimi "məlumat"ı vurğulayır.

Qanunun 3-cü maddəsində məlumatın kommersiya sirrinə aid edilmə meyarları sadalanır.

İlkin meyar olaraq məlumatın kommersiya dəyərinə malik olması (başqa şəxslərə məlum olmadığına görə fəaliyyət sahəsində üstünlük qazanmaq və mənfəət əldə etmək baxımından əhəmiyyətlidir, digər şəxslərə bütövlükdə, yaxud hissələrlə satıla, bağışlanıla, müqavilə əsasında, yaxud varislik qaydasında verilə bilər və s.);

İkinci meyar, məlumatın məxfiliyinin qorunması məqsədilə sahibi tərəfindən hüquqi, təşkilati, texniki və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi;

Üçüncü meyar, bu məlumatların sərbəst əldə olunmasının qanuni əsaslarla məhdudlaşdırılması.

Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən məlumatın kommersiya əhəmiyyətli olmasını müəyyən edilməsi üçün bu meyarların qanunvericilikdə dəqiq təsbiti mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı dinamik münasibətlər mühitində müəyyən problemlərin əmələ gələməsinə də səbəb ola bilir.

Qanunun 4-cü maddəsində kommersiya sirri hesab oluna bilməyən məlumatların siyahısı qeyd edilmişdir. Bununla da Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi kommersiya sirri hesab oluna biləcək məlumatların həddini genişləndirmişdir. Əsas meyyar kimi məlumatın "Kommersia sirri" haqqında Qanunun tələbələrinə uyğun olması və bu məlumatların hüquqi və fiziki şəxslərə mənsub olması xüsusi olaraq qeyd olunur. Kommersiya sirri hesab olunmayan məlumatlara aşağıdakılar daxildir:

- dövlət sirrini təşkil edən məlumatlar;
- təsis sənədlərində əksini tapan məlumatlar (kommersiya hüquqi şəxslərin təsisçiləri (iştirakçıları) və onların nizamnamə kapitalındakı payları barədə məlumatlar istisna olmaqla);
- sahibkarlıq fəaliyyətinin bəzi növləri ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyalar haqqında məlumatlar;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda auditor rəyi daxil olmaqla maliyyə hesabatlarında olan məlumatlar;
- Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə əsasən vergi ödəyicisi barədə vergi sirri hesab olunmayan məlumatlar;
- əməyin ödənilməsi formaları və məbləği barədə, əmək haqqı və sosial ödənişlər üzrə borclar, işçilərin say tərkibini, boş iş yerlərinin mövcudluğunu əks etdirən məlumatlar;
- patent və digər mühafizə sənədləri ilə qorunan əqli mülkiyyət obyektləri haqqında məlumatlar;
- qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən qiymətli kağızların emitenti, qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırılan şəxslər, mərkəzi depozitar, səhmdar investisiya fondu və investisiya fondunun idarəçisi tərəfindən açılmalı olan məlumatlar;
- qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti barədə məlumatlar;
- özəlləşdirmənin dövlət proqramının həyata keçirilməsi və konkret obyektlərin özəlləşdirmə şərtləri barədə məlumatlar;
- hüquqi şəxsin ləğvi və onun kreditorları tərəfindən tələblərin irəli sürülməsi qaydası və müddəti barədə məlumatlar;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən barəsində məsuliyyət növü nəzərdə tutulan əməllərə dair məlumatlar;
- ekoloji və antiinhisar qanunvericiliyinə əməl olunması, əməyin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin sağlamlığına ziyan vura bilən məhsulların satışı ilə bağlı məlumatlar;
- kommersiya sirri rejiminin qoyulması qüvvədə olan qanunvericiliklə məhdudlaşdırılan məlumatlar;
- telekommunikasiya operatoruna və telekommunikasiya provayderinə nömrə resursunun ayrılması, dəyişdirilməsi və geri alınması haqqında məlumatlar;
- qanunvericiliyə əsasən kommersiya sirri hesab edilməyən digər məlumatlar.

Nəticə

Beləliklə, kommersiya sirrinin əsasında kommersiya əhəmiyyətli məlumatlar durur. Kommersiya sirrinin əsas elementini ticarət, kommersiya "sirr"inin özü təşkil edir. Ticarət sirlərinə - özündə hər hansı müəssisənin xüsusiyyətlərini, onun özünə xas kommersiya fəaliyyətinin ayrı-ayrı detallarını özündə birləşdirən fərdilik, ticarətdə müstəsnalıq elementləri (məsələn, malların alındığı yerlər, alıcıların siyahısı, qiymət hesablama məlumatları) daxildir.

Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, məlumatların kommersiya əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün Kommersiya sirri haqqında Qanunda müəyyən edilmiş meyarlar mövcuddur. Qanunvericilikdə bu meyarların dəqiq təsbiti əlbətdə ki, vacibdir. İnformasiya əsrində kommersiya əhəmiyyətli informasiyaların hüquqi təsbiti üçün bu çox əlverişli hesab edilə bilər. Lakin bu cür dəqiq meyarların mövcudiyyəti eyni zamanda dinamik, inkşaf edən kommersiya mühitində müəyyən problemlərə də səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Гаврилов О.А. Информатизация правовой системы России. Теоретические и практические проблемы. М., 1998. 432 с. http://telecomlaw.ru/young_res/Gavrilov_Prav-inf-ob-chast.pdf
2. Бачило И.Л. Информационное право: основы практической информатики: Учебное пособие. М., 2003. С. 61–71
3. Право и информатика: сборник статей/под ред. Е.А.Суханова. Москва: Издательство Московского университета, 1990. 143 с.
4. Северин В.А. Коммерческая тайна в России. 2-е изд., перераб. и доп. ИКД «Зерцало-М», 2009. 472 с.
5. Трудовой кодекс Российской Федерации" 30.12.2001. ст. 57 http://www.consultant.ru/document/cons_ doc_ LAW_34683/2debf15d9e8f632d1a9626d60877f 94e84c1cb7c/
6. Северин В.А. Коммерческая тайна в России. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ИКД «Зерцало-М», 2009. 472 с.
7. Дозорцев В.А. Интеллектуальные права: Понятие. Система. Задачи кодификации. Сб. статей / Исслед. центр частного права. М., 2005. 416 С. http://telecomlaw.ru/young_res/Doz_inrigth.pdf
8. Дозорцев В.А. Интеллектуальные права: Понятие. Система. Задачи кодификации. Сб. статей / Исслед. центр частного права. М., 2005. 416 С. http://telecomlaw.ru/young_res/Doz_inrigth.pdf
9. Зенин И.А. Гражданское и торговое право зарубежных стран. М., 2008. 191 С.
10. Гаврилов Э.П. О кодификации законодательства, относящегося к интеллектуальной собственности // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. 2002. № 10.
11. Федерального закона «О коммерческой тайне». 29.07.2004 https://www.consultant.ru/ document/cons_ doc_LAW_48699/ea6f7bb32cdb797dc30aca18be2a215cd0211ad2/
12. Пескова Д.Р. Эволюция коммерческой тайны в Соединенных Штатах Америки // Экономические науки, 2011, № 1.
13. Брединский А.Г. Правовой режим и защита коммерческой тайны в США и Великобритании // Бизнес и право. 2007. № 8. www.sec4all.net.
14. "Kommersiya sirri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 4 dekabr 2001-ci il № 224-IIQ. http://www.e-qanun.az/framework/2861

Rəyçi: dos. İ.Veliyev

Göndərilib: 21.01.2021 Qəbul edilib: 08.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/100-102

İntizar Əbülfəz qızı Əsgərova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
esgerliintizar8@gmail.com

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ ZƏMİNİNDƏ İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞ HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ POZUNTULARININ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, insan hüquqları pozuntuları, beynəlxalq hüquq, münaqişənin beynəlxalq-hüquqi təzahürləri*

Analysis of violations of human and civil rights and freedoms in the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict

Summary

As a result of the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh, which began with unfounded territorial claims by Armenian nationalists, the Caucasus has become one of the hottest regions in the world. The international legal manifestations of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict are clearly visible. Thus, the occupation of Azerbaijani lands, the living conditions of people expelled from the occupied territories, which are reflected in international agreements, freedom, property, non-torture, etc. Violation of Armenia's rights clearly shows Armenia's violation of the norms and principles of international law. The restoration of a comprehensive, just peace in the Caucasus can be achieved only on the basis of adherence to the universally recognized norms and principles of international law.

Key words: *Nagorno-Karabakh conflict, Armenian aggression against Azerbaijan, human rights violations, international law, international legal manifestations of the conflict*

Giriş

Beynəlxalq hüququn hər bir subeyktinin üzərinə götürdüyü öhdəliklər ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərinə riayət edilməsindən başlayır.

Erməni millətçilərinin əsassız ərazi iddiaları ilə başlanmış Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Qafqaz dünyanın ən qaynar regionlarından birinə çevrilmişdir. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına, xalqına və dövlətçiliyinə qarşı uzun müddət törədilən və son dövrdə daha da genişlənən cinayətlər beynəlxalq hüquq normalarının nəinki kobud şəkildə pozulması, eyni zamanda, cəmiyyətdə beynəlxalq hüquqa olan inamı qırmaqla beynəlxaql əməkdaşlıq siyasətinə ağır zərbələr vurmuşdur. Bu cinayətkar əməllər beynəlxalq hüququn sas prinsiplərinin ciddi şəkildə pozulması ilə müşayiət edilir. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq-hüquqi təzahürləri aydın şəkildə görünür. Belə ki, Azərbaycan torpaqlarının işğal olunması, işğal olunmuş ərazilərdən qovulmuş insanların beynəlxalq müqavilələrdə ifadəsini tapmış yaşamaq, azadlıq, mülkiyyət, işgəncəyə məruz qalmamaq və s. hüquqlarının pozulması Ermənistanın beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini pozmasını açıq şəkildə göstərir. Qafqazda hərtərəfli, ədalətli sülhün bərpasına ancaq, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış norma və prinsiplərinə riayət olunması əsasında nail olmaq olar.

Son dövrdə baş vermiş hadisələri nəzərə alsaq, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həm ölkəmiz, həm də Qafqaz regionunda öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Müasir dövr üçün ən aktual və əhəmiyyətli məsələlərdən biri olan insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı şəkildə müdafiəsindən yola çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yarandığı vaxtdan Ermənistan tərəfindən daim olaraq insan hüquq və azadlıqları kobud şəkildə pozulmuşdur. Bu isə birbaşa olaraq beynəlxalq hüququn əsas norma və prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də, Ermənistan tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının pozuntuları dünya birliyinin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycanda insan hüquqları və demokratiyanın inkişafına mane olan ən başlıca səbəblərdəndir. Cənubi Qafqaz regionunda beynəlxalq hüquqa və ATƏT-in Helsinki Yekun Aktına uyğun sivil, dövlətlərarası münasibətlər bərqərar olmamışdır. İki ölkə arasında elan edilmədən aparılan müharibənin nəticələri bölgədə sülh və sabitliyin yaranmasına mane olmuşdur.

Müharibənin bütün dəhşətlərini və ölkəyə vurduğu maddi-mənəvi zərəri təkcə statistik göstəricilərlə ifadə etmək mümkün deyil.

Beynəlxalq humanitar hüquq insan həyatının qorunmasını təmin etməklə, bu müdafiəni müharibə və hərbi münaqişələr dövründə də həyata keçirməkdədir. Bu mənada o, insan həyatının qorunmasını yaşama

haqqından daha da irəli götürməkdədir. Belə ki, humanitar hüquq müharibə zamanı insanların aclıqla üzbəüz buraxılmasını, yaşamaları üçün mühüm olan yerlərin dağıdılmasını qadağan edir. Beynəlxalq insan hüquqları hüququ müharibə zamanı mülki əhalinin qorunmasına bu dərəcə əhəmiyyət verdiyi və Ermənistanın da bu müddəaları özündə əks etdirən aktları ratifikasiya etdiyi təqdirdə davamlı olaraq fundamental insan haqları Ermənistan tərəfindən pozulmuşdur. (2, s.81).

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı insan hüquqlarının və humanitar hüquq normaları tələblərinin pozulması faktları kifayət qədər çoxdur. İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməni və insan hüquqları sahəsində bir çox müqavilə və konvensiyaları qəbul etmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlar, həmin müqavilə və konvensiyaların iştirakçısı olan dövlətlər onlarda nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqların təmininə hörmətlə yanaşmalıdırlar.

Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq paktın 2-ci maddəsində göstərilir ki, hər bir dövlət onun ərazisi hüdudlarında və onun yursidiksiyasında olan bütün şəxslərin bu Paktda elan olunmuş hüquqlarına heç bir cəhətdən, o cümlədən irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini, siyasi və digər əqidələri, milli, yaxud sosial mənşəyi, mülki vəziyyəti, yaxud digər hallar baxımından fərq qoyulmadan hörmət etməyi və onların təmin olunmasını öhdəsinə götürür. (4). Lakin bu müddəaların tələbi Ermənistan tərəfindən tamamilə pozulmuşdur. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiya, eləcə də Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş digər Konvensiyaları araşdırmaqla onlarda nəzərdə tutulan müddəaların tələblərinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı pozulmasına dair yüzlərlə fakt göstərmək mümkündür.

Erməni qəsbkarları tərəfindən törədilən Xocalı soyqırımı insan hüquq və azadlıqlarının ən kobud və ən qəddar şəkildə pozulmasına bir nümunədir və bu, bir çox beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş sənədlərdə də öz əksini tapıb. Bu sənədlərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü, Xocalıda mülki insanların vəhşicəsinə öldürülməsi birmənalı olaraq pislənilir. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə dəstək ifadə olunaraq, güc tətbiq etmək yolu ilə ərazi əldə edilməsinin BMT nizamnaməsinə və beynəlxalq hüquqa zidd olduğu bir daha vurğulanır, Xocalı qurbanlarının və onların qohumlarının onlara vurulmuş mənəvi və maddi itkilərə görə ədalətli və hüquqi əsasda təzminat almaq hüququ da tanınır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 5-ci maddəsində göstərilir: "Heç kim isgəncələrə və yaxud ağır, qeyri-insani və ya onun ləyaqətini alçaldan rəftara və cəzaya məruz qalmamalıdır". (5).

Azərbaycan ərazilərini işğal etmək məqsədilə həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar hüquqi müstəvidə təcavüz kimi dəyərləndirilir. Eyni zamanda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalı faktı təsdiq edilmişdir. Belə ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Böyük Palatasının “Çıraqov və digərləri Ermənistana qarşı” işi üzrə çıxarılan qərarında (2015) Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın ərazilərinin işğalı faktının ərizəçilərin hüquqlarının pozulması ilə qarşılıqlı əlaqəyə malik olduğu vurğulanıb. Məhkəmə Konvensiyanın 1 nömrəli Protokolunun 1-ci maddəsinin, Konvensiyanın 8 və 13-cü maddələrinin davam edən pozuntusunun baş verdiyini qət etmişdir. Konvensiyanın qeyd olunan maddələri ilə şəxsin öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququ (1 nömrəli Protokolun 1-ci maddəsi), şəxsi və ailə həyatına, evinə və yazışma sirrinə hörmət hüququ (8-ci maddə) və hüquq və azadlıqları pozulan hər kəsin səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinə malik olma hüququ (13-cü maddə) qorunur. Beləliklə, qeyd etdiyimiz bu hüquqlar və bunun kimi Konvensiya ilə qorunan bir çox hüquq və azadlıqlar Ermənistan tərəfindən dəfələrlə kobud şəkildə pozulmuşdur. (6).

Ermənistan Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüququn pozulması prizmasında təhlil edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın ölkəmizə qarşı açıq-aşkar təcavüzü bütün beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə ziddir. Belə ki, dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təminatçısı olan BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində təşkilatın əsas vəzifəsi kimi “beynəlxalq sülhü qorumaq və bu məqsədlə təcavüz hərəkətlərinə və ya sülhün pozulmasına yönəlmiş digər pozuntulara qarşı təsirli kollektiv tədbirlər həyata keçirmək” nəzərdə tutulur. Nizamnamə nəinki təcavüzü, həm də dövlətlərarası münasibətlərdə qüvvə və ya hədə tətbiq etməni də qadağan edir (2ci maddənin 2ci bəndi), dövlətlər arasında baş verə biləcək hər cür mübahisələri ancaq dinc vasitələrlə həll etməyi tələb edir (2ci maddənin 3cü bəndi) (3, s.3, 19-20).

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü zamanı qadınların və uşaqların hüquqlarının kobud şəkildə pozulması məsələlərinə gəldikdə isə, Ermənistan BMT-nin Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiyasını ratifikasiya etmiş, lakin buna baxmayaraq uşaqlara qarşı zorakılıq əməlləri törətməkdən çəkinmir, istər müharibə, istərsə də atəşkəs zamanı öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmişdir. Ermənistanın Azərbaycan mülki əhalisinə və mülki obyektlərə birbaşa və qəsdən hücumları, beynəlxalq humanitar hüququn və insan haqlarının, xüsusilə 1949-cu il Cenevre konvensiyaları və ona 1saylı Əlavə, həmçinin Uşaqların hüquqlarının və İnsan hüquqlarının müdafiəsi və fundamental azadlıqlara dair Konvensiyanın ciddi şəkildə pozulmasıdır.

Bununla yanaşı, azərbaycanlı olub-olmamasından asılı olmayaraq, uşaqların müharibədən əziyyət çəkməsi yolverilməzdir. 1988-1994-cü illər ərzində Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanda uşaqların qətlə yetirilməsi ilə bağlı kifayət qədər faktlar vardır.

Məlum olduğu kimi, 27 sentyabr 2020-ci il tarixindən başlayaraq Ermənistan silahlı qüvvələrinin yaşayış məntəqələrimizi və sosial obyektləri müxtəlif növ iri çaplı artilleriya qurğuları və digər silahlardan atəşə tutması nəticəsində mülki əhali, o cümlədən, qadın və uşaqlar qətlə yetirilmiş, yaralanmış, çoxsaylı evlərə və mülki obyektlərə ciddi ziyan dəymişdir. Bu hərbi təcavüz nəticəsində Cenevrə Konvensiyalarının, o cümlədən Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında 1949-cu il 12 avqurs tarixli Cenevrə Konvensiyasının, habelə BMT Uşaq Hüquqları Konvensiyasının və insan hüquqları sahəsində digər sənədlərin müvafiq müddəaları kobud şəkildə pozulmuşdur. Beynəlxalq humanitar hüququn tələblərinə əsasən müharibə yalnız silahlı münaqişədə olan tərəflərin silahlı qüvvələri arasında aparılmalıdır. Mülki əhali döyüşlərdə iştirak etməməli və onlarla hər bir halda hörmətlə davranılmalıdır. "Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsinə dair" IV Cenevre Konvensiyasının 3-cü maddəsinə əsasən mülki əhalinin həyatına və fiziki toxunulmazlığına qəsd, o cümlədən onların hər cür öldürülməsi, şikəst edilməsi, onlarla qəddra davranış, əzab və işgəncə verilməsi, insan ləyaqətinə qəsd, təhqir və alçaldıcı hərəkətlər qadağan edilir. (1, s.10).

Konvensiyanın 33-cü maddəsində isə nəzərdə tutulur ki, heç bir mülki şəxs törətmədiyi hüquq pozuntusuna görə cəzalandırıla bilməz. Mülki əhaliyə qarşı kollektiv cəza tədbirlərinin görülməsi, mülki əhalini qorxuya salmaq, onlara qarşı terror hərəkətləri, onların talan edilməsi qadağan edilir. Lakin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən mülki əhalinin aviasiya və artilleriya ilə bombalanması Dağlıq Qarabağdan uzaqda yerləşən yaşayış məntəqələrində də həyata keçirilmişdir. Bu hərəkətlər məhz mülki əhalinin qorxuya salınması, onlara qarşı terror kimi qiymətləndirilməlidir.

Birinci və ikinci Qarabağ müharibəsi arasında olan müddət ərzində beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin daha da təkmilləşməsi və Ermənistan tərəfindən bir çox aktların və sənədlərin ratifikasiya olunmasına baxmayaraq, 27 sentyabr 2020-ci ildə yenidən başlamış İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan eyni vəhşilikləri göstərərək mülki əhaliyə, qadınlara, uşaqlara qarşı hücum aktlarını həyata keçirmişdir.

Nəticə

Son olaraq qeyd etməliyik ki, sadaladığımız bütün bu hadisələr və insan hüquqlarının dəfələrlə kobud şəkildə pozulması Ermənistanın təcavüzkar siyasətini, qeyri-insani hərəkətlərini növbəti dəfə təsdiqləyərək, beynəlxalq hüquq normalarına saymazyana münasibət göstərdiyini bir daha sübut edir. Dünya ictimaiyyəti bu cür qəddarlıq, amansızlıq və qeyri-insani hadisələrə laqeyd qalmamalı, beynəlxalq müharibə cinayətləri törətmiş Ermənistanın BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq cəzalandırılmasına nail olmalı, xüsusi beynəlxalq tribunal yaradılması və cinayətkar şəxslər barədə ədalətli qərar qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ömərov V. " Hüquqi dövlət və beynəlxalq hüquq: Cenevrə Konevnsiyaları " Səs qəzeti , 2011, s.10.
2. Dr. Nuri O, Dedeyev B, Yılmaz R, İbayev V. " Karabağ Savaşı Siyasi-Hükuki-Ekonomik Analiz " Baku, 2008, 103s.
3. "Charter of the United Nations and Statue of the İnternational Court of Justice United Nations" New York, 1999, 87p.
4. https://migration.gov.az
5. https://mod.gov.az/az/pre/18910.html)
6. https://ombudsman.az

Rəyçi: prof. R.Məmmədov

Göndərilib: 24.02.2021 Qəbul edilib: 28.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/103-106

Əminə Ceyhun qızı Qasımova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
eqasimova600@gmail.com

XƏZƏR DƏNİZİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ STATUSU PROBLEMİ

Açar sözlər: *Xəzər Dənizi, Qapalı Dəniz, Yarımqapalı Dəniz, Beynəlxalq Göl, Beynəlxalq Hüquqi Status, Beynəlxalq Hüquqi Rejim, Ərazi Dənizi, Müstəsna İqtisadi Zona*

The problem of international legal status of the Caspian Sea

Summary

İnternational legal status of Caspian Sea has long been a controversial subject among littoral states. Determining a status of the Caspian Sea as a lake, a sea, or a specific body of water, also, specifying the international legal status and regime caused disagreement among the five Caspian Sea littoral states. As a result, it made more tough to resolve the issue of the legal status of the Caspian Sea. On August 12, 2018, the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea was signed by the leaders of the Caspian littoral states in Aktau, Kazakhstan. Although this convention did not fill all the necessary gaps, it eliminated a historical problem. The main point of the convention is the naming of the Caspian Sea "a watershed surrounded by the coastal areas of the parties." The use of the term "Sea" is only conditional.

Key words: *Caspian Sea, Enclosed Sea, Semi-enclosed Sea, İnternational Lake, İnternational Legal Status, İnternational Legal Regime, Territorial Sea, Exclusive Economic Zone.*

Giriş

Xəzər dənizi əsas neft və təbii qaz ehtiyatı yataqlarına malik olması, habelə əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi baxımından həm qlobal, həm də regional güclərin daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Xəzər sahəsinin böyüklüyü, duzluluğu və s. kimi xüsusiyyətlərdən dolayı tarixən "dəniz" adlandırılsa da, Xəzərin dünya okeanı və dənizlərlə çay-kanal (Volga-Don və Volga-Baltik) şəbəkəsi xaricində hər hansı bir təbii əlaqəsi yoxdur və o, bir sıra mənbələrdə dünyanın ən böyük və duzlu gölü kimi xarakterizə edilir.

1991-ci ilin dekabrın 25-də Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsi xüsusilə aktuallıq kəsb etməyə başlasa da, onun tarixi SSRİ tarixindən kənara çıxır. Belə ki, 1723-cü il tarixli Peterburq, 1731-ci il tarixli Rəşt müqavilələri, eləcə də 1813-cü il tarixli Gülüstan və 1828-ci il tarixli Türkmənçay sülh müqavilələrində Xəzər dənizində sahil dövlətlərinin fəaliyyəti ilə əlaqəli bəzi məsələlər tənzimlənsə də, sözügedən müqavilələrin heç birində Xəzərin hüquqi statusu məsələsi öz həllini tapmamışdır. Bu müqavilələrdə Xəzər dənizi ilə əlaqədar başlıca müddəa ondan ibarət idi ki, Xəzər dənizində Rusiya və İran ticarət gəmiləri üzə bilərdi, ancaq bu hövzədə hərbi donanma saxlamaq hüququ yalnız Rusiya məxsus idi. (3)

1991-ci ilin sonunda Sovet İttifaqı süqut edənədək Xəzər dənizi SSRİ və İranın mülkiyyətində idi. Lakin faktiki olaraq yalnız Sovet İttifaqı bütün Xəzərin sahibi idi. (1, s. 7) Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, Xəzərdə Sovet-İran sərhədləri heç vaxt müəyyən olunmamışdı. 1935-ci il və 1940-cı il tarixli Sovet-İran müqavilələrinə görə tərəflər Xəzərin SSRİ və İrana məxsus olmasını bəyan edirdi. Bu və digər müqavilələr İran və SSRİ gəmilərinin Xəzər dənizinin hər bir yerində sərbəst və bərabər naviqasiya hüququnu nəzərdə tuturdu. Xəzərin «Sovet İttifaqına və İrana məxsus olması» haqqında müddəaların mənası ondan ibarət idi ki, heç bir üçüncü dövlət burada hər hansı hüquqa, o cümlədən naviqasiya hüququna malik deyildi. Uzun illər ərzində Sovet İttifaqı Xəzər dənizində, əsas etibarilə, Azərbaycana yaxın sahədə tədqiqat və istismar işləri aparırdı və bu fəaliyyət əslində 10 mildən artıq ərazini də əhatə edirdi. SSRİ heç vaxt bundan əldə etdiyi gəlirin yarısını İrana ödəməmişdi və heç təklif də etməmişdi və onu heç vaxt bu fəaliyyətə hər hansı bir formada cəlb etməmişdi. İran isə SSRİ-nin Xəzərdəki neft fəaliyyətinə heç vaxt etiraz etməmiş və bu fəaliyyətdən gələn gəlirin bölünməsinə iddia etməmişdi. (2, s. 251-252)

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın müstəqilliyinin elan edilməsi ilə Xəzəryanı dövlətlərin sayı ikidən beşə yüksəldi və bununla da, Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsi Xəzəryanı dövlətlərin müxtəlif maraqlarına uyğun olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Bu dövlətlər müstəqilliklərini bəyan etdikdən dərhal sonra Xəzər akvatoriyasının bölünməsi məsələsini qaldırdılar və regionun dənizsahili ehtiyatlarının istismar edilməsinə dair hüquqlarını tələb etməyə başladılar. Yeni Xəzəryanı suveren dövlətlər Xəzər dənizinə dair Sovet – İran müqavilələrinin hüquqi qüvvəsini

tanımadıqlarını və özlərinin də hüquqi mənafelərini əks etdirəcək yeni razılaşmanın əldə edilməli olduğunu bəyan etdilər.

Sahilyanı dövlətlərin hər biri Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı fərqli təkliflər irəli sürürdülər. Bu isə hər bir Xəzəryanı dövlətin maraqlarının müxtəlif olması və öz mənafeyini digər dövlətlərin mənafeyindən üstün tutması ilə əlaqədar idi. Beş Xəzəryanı dövlətin Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı müxtəlif fikirləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Rusiya: Rusiya Xəzərin "daxili dəniz", yaxud "sərhəd gölü" olması fikrini irəli sürürdü və Xəzər dənizinin dünya okeanı və dənizlərlə təbii əlaqəsi olmadığına görə 1982-ci il tarixli Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının müddəalarının bu məsələyə tətbiq edilə bilməməsi fikrini müdafiə edirdi. Əslində beynəlxalq dəniz hüququ normalarının Xəzər dənizinə münasibətdə tətbiq edilməsi variantı Rusiyanı olduqca narahat edirdi.

Rusiya əvvəlcə Xəzər dənizinin sahilə bitişik hissələrinin sahilyanı dövlətə məxsus olması, qalan ərazilərin isə ümumi istifadədə olması fikrini irəli sürürdüsə, daha sonra Xəzər dənizinin dibinin milli sektorlara bölünməsi fikrini dəstəkləməyə başladı. Bunun başlıca səbəbi isə Qərb ölkələrinin Xəzər dənizinə marağının artması və digər Xəzəryanı dövlətlərlə, xüsusilə də Azərbaycanla anlaşmaların həyata keçirilməsi idi. Azərbaycanın 1991-ci ildən bəri bağladığı neft müqavilələri nəticəsində Qərb şirkətləri Xəzərdə Azərbaycan sektoruna ciddi investisiyalar qoymağa başladılar və bu razılaşmaların heç birində Rusiya kökuməti və şirkətləri nəzərə alınmırdı. Buna görə də Rusiya hər vasitə ilə Qərbin bu regionda möhkəmlənməsinin və nüfuza malik olmasının qarşısını almağa çalışırdı.

İran: İran Xəzərin "sərhəd gölü" olduğunu vurğulayaraq Xəzərin sahilyanı dövlətlərin ümumi istifadəsində olması, yaxud onun beş sahilyanı dövlət arasında bərabər paylar əsasında bölünməsi fikrini dəstəkləyirdi və Xəzər dənizinin sahilyanı ölkələr arasında milli sektorlara bölünməsinə qarşı çıxırdı. Xəzər dənizi milli sektorlara bölünəcəyi təqdirdə "orta xətt" prinsipindən istifadə edilməliydi və bu halda hər bir dövlət öz milli sektorunda müstəqil hüquqlara malik olacaqdı. Bu zaman Xəzər dənizi üzərində 29,6% Qazaxıstan, 19,5% Azərbaycan, 18,7% Rusiya, 18,4% Türkmənistan və 13,8% İran paya sahib olacaqdı. (4) Təbii ki, İran belə nəticənin qəti əleyhinə idi.

1998-ci ilə qədər Rusiyanın görüşünü dəstəkləyən İranın Xəzər dənizinin dibini "bərabər məsafə" prinsipinə görə bölən Rusiya Federasiyası ilə Qazaxıstan arasında imzalanan Xəzər dənizinin bazasını "bərabər məsafə" prinsipinə görə bölən Rusiya-Qazaxıstan müqaviləsindən sonra Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə əlaqədar Rusiya ilə yolları ayrıldı. İran beş sahilyanı dövlətin razılığı olmadan Xəzər dənizinin bölüşdürülə bilməməsi və Xəzər dənizinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirmək üçün yeni bir müqavilə imzalanana qədər Sovet İttifaqı ilə arasındakı 1921-ci il tarixli Moskva Dostluq Müqaviləsi və 1940-cı il tarixli Tehran müqaviləsini əsas götürdüyünü bəyan edirdi. Beləliklə, RF-in 1998-ci ildəki münasibət dəyişikliyi səbəbindən İran Xəzər dənizi siyasətində tək qalmışdı.

Azərbaycan: Azərbaycan Xəzərin "göl" olduğu fikrini müdafiə edərək onun milli sektorlara bölünməsinin tərəfdarı idi. Rusiya və İranın Xəzərin milli sektorlara bölünməsinə qarşı çıxmasının və onun sahilyanı dövlətlərin ümumi istifadəsində olmasını müdafiə etmələrinin başlıca səbəbi sahillərində əhəmiyyətli ehtiyatların olmaması idi. Lakin sonrakı dövrlərdə Rusiyanın öz milli sektoru daxilində zəngin neft yataqları kəşf etməsi onun Azərbaycanın fikrinə yaxınlaşmasına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan, həmçinin Xəzərin "dəniz" kimi qəbul edilə biləcəyi və 1982-ci il tarixli Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının müddəalarının bu münasibətə tətbiq edilə biləcəyini bildirirdi. Belə olan halda, sahil dövlətləri 200 millik kontinental şelfə və müstəsna iqtisadi zonaya və 12 mil ərazi sularına sahib olacaqdılar. Bundan əlavə, Azərbaycan hər bir sahil dövlətinin Xəzər dənizinin hüquqi statusu dəqiq müəyyənləşənə qədər öz bölgəsindəki enerji qaynaqlarından istifadə edə bilməsi fikrini dəstəkləyirdi. (5)

Qazaxıstan: Geniş sahil xətti sayəsində Xəzərdə ən böyük paya sahib olan ölkə Qazaxıstandır. Qazaxıstana görə, Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsində 1982-ci il tarixli Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının müddəaları nəzərə alınmalıdır və Xəzərin 12 millik milli bölgələrə bölünməsi lazım olduğu kimi, su zəmini də milli sektorlara bölünməlidir. Qazaxıstan Xəzər dənizinin ümumi istifadədə olması fikrinin əleyhinə idi. 2000-ci ildə Qazaxıstan və Rusiya arasında "Xəzərdə əməkdaşlıq haqqında" Bəyannamə imzalanmışdır. Bu Bəyannaməyə görə, Qazaxıstan və Rusiya Xəzərin statusunu təyin edərkən "orta xətt" prinsipini qəbul etdilər və dənizin dibini milli sektorlara bölərkən su səthinin ümumi istifadəyə verilməsinə razı oldular. Sərhəddəki yataqlar isə iki ölkə arasında yarıya bölünməli idi. Qazaxıstan Azərbaycanla oxşar müqaviləni 2001-ci ildə imzaladı. Beləliklə, Xəzərin şimalındakı bu üç ölkə (Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan) arasında ortaq bir razılaşma əldə edildi. Xəzərin status müzakirələrindən mümkün qədər kənarda qalmağa çalışan Qazaxıstan, İranın təklif etdiyi bərabər paylaşım ideyasının əleyhinə idi.

Çünki Qazaxıstan xaricində bütün ölkələrin payı 20%-dən aşağıdır. Belə bölünmə olduğu təqdirdə, Qazaxıstan çox böyük itkiylə üzləşəcəkdi.

Türkmənistan: Türkmənistanın Xəzər dənizinin hüquqi statusuna münasibətinin digər sahilyanı dövlətlərdən fərqli olaraq, aydın olmadığını söyləmək olar. Türkmənistan əvvəlcə Rusiya və İran kimi "ümumi istifadə" ideyasını müdafiə edirdi. Daha sonra sahilyanı ölkələrin 12 millik ərazi sularına və 35 millik müstəsna iqtisadi zonaya sahib olmaları gərəkdiyini bildirən Türkmənistan, qalan sahələrin ümumi istifadədə olması fikrini irəli sürdü. Türkmənistan, həmçinin beş sahil dövlətinin Xəzər dənizinin mövcud ehtiyat-larından yalnız öz sahələrində istifadə etməkdə sərbəst oldıqlarını bildirirdi.

Sonralar Xəzər dənizinin beş milli sektora bölünməsini dəstəkləyən Türkmənistan, Azəri və Çıraq neft yataqları səbəbindən oxşar fikri müdafiə edən Azərbaycanla fikir ayrılığı yaşamağa başladı. Türkmənistanın əsas problemi Azərbaycanın qərb ölkələri ilə əməkdaşlıq edərək Türkmənistanla sərhəddə yerləşən mənbələrdən istifadə etməsi idi. Bu bölgələrin birtərəfli fəaliyyətinə qarşı olan Türkmənistan, Azərbaycanın bu bölgələrdəki fəaliyyətini dayandırmasını tələb edirdi. 1998-ci ildən bəri Türkmənistanın Xəzər dənizinin dibindən və akvatoriyasından ümumi istifadəni müdafiə edən İranın fikirlərinə daha yaxın mövqe tutduğunu söyləmək mümkündür. 2003-cü ildə RF-Azərbaycan-Qazaxıstan müqaviləsinə qarşı çıxan Türkmənistan İranla Xəzər dənizinin bölüşdürülməsini nəzərdə tutan Tehran müqaviləsini imzaladı. Beləliklə, Türkmənistan Xəzər dənizinin şimalına dair RF-Azərbaycan-Qazaxıstan müqaviləsinə qarşı İranla müttəfiq kimi çıxış etməyə başladı. Türkmənistanın İranla ortaq olmasının əsas səbəbi Azərbaycanla arasındakı Azəri və Çıraq neft yataqlarından irəli gələn mübahisənin həllində İranın dəstəyini almaq istəməsi idi.

Göründüyü kimi, Xəzəryanı dövlətlərin müxtəlif maraqları səbəbindən Xəzər dənizinin beynəlxalq hüquqi statusunun müəyyən edilməsi olduqca çətinləşmişdi. Ümumilikdə isə Xəzərin hüquqi statusuna münasibətdə 3 variant əsas rol oynayırdı:

1. Xəzər "dəniz" kimi;
2. Xəzər "göl" kimi;
3. Xəzər "xüsusi su hövzəsi" kimi.

Xəzər "dəniz" adlandırılacağı təqdirdə, mövcud münasibətə 1982-ci il tarixli Dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının müddəaları tətbiq edilməli idi. BMT Konvensiyasına görə dənizlər açıq və qapalı, yaxud yarım qapalı dəniz olaraq bölünürlər. Açıq dəniz dedikdə, ərazi dənizindən kənarda yerləşən, hər hansı dövlətin və ya dövlətlərin suverenliyinin şamil edilmədiyi, bütün xalqların bərabərhüquqlu və ümumi istifadəsində olan dəniz sahəsi başa düşülür. BMT-nin dəniz hüququ üzrə 1982-ci il tarixli Konvensiyasının 122-ci maddəsində qeyd edilir: "... qapalı ve ya yarımqapalı dəniz iki, yaxud daha çox dövlət tərəfindən əhatə olunan, digər dənizlə, yaxud okeanla dar keçid ilə birləşən va ya tamamilə, ya da əsasən iki və ya daha çox sahilyanı dövlətin müstəsna iqtisadi zonasından və ərazi dənizindən ibarət olan körfəz, hövzə və ya dəniz deməkdir". (6, s. 176) Bu tərifə görə, bir dənizin "qapalı" və ya "yarımqapalı" olmasını təyin edən əsas amil onun digər dəniz, yaxud okeanla dar keçidinin olmasıdır. Tərifdə vurğulanan "dar keçid" Xəzər dənizi baxımından Don-Volqa və Volqa-Baltik kanallarıdır. Əgər Xəzər "dəniz" olaraq qəbul edilərdisə, Rusiya Don-Volqa və Volqa-Baltik kanallarında beynəlxalq su yolları rejimini tətbiq etməli idi. Bu kontekstdə Xəzər dənizi sahilində olan digər dövlətlərin bu kanallardan tranzit keçmək hüququ olacaqdı. Ancaq həm Sovet İttifaqı, həm də RF dövründə bu kanallara "daxili sular"ın rejimi tətbiq edilmişdi və RF bu kanallar üzərində müstəsna səlahiyyətlərindən istifadə edirdi. Bu səbəbdən RF hər zaman Xəzərin "dəniz" kimi qiymətləndirilməsinə qarşı çıxmışdır.

Göl, quru ilə əhatə olunmuş, su səthi dənizlə eyni olmayan və dənizlərlə təbii əlaqəsi olmayan su sahəsidir. Göllər əhatə olunduğu dövlətlərin sayına görə milli və beynəlxalq göllərə bölünürlər. Xəzər beş sahilyanı dövlətin quru sahəsi ilə əhatə olunduğundan o, beynəlxalq göl kateqoriyasına aid edilə bilərdi. Beynəlxalq göllərin hüquqi rejimini tənzimləyən hər hansı beynəlxalq hüquq norması olmadığından Xəzər "göl" adlandırılacağı təqdirdə onun hüquqi rejimi sahilyanı dövlətlərin razılaşdırdıqları qayda ilə müəyyən edilməli idi. Belə olan halda Xəzər, ya beş dövlətin ümumi istifadəsində qalmalı, ya da milli sektorlara bölünməli idi. Bu isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sahilyanı dövlətlərin maraqları baxımından olduqca ziddiyyət yaradırdı.

Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı digər qiymətləndirmə isə Xəzərin "xüsusi su hövzəsi" kimi dəyərləndirilməsidir. Rusiya və İrana görə Xəzər dənizi özünəməxsus geoloji hadisələr nəticəsində əmələ gəlmişdir və Xəzərin həm ekoloji, həm də coğrafi baxımdan özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu cür fərqli xüsusiyyətlərə görə isə Xəzərin statusu beynəlxalq hüquq qaydalarına və beynəlxalq praktikaya uyğun olaraq müəyyən edilə bilməz. Rusiyanın fikrinə görə bu halda, Xəzəryanı dövlətlərin razılaşması ilə Xəzərin hüquqi statusu və hüquqi rejimi müəyyən edilməli, yeri gəldikdə, beynəlxalq dəniz hüququ normaları, yeri gəldikdə isə göl statusuna uyğun olaraq normalar tətbiq edilə bilərdi. Gələcəkdə hər hansı boşluqlar müəyyən

edildiyi təqdirdə isə sahilyanı dövlətlərin ümumi razılığı ilə bu qaydalarda müvafiq dəyişikliklər edilə bilərdi.

Xəzəryanı dövlətlərin uzun illər sürən danışıqları sonrasında nəhayət, 2018-ci il 12 avqust tarixdə Qazaxıstanın Aktau şəhərində həmin dövlətlərin rəhbərləri tərəfindən "Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında" Konvensiya imzalanmışdır. Konvensiyanın qəbul edilməsi Xəzəryanı dövlətlərin ümumi qələbəsi hesab edilirdi, çünki bu aktın qəbulu ilə üzün sürən tarixi problem aradan qaldırılmışdı. Bu Konvensiya ekspertlər tərəfindən Xəzər dənizinin "konstitusiyası" da adlandırılır. Konvensiyanın əsas diqqəti çəkən məqamı "Xəzər dənizi" ifadəsinin işlədilməsinə baxmayaraq bunun sadəcə şərti xarakter kəsb etməsi idi. Konvensiyanın 1-ci maddəsində Xəzər dənizi "tərəflərin quru əraziləri ilə əhatə olunan su hövzəsi" adlandırılmışdır. (7, maddə 1) Konvensiyada hər bir Tərəf üçün eni 15 dəniz milindən artıq olmayan ərazi suları və Tərəflərin ərazi sularına bitişik eni 10 dəniz mili olan balıqçılıq zonası müəyyən edilmişdir. Konvensiyaya görə sahilləri yanaşı olan dövlətlər arasında daxili və ərazi sularının bölünməsi beynəlxalq hüququn prinsip və normaları nəzərə alınmaqla, onlar arasında razılaşmalar yolu ilə həyata keçirilir. (7, maddə 7)

Nəticə

Göründüyü kimi, Xəzər dənizinin beynəlxalq hüquqi statusunun müəyyən edilməsi Xəzəryanı dövlətlərin sayının çoxluğu və müxtəlif maraqların kəsişməsi, habelə Xəzər dənizinin unikallığı səbəbindən uzun tarixi dövrü əhatə edir. Bununla belə, 2018-ci il 12 avqust tarixli "Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında" Konvensiyanın qəbul edilməsi ilə bu problem üçün həll yolu müəyyən olundu. Konvensiya mövcud olan bütün zəruri məsələlərə dəqiqliklə aydınlıq gətirməsə belə, onu mübahisənin həlli istiqamətində çox böyük uğur adlandırmaq olar. Ancaq bu, gələcəkdə Xəzəryanı ölkələr arasında Konvensiya ilə əlaqədar mübahisələrin olmayacağına və regionda bu məsələ üzrə daima əmin-amanlığın hökm sürəcəyinə zəmanət vermir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov R.F. "Xəzər dənizinin beynəlxalq hüquqi statusu: dünən, bu gün, sabah". Monoqrafiya. Azərnəşr, Bakı, 2006, 406 s.
2. Hüseynov L.H. "Beynəlxalq hüquq". Dərslik. Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2012, 368 s.
3. Gurbanov I. "Legal Knot in the Caspian Sea: Hard to Untie". Strategic Outlook, 2014, 4 p.
4. Kocaman E.M. "Hazar havzasının hukuki statüsü". Makale. Ege stratejik araşdırmalar dergisi, 2018, cild:9, sayı:1, 99-114 s.
5. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1180603
6. Kovalyov A.A. "Müasir beynəlxalq dəniz hüququ və onun tətbiqi praktikası". Monoqrafiya, Bakı, 2006, 336 s.
7. "Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 12 fevral 2019, http://e-qanun.gov.az/framework/41551

Rəyçi: prof. R.Məmmədov

Göndərilib: 16.02.2021 Qəbul edilib: 18.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/107-109

Elnurə Əflatun qızı Pirəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
elisheflatunlu@gmail.com

EPİSTOLYAR ÜSLUBUN İNKİŞAF TARİXİ: KEÇMİŞDƏN BU GÜNƏ

***Açar sözlər**: ədəbi tənqid, epistolyar üslub, mənzum məktub,ədəbi məktub, açıq məktub*

History of the development of epistolary style: from the past to the present
Summary
The first example of epistolary style in world literature is Horace`s Letter to the Pisons. It has been used in the history of Azerbaijani literature in three genres of epistolary style: verse letter, literary letter and open letter. The first example of a poetic letter is in the works of G. Tabrizi in the 11th century by M.F.Akhundov. We meet withopen letters in Akhundov`s works. Open letter is a genre of literary criticsm, verse letter and literary letter are genres of literary criticism.
***Key words**: criticism, epistolary style, verse letter, literary letter, open letter*

Dünya ədəbiyyatında məktub şəklində yazılmış ilk əsər İmperiya dövrü Roma ədəbiyyatının görkəmli şairi Kvint Horatsi Flakın "Poeziya sənəti haqqında" və yaxud "Pizonlara məktub" əsəridir. O sırf nəzəri-tənqidi bir əsər olub, "ədəbi əsərin kompozisiyası", "şifahi ifadə", "xarakterlər", "əsl şairin obrazı", " şair və tənqid" kimi başlıqlar altında qruplaşdırılan fikirləri əks etdirir. Əsərin məktub adlandırılmasının səbəbi onun Pizonlara (Pizon-Romalılar tərəfindən ələ keçirilmiş qədim kelt məskənidir. Əsər Pizonun sakinlərinə müraciət formasında yazılıb-E.P) məktub kimi ünvanlanmasıdır. Nəzmlə yazılmış, qədim Roma ədəbiyyatında ədəbi tənqidin inkişafı üçün əhəmiyyətli olan bu əsərində Horatsi qarşısındakını deyil, birbaşa özünü tənqid edərək, onun timsalında bütün şairlərə tənqidi fikirlərini yönəldirdi:

"Ahəngi, həm üslubu bilmirəmsə bəs nədən,
Utanmadan özümə şair adı verim mən?!
Bilmədiyim bir halda öyrənməyimə məni,
Yalançı bir həyamı vadar eləyir, deyin. (2010: 693)

Bu əsərin epistolyar üslubda yazılması və ədəbi-tənqidi fikirlər ifadə etməsi onu mənzum ədəbi məktub janrında yazılmış bir əsər kimi qəbul etməyimizə əsas verir.

Dünya ədəbiyyatında məktub şəklində yazılan kifayət qədər əsərlər mövcuddur: S.Zveyq "Yad qadının məktubu", AndreMorua "Yad qadına məktublar", FransKafka "Milenaya məktublar", Əziz Nesin "Taxtalı köydən məktublar" və s. Lakin bu əsərlər məktub şəklində olmasına baxmayaraq janrcafərqlənirlər: S. Zveyqin "Yad qadının məktubu" əsəri novella janrında, AndreMoruanın "Yad qadına məktublar" səri esse janrında, Əziz Nesinin "Taxtalıköydən məktublar" əsər hekayə janrında qələmə alınmışdır. "Taxtalıköydən məktublar" əsərində ölmüş eşşək dostu arıya 19 məktub ünvanlayır və bunlar hər biri şəkilcə məktubdur, lakin əsər məktub janrında deyil. Buna görə də, məktub şəklində yazılan əsərlə məktub janrında yazılan əsərlər bir-birindən fərqləndirilməlidir. Ümumşərq ədəbiyyatında da məktub şəklində ("məktub formasında" yox, məhz "məktub şəklində" terminini işlətməyimizin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, Dəhnamələr formaca məsnəvidə yazılır. Qarışıqlıq yaranmasın deyə "məktub şəkli" terminindən istifadə edəcəyik-E.P.) yazılan, lakin janr olaraq fərqlənən əsərlərdən biri də məhz "Dəhnamə"lərdir. Şərq ədəbiyyatında Əraqinin "Dəhnamə"si, Marağalı Övhədinin "Dəhnamə"si, Şeyx Sədəddin Həririnin "Məhbubəlqülub" (Qəlblərin sevgilisi) əsəri (əsərin Dəhnamə adlandırılması haqqında "Orta əsrlərdə vahid şərq ədəbi prosesi" kitabında yazılır: "Məsnəvi on məktubdan ibarət olduğuna görə ona "Dəhnamə" də deyirlər" (S.İbrahimov, 2018: 403), Xətainin "Dəhnamə"si, Rüken Sayın Hərəvinin "Töhfətül-əşşaq" (Dəhnamə") əsəri, Əmad Fəqihin "Dəhnamə" əsəri məşhurdur. Dəhnamələr məsnəvi formasında, həzəc bəhrində, poema janrında, məktub şəklində qələm alınıb. Lakin dəhnamələri də ədəbi məktub janrında yazılmış əsərlərdən hesab edə bilmərik. Epistolyar üslubda yazılmış, məktub janrında qələmə alınan əsərlərə isə Əbuhəmid Əl-Qəzalinin "Məktublar" məcmuəsini, Mövlanə Cəlaləddin Ruminin "Münşəat" (Məktublar) məcmuəsini misal göstərə bilərik.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində epistolyar üslubun üç janrında istifadə edilib: mənzum məktub, ədəbi məktub və açıq məktub (tarixi ardıcıllığa görə sıralamışıq- E.P.). Müxtəlif elm sahələrində də epistolyar üslubdan və onun janrlarından istifadə edilir, lakin qeyd etməliyik ki, bu janrların hər birini ədəbi kontekstdə tədqiqata cəlb etmişik.

İlk mənzum məktub örnəyinə XI əsrdə siyasi məzmunlu, hökmdar Əbülhəsən Əli Ləşkərinin sərkərdəsi Əbülyəsrlə Qətran Təbrizi arasında olan məktublaşmanı aid etmək olar. Müəllif Ləşkəriyə yazdığı mənzum məktubunda Əbülyəsrə öz minnətdarlığını bildirir. Onun sahəsində hökmdarın yanında yüksək nüfuz, mövqe əldə etməsini söyləyir. Aran sərkərdəsi şairi buraxmaq istəmir, hətta şairi boş-boş gəzməklə günahlandırır. Həmçinin bu məzmun məktubdan o da anlaşılır ki, müəllif vətən həsrəti çəkdiyi üçün Gəncəni tərk etmək istəyir. Bu haqda Ə.Səfərli yazır: "Qətran Təbrizi elə oradaca könlünə Təbrizin havası düşdüyünü, Gəncəni tərk etdiyini xatırlayır:

Təbriz xatirimə düşübdür indi,
Sanki ürəyimdə od şölələndi.
Ta ki Təbriz fikri məndə oyandı,
Canımda elə bil odlar qalandı." (2008: 65)

Vətən həsrətini içində boğa bilməyən şair Gəncəni tərk edərək Təbrizə geri dönür. Bu məktub siyasi xarakter daşımaqla yanaşı, həmçinin mədhiyyə xarakterli olub, eyni zamanda vətənə həsrət məzmununu da ifadə edir.

Mənzum məktublar haqqında "Özümüz və sözümüz" kitabında belə məlumat verilir: "Mənzum məktub- Azərbaycan klassik poeziyasında geniş yayılmış epistolyar forma. Mənzum məktublarda intim-şəxsi xarakterli məsələlər arxa plana çəkilir, əsasən dövrün ictimai-siyasi hadisələrindən, insan taleyindən və s. Geniş bəhs olunur" (Elçin, 2005: 439). Yəni mənzum məktublar həm ədəbi, həm fəlsəfi, həm tarixi, həm siyasi, həm iqtisadi, həm də digər mövzularda ola bilir.

Ədəbi məktub janrında yazılmış ilk əsər Məsud ibn Namdara aid səcli nəsrlə yazılmış məktublardır. Bu məktublar divan məktubları və ədəbi məktublar olmaqla, iki qismə ayrılır. Məsud ibn Namdar məktuba bir janr kimi yanaşmış, müxtəlif mövzularda 17 məktub nümunəsi yaratmışdı. Bu məktublardan bir qismi müxtəlif ədəbi mövzularda yazılıb və ədəbi məktublar adı altında qruplaşdırılıb. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ikinci cildində Məsud ibn Namdarın məktubları ilə bağlı belə məlumat verilir: "Dövrün məktublarının xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından Məsud nəsrinin bu qolunun ayrıca yeri var. Onlar da daha çox səcli nəsrlə yazılmışdır və məzmunca iki yerə bölünür: 1. Divan məktubları; 2. Ədəbi məktublar" (AMEA, 2007: 292). Divan məktublarına əmirlər, vəzirlər, maliklər və başqa yüksək vəzifəli divan işçilərinə yazılmış məktublar daxildir. Ədəbi məktublarına isə öz bədiiliyi ilə seçilən, səcli nəsrlə yazılmış məktubları daxildir. Biz Məsud ibn Namdarın hər iki başlıqda toplanan məktublarını epistolyar janrın ilk örnəklərindən hesab edirik.

İlk açıq məktub örnəyinə isə XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundov yaradıcılığına rast gəlirik. Mirzə Fətəlinin 1871-ci ildə yazdığı "Kritika" məqaləsinin V.Sultanlı da açıq məktub tərzində yazılmasını qeyd edir: "Mirzə Fətəli Axundzadənin dərc olunmaq üçün İranın «Millət» qəzeti münşisinəünvanladığı, lakin bəlli səbəblərdən yayınlanmayan «Kritika» adlı yazısı açıq məktub tərzində qələmə alınmışdır"(2019: 38).

Epistolyar üslubun janrlarını bir-biri ilə belə müqayisə edə bilərik.

1) Açıq məktubdan fərqli olaraq epistolyar üslubun digər janrlarının yaranma tarixi daha qədim dönəmə təsadüf edir. Belə ki, XI əsrdə Qətran Təbrizi yaradıcılığında ilk mənzum məktub, Məsud ibn Namdar yaradıcılığında isə ilk ədəbi məktub örnəkləri yaradılıb. Lakin açıq məktubun yaranması XIX əsr Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlıdır.

2) Açıq məktub ədəbi tənqidin müasir janrlarından biri hesab olunur. Lakin ədəbi məktub və mənzum məktub ədəbiyyatşünaslığın janrıdır.

3) Açıq məktubu epistolyar üslubun digər janrlarındanfərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, açıq məktub mütləq yazıldığı zaman dövri-mətbuatda çap olunmalıdır. Belə ki, əgər hər hansısa bir kəsin yazdığı açıq məktub mətbuatda çap olunmursa və illər, hətta əsrlər sonra çap olunursa, biz onu açıq məktub hesab edə bilmirik. Bu zaman həmin məktublar da ədəbi məktub sayılır.

4) Açıq məktub və ədəbi məktub həm nəzmlə, həm nəsrlə (hətta səcli nəsrlə) yazıla bildiyi halda, mənzum məktublar sadəcə nəzmlə yazıla bilir.

5) Açıq məktub ədəbi tənqidin janrı olduğu üçün ədəbi-tənqidi mövzuda yazılır, lakin əksərən kəskin tənqidi ruhda yazılmır, buna baxmayaraq dünya ədəbiyyatında kəskin tənqidi ruhda yazılmış açıq məktublara da rast gəlinir. Ədəbi məktublar adından da göründüyü kimi ədəbi mövzularda yazılır, mənzum məktublar isə mövzu cəhətdən daha geniş olur.

Mənzum açıq məktublardan biri məhz Əkrəm Cəfər tərəfindən Hüseyn Cavidə yazılmış açıq məktubdur. Məktub "Kim kəsərsə tökülən qan izini, Qurtaran dahi odur yer üzünü" proloqu ilə başlayır və Əkrəm Cəfərin yazdığı əsas hissə ilə davam edir:

Hey köhnə şair!
Gözlərindən o köhnə gözlüyü endir.

Yer üzünü qurtarmaz
Nə şairlər, nə dahilər,
Nə filosof, nə peyğəmbər.
Dünyanın dünya boyda dərdi var.
Onu yalnız milyonlar qurtaracaq:
Milyonlar. (1930: 23-24.)

Digər bir nəzmlə yazılmış açıq məktub isə "Bakı intelligensiyasının Stalin yoldaşa məktubu"dur ki, bu məktubun müəllifi, daha doğrusu, müəllifləri məsələsi də diqqətimizi cəlb etdi. Digər açıq məktublardan fərqli olaraq bu açıq məktubun 3 müəllifi var: S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm (ədəbiyyatımızda çoxmüəllifli açıq məktublara da rast gəlirik-E.P):

Salam sənə alnı açıq evladından, böyük ata!
Şərəf sənin yaratdığın bu işıqlı kainata,
Kimə sorsan deyər bu gün, böyük olsun, uşaq olsun,
"Bu xoş günü bizə verən Stalindir, o sağ olsun! (1939: 1)

Sadəcə Stalinin şəxsiyyəti və "gördüyü işlərin" tərifləndiyi bu açıq məktubda ədəbi tənqidin tələblərinə cavab vermir. Əslində ədəbi tənqid şəxsiyyəti deyil, onun ədəbi fəaliyyətini dəyərləndirmək üçün var. İstər Əkrəm Cəfərin, istərsə də, S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəmin birgə yazdığı açıq məktublar, istərsə də SSRİ dönəminin açıq məktublarının 90%-i ədəbi tənqidin tələblərini ödəmir:

1) Açıq məktub ədəbi tənqidin janrıdır. Ədəbi tənqid şəxsiyyətə deyil, ədəbi fəaliyyətə yönəlir. Təəssüf ki, 1930-cu illərdə ədəbi tənqidimiz də, onun janrları da məkrli siyasətin qurbanı olduğu üçün tənqidimiz siyasiləşdirilmişdir. Açıq məktublarda şəxsiyyət mərkəzi rol oynamışdır.

2) Bu dönəmdəki açıq məktublar tənqidi görüşlər deyil, təhqir və yaxud da şişirdilmiş təriflərlə doludur. Bu məktublarda demək olar ki, heç bir ədəbi-tənqidi görüşə rast gələ bilmirik.

3) Ən önəmlisi isə, həmin dönəmdə tənqidin üstündə elə bir senzura var idi ki, tənqid ədəbi prosesi dəyərləndirmək, yönləndirmək əvəzinə, həmin dönəmdə tənqid yönləndirilirdi. Tənqid obyektivliyini itirmişdi. Bu da, əlbəttə ki, tənqidin bütün janrlarına, o cümlədən açıq məktublara da öz mənfi təsirini göstərirdi. XIX əsr və XX ərin əvvəllərindəki açıq məktublardan fərqli olaraq, 1930-cu illərdə açıq məktubları adi məktublardan fərqləndirən tək şey mətbuatda çap edilməsi idi. Yəni bu dönəmdə sanki ədəbi məktubun ədəbi tənqidin bir janrı olması məsələsi unudulmuşdu.

Nəticə

Epistolyar üslubun ən gec yaranan janrı hal-hazırda ədəbi tənqidin aparıcı janrlarından olan açıq məktub janrıdır. Açıq məktublar öz səmimiliyi və dil sadəliyi ilə seçilir, onların həm nəzm, həm də nəsrlə yazılmış örnəklərinə rast gəlinir. SSRİ dönəmində ədəbi tənqidin hər janrı kimi açıq məktublar da siyasətə xidmət etdirilmiş, öz obyektivliyini itirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Antik ədəbiyyat antologiyası (tərtib edən Əli Sultanlı). Bakı. "Şərq-Qərb". 2010. 824 səh.
2. İsa Həbibbəyli, Sənan İbrahimov. "Orta əsrlər vahid şərq ədəbi prosesi". I cild. "Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya" MMC. Bakı. 2018. 474 səh.
3. Ə.Səfərli, X.Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. Ozan. 2008. Səh. 696.
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri 10 cilddə. IX cild. Bakı. Çinar-Çap. 2005. Səh. 509.
5. AMEA. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 6 cilddə. II cild. Bakı. Elm. 2007. Səh 632.
6. Vaqif Sultanlı. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, «Nurlar» nəşriyyatı, 2019, 312 s.
7. Ə. Cəfər. "H. Cavidə açıq məktub"(1930). İnkilab və mədəniyyət. N 11-12. S. 23-24.
8. S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm. "Bakı intelligensiyasının Stalin yoldaşa məktubu" (1939). Ədəbiyyat qəzeti N 15 (220). S.1-2.

Rəyçi: prof. Almaz Əli qızı

Göndərilib: 26.02.2021 Qəbul edilib: 01.03.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/110-112

Jalə Musa qızı Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
jale.huseynova95@mail.com

OBAMA DÖVRÜNDƏ ABŞ VƏ ÇİN ARASINDA DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏR

Açar sözlər: *diplomatik, ABŞ, Çin, qlobal problemlər, qarşıdurma*

Diplomatic relations between the United States and China Under Obama

Summary

This article discusses the political developments between the United States and China. It is based on the important political processes that took place between the two countries during the Obama administration in 2008-2016. At the same time, the impact of the meetings held by the leaders of both countries on relations was explained. In addition, the article discusses joint cooperation in solving global problems.

Key words: *diplomatic relations, USA, China, global challenges, confrontation*

Giriş

20-ci əsrdə ABŞ-ın üç rəqibi var idi - Almaniya, Yaponiya və Sovet İttifaqı. Çinin dünyanın ən böyük istehsalçısı olaraq ABŞ-ı keçməsi ABŞ strateqləri arasında geniş bir narahatlığa səbəb oldu. Soyuq müharibədən sonra ABŞ-ın Çinə dair siyasətinə ümumi nəzər saldıqda, ABŞ Çini müttəfiq və ya rəqib olaraq qiymətləndirmək əvəzinə, gələcəkdə təhlükə olaraq ortaya çıxma potensialına qarşı tədbirlər alarkən, iqtisadi və təhlükəsizlik əməkdaşlığının faydalarını da əldə etməyə çalışırdı.

ABŞ strategiyasının 2 ünsürü vardır. Birincisi, Çinin addımlarına təsir vasitəsi kimi beynəlxalq qurumlarda əməkdaşlıq və inteqrasiyanın rolunu vurğulamaq və Çinin artan yüksəlişini müsbət istiqamətdə - yəni özünə qarşı olmayacaq şəkildə - formalaşdırmaqdır. İkincisi, gələcəkdə hücumçu və ya təhdidkar bir Çinin meydana gəlməsi ehtimalına qarşı bir tədbir olaraq özünün və müttəfiqlərinin hərbi potensialını mümkün olan ən yaxşı şəkildə qorumağın vacibliyini üzərində dayanmaqdır. Bu strategiyanın tətbiqindəki çətinlik bu iki elementi tarazlaşdırmaqda saxlamaqdır.

ABŞ-a məxsus EP-3 hərbi kəşfiyyat təyyarəsinin 2001-ci il apreldə Çinin cənubundakı Haynan adası sahillərində Çinin döyüş təyyarəsi ilə toqquşması nəticəsində adaya məcburi eniş etməsi və Çinə məxsus döyüş təyyarəsinin qəzaya uğraması ilə pilotun həyatını itirməsi iki ölkə arasında "casus təyyarə" böhranına gətirib çıxardı. Böhranın 11-ci günü prezident Buş rəsmi şəkildə üzr istədi və nəzarətə götürülmüş 24 nəfərlik heyət geri qaytarıldı (1).

Buş administrasiyasında Çin ABŞ tərəfindən strateji rəqib olaraq görülməyə başlanmışdı. 11 sentyabr Nyu York və Vaşinqton hadisələrindən əvvəl Pentaqonun 2001-ci ildəki dörd illik müdafiə icmalında Müdafiə Nazirliyi Çini açıq şəkildə təhlükəsizlik məsələsində problem yarada biləcək ciddi bir rəqib kimi göstərmişdir. Bununla belə, 11 sentyabrdan sonra başlayan terrorizmlə mübarizə ABŞ üçün Soyuq müharibənin yerini aldı və Çin təhdidinə məhəl qoymamasına səbəb olmuşdu.

Hücumlardan sonra iki ölkə hökumətləri əməkdaşlıq etmək yolunu seçdi. Çin tərəfi antiterror koalisiyasına dəstək verəcəyinə və liberallaşma prosesini davam etdirəcəyinə dair güclü mesajlar vermişdi. 11 sentyabrdan sonra Çinin ABŞ-a dəstəyi, 2001-ci ildə Dünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) qəbul prosesi üçün yol açmış oldu. Beləliklə, Çin strateji sabitləyici və iqtisadi gücləndirici kimi yerini sağlamlaşdırmış oldu. Qlobal terrorizmə qarşı əməkdaşlıq siyasətinə əsasən Çinlə münasibətlərini yaxşı saxlamaq istəyən ABŞ, "Vahid Çin" prinsipini qəbul etdiyini və adanın Çinlə sülh yolu ilə yenidən birləşməsini dəstəklədiyini bildirmişdi. ABŞ-ın bu siyasət dəyişikliyinə səbəb olan bir amil də Rusiyanın Tayvan məsələsində, Çin tərəfində mövqe tutması və strateji ortaqlıq güdməsi olmuşdu (2). Lakin, Tayvan məsələsində ABŞ Çinlə razılaşmış görünsə də, sonradan Tayvana silah satmağa davam edərək, həm Tayvanın suverenliyinin qorunması, həm də Çini əhatə etmək siyasətindən əl çəkməyəcəyini göstərmiş oldu (3).

ABŞ-ı tarixinin ən canlı iqtisadi quruluşu və ən güclü ordusu olan halda təhvil alan Buş, 8 illik hakimiyyəti dövründə ölkəni maliyyə böhranı ilə demək olar ki, batmaq həddinə çatdırması ilə yanaşı, üstəlik Obamanı da yorğun və tükənmiş bir ordu ilə qarşı-qarşıya qoymuş oldu. Buş ABŞ-ın beynəlxalq imicinə də xələl gətirdi (4).

Obama vəzifəyə gəldikdə, Əl-Qaidəyə qarşı illərlə aparılan mübarizədə önəmli məsafə qət edə bilməmiş, təşkilatın lideri olan Üsamə bin Ladin hələ də ələ keçirilməmiş, Əfqanıstanda Əl-Qaidənin yenidən təşkilatlanmasına və Taliban qüvvələrinin də yenidən güclənməsinə əngəl ola bilməmiş bir ABŞ ilə qarşılaşmışdı.

Digər tərəfdən, İraq, hərbi istqamətdə dərhal həll edilməsi lazım olan bir problem olaraq qalmaqda davam edirdi. Buş dövründə olduqca problemli olan müttəfiqlərlə münasibətlər məsələsi yoluna qoyulmalı və möhkəmləndirilməli idi (5). Lakin Amerika imicinin ən çox ziyan gördüyü bölgə Yaxın Şərq idi. Əksəriyyəti müsəlman olan ölkələrdə antiamerikançılıq sürətlə artmışdı. Zədələnmiş Amerika imicini bərpa etmək və bu xalqların "ürəyini yenidən qazanmaq" yeni prezidentin xarici siyasətinə öz təsirini göstərmişdi (6).

Barak Obama 8 illik prezidentliyi müddətində 6 diplomatik prioritetə əsaslanırdı.

Birinci prioritet, xərclərə nəzarət etmək idi. ABŞ, George W.Bush-un dövründə apardığı iki müharibə üçün böyük xərc çəkmişdi.

İkinci prioritet, ABŞ iqtisadiyyatını dirçəltmək idi.

Üçüncü prioritet, terrorizmə qarşı mübarizəni davam etdirmək. Səlahiyyət dövründə əhəmiyyətli bir müvəffəqiyyət Üsamə bin Ladenin öldürülməsi idi, lakin İslam Dövlətinin yüksəlişi onun əvvəlki səylərinə kölgə saldı.

Dördüncü prioritet, nüvəsiz dünyanı təşviq etmək, iqlim dəyişikliyi, o cümlədən qlobal problemlərlə mübarizə aparmaq idi. İqlim dəyişikliyi ilə bağlı qlobal əməkdaşlıqdakı irəliləyiş, böyük ölçüdə Çinin dəstəyi ilə əlaqələndirilməlidir.

Beşinci prioritet, Buş tərəfindən ABŞ-ın zədələnmiş beynəlxalq nüfuzunu bərpa etmək və müttəfiqləri ilə əlaqələri gücləndirmək. Obama bu cəbhədə qismən müvəffəqiyyət əldə etdi. Kuba ilə diplomatik əlaqələrin bərpası Latın Amerikasında ABŞ-ın alqışlarını qazandı.

Altıncı və son prioritet, 200 ildir ki, Avropaya yönəlmiş olan bir istiqaməti Asiyaya və ya Atlantikdən Sakitə yönəldərək "Asiya Sakit okeanına qayıtmaq" strategiyası idi. ABŞ-ın Asiya-Sakit Okeana qayıtmaq üçün qlobal strategiyasını düzəltməsinin arxasında Çinin yüksəlişi dururdu.

Obama ilk dəfə "Asiyaya qayıtmaq" siyasətini təklif edəndə, Buş administrasiyasından bəzi rəsmilər etiraz etdilər. Əks reaksiyalar, siyasətin nəhayət "Asiya-Sakit Okean üçün tarazlıq" olaraq formalaşmasına səbəb oldu. Bu, əvvəllər Asiyada bir tarazlığın mövcud olduğunu, lakin Çinin yüksəlişi ilə pozulduğunu və bu səbəbdən ABŞ tərəfindən "balanslaşdırılması"nın lazım olduğunu nəzərdə tutan ağıllı bir ifadədir. Geriyə baxanda "Asiya-Sakit Okean ilə balanslaşma" strategiyasına uğur deyilə bilməz. Bu, nəinki Çinin yüksəlişinə mane ola bilmədi, eyni zamanda Çinin ABŞ-a olan maraqlarına zidd olan strateji inamsızlığı daha da artırdı. Donald Trump-ın prezident seçkilərində qalib gəlməsi ilə, "Asiyaya qayıt" siyasəti artıq ABŞ-ın Trans-Sakit okean siyasəti üçün "heç vaxt bitməyən bir layihə" halına gəldi (7).

Obamaya görə, Çin beynəlxalq sistemdəki bütün məsələlərdə və problemlərdə çox əhəmiyyətli bir rolu vardır. Prezident Obama, Çinin əhəmiyyətini vurğulayarkən və ABŞ-ın Çini qlobal bir güc olaraq qiymətləndirərkən, digər tərəfdən, Çinin artan iqtisadi gücü ilə paralel məsuliyyət götürməli olduğunu düşünürdü. Beləliklə, Obama, aprel 2009-cu ildə Londonda keçirilən G-20 zirvə toplantısında ilk dəfə görüşdüyü Çinin dövlət başçısı Hu Jintaoya bu düşüncələrini bildirmişdi. Beləliklə Obama rəhbərliyi, 2009-cu ildə ABŞ-ın Çinə olan strateji məqsədlərinin Çinə güvən aşılaması üçün çalışan və Çinin qlobal qurumların yenidən planlaşdırılmasında daha çox iştirakını ehtiva edən uzunmüddətli ABŞ-Çin münasibətləri üçün bir vizion hazırlamaq məqsədi daşıyırdı. Obamanın 2009-cu ilin noyabr ayında Çinə səfəri zamanı iki ölkə bu hədəfləri ortaq bir təbliğlə qəbul etdi (8).

2006-cı ildə Çin-Amerika təşəbbüsü olaraq qurulan "Strateji İqtisadi Dialoq" 2009-cu ildə Obama və Hu Jintao tərəfindən" ABŞ-Çin Strateji və İqtisadi Dialoqu" olaraq dəyişdirilmiş və məzmunu zənginləşdirilmişdir. Bu təşəbbüslə əhəmiyyəti artan ABŞ-Çin münasibətlərində üst səviyyədə hərtərəfli və birbaşa ünsiyyət təmin edilmiş, bu təşəbbüslə hər iki ölkə başçılarının da münasibətləri balanslı bir şəkildə davam etdirmələrinə, ortaq məqsədləri irəlilətmələrinə, fərqli fikirləri müzakirə etmələrinə və vacib qlobal problemləri həll etmələrinə şərait yaradırdı (9).

19 yanvar 2011-ci ildə Obama və Hu Jintao Ağ Evdə görüşmüşdülər. Bu görüş nəticəsində iki ölkə arasında 45 milyard dollarlıq ticarət müqaviləsi imzalandı (10).

Obamanın sürgündə olan Tibet dini lideri Dalay Lama ilə 2010-cu ilin fevralında görüşməsinin nəticəsi olaraq Çindən sərt reaksiya görmüşdü (11).

2012-ci ilin noyabrında Çinin dövlət başçısı Si Tsinpin olmuşdur və ilk Obama-Si əyani şəkildə görüşü iyun 2013-cü ildə Kaliforniyada həyata keçirilmişdi. Görüşdə İran və Suriyadakı mübahisələrə əlavə olaraq insan haqları və ticarət sahəsindəki mübahisəli məsələlərə toxunmaqdan daha çox görüşün ümumi məqsədi iki lider arasında şəxsi bağlantıların qurulması və Şimali Koreya məsələsi, iqlim və enerji təhlükəsizliyi kimi qlobal iqtisadi problemlərin müzakirə edilməsi kimi dəyərləndirilmişdir (12).

2014-cü ildə APEC zirvə toplantısında görüşən Obama və Xi iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar karbon emissiyalarının azaldılmasına dair ortaq tərəfdaşlıq sərgiləmişdilər. Əsas məqsəd 2015-ci ildə Parisdə keçirilən İqlim Dəyişikliyi Konfransında emissiyalarla bağlı yeni qlobal razılaşmanın müzakirəsinə dair impuls

formalaşdırmaq idi. Birgə mətbuat konfransında Obama, Çinlə “tarixi bir razılaşma”ya imza atdıqlarını və razılaşmanın ABŞ-Çin münasibətlərində əhəmiyyətli mərhələ olduğunu qeyd etmişdi(13).

Si Tsinpin, B.Obamanın dəvəti ilə 22-25 sentyabr 2015-ci ildə ABŞ-a səfər etmişdi. Əsas məqsəd, gərginliyi aradan qaldırmaq, qarşılıqlı hörmət və dinc yanaşı yaşamağın vacibliyini vurğulamaq idi (14). Bu görüşdən sonra iki tərəf, qarşılıqlı hörmət, qazanclı əlaqələr və əməkdaşlığa əsaslanan yeni ABŞ-Çin münasibətləri modelinin qurulması üçün səylərin artırılması, regional və qlobal əməkdaşlığın qorunması və inkişafı razılaşdırıldı.

Nəticə

Obamanın iki dövrü ABŞ və Çin arasındakı güc nisbətində bərabərliyin yaxşılaşdığını gördü. 2016-cı ilin ortalarında Çinin real ÜDM-i ABŞ-dan 12% daha artıq idi. 2015-ci ilin sonunda, Çinin ümumi istehsal həcmi ABŞ-ın 150% -ni təmsil etdi ki, bu Çin tarixində görünməmiş bir rekord göstərici idi. Əksinə, ABŞ isə, 2008-ci il maliyyə böhranından bəri proqnozlaşdırılan ciddi bir islahat görmədi. Siyasətin məhdud roluna baxmayaraq, ABŞ və Çin kimi böyük güclər arasındakı münasibətlər əsasən hərtərəfli milli güclər ilə idarə olunur. Uğursuzluğa düçar olmuş “Asiya-Sakit okeanda tarazlıq” siyasətinə baxmayaraq, Çin ABŞ ilə nəinki arasına məsafə qoymadı, eyni zamanda Prezident Si Tsinpin tərəfindən Obama ilə görüşü zamanı təklif etdiyi “yeni bir böyük güc münasibətləri” konsepsiyasının nümunəsi olduğu kimi daha strateji təşəbbüs nümayiş etdirdi. Obama bu yeni tipli ikitərəfli münasibətlərin inşasını nə rədd etdi, nə də qəbul etdi. Eyni zamanda, Çin mövcudluğunu artırmağa və ABŞ-ın üstünlük təşkil etdiyi çərçivədə sözünü gücləndirməkdədir. Demək olar ki, Çin öz baxışını Çin-ABŞ münasibətləri xaricində qlobal miqyasda genişləndirdi. Əksinə, ABŞ Soyuq müharibə dövrü ilə müqayisədə strateji düşüncə baxımından əhəmiyyətli dərəcədə geriləmişdir. Çini özündə cəmləşdirmək üçün hazırlanmış “Asiya-Sakit okeanla tarazlıq” siyasəti də köhnə geopolitik düşüncəsinin davamı olaraq yaradıcılıqdan məhrum idi.

Ədəbiyyat

1. https://www.ntv.com.tr/galeri/dunya/tarihteki-casus-ucak-krizleri,YNjn6Vv0xkiGWWO2vn2R9g
2. Emine Akçadağ Alagöz, Çin ile Amerika Arasında Var Olmaya Çalışan Bir Ada: Tayvan, BİLGESAM, 25 Mart 2010, http://www.bilgesam.org/incele/864/-cin-ile-amerika-arasinda-var-olmaya-calisan-bir-ada-tayvan /#. Wpgm3NQS9nI
3. İshak Turan, ABD-Çin İlişkileri Bağlamında Tayvan Sorunu, ss. 94.
4. Nuh Yılmaz, Obama 2009 Diplomasi Açılımı, 7 Şubat 2010, https://nuhyilmaz.com/2010/02/07/obama-2009-diplomasi-acilimi/
5. Gökhan Telatar, Barack Obama’nın Dış Politikasında Demokrasinin Yayılma Misyonu, Alternatif Politika, Cilt. 4, Sayı. 1, 54-83, Şubat 2012, s. 57-58.
6. Emine Akçadağ, ABD’nin Kamu Diplomasisi Stratejisi: Akıllı Güç..., www.kamudiplomasisi. org/pdf/ abdkds tratejisi.pdf
7. https://www.weforum.org/agenda/2016/12/america-china-relationship/
8. https://www.brookings.edu/research/establishing-credibility-and-trust-the-next-president-must-manage-americas-most-important-relationship/
9. https://thediplomat.com/2016/07/assessing-the-us-china-strategic-and-economic-dialogue/
10. Barış Ornarlı, 'Hu Ziyareti Olabildiğince Başarılı', Amerika’nın Sesi, 20 Ocak 2011, https://www. amerikaninsesi.com/a/hu-ziyareti-olabildiince-baarl-114309019/891726.html
11. Monika Chansoria, Obama's China Policy: Arranging for Engagement, CLAWS Journal, Summer 2011, pp. 99.
12. http://www.nbr.org/research/activity.aspx?id=345
13. http://time.com/3577820/apec-climate-change-barack-obama-xi-jinping-greenhouse-gas/
14. https://www.brookings.edu/opinions/obama-xi-meeting-more-fruitful-than-anticipated/

Rəyçi: dos. T.Tağıyeva

Göndərilib: 26.02.2021 Qəbul edilib: 02.03.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/113-115

Səbinə Eldəniz qızı Şirinova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sabinashrinova@mail.ru

SOSİAL TƏMİNAT HÜQUQU ÜZRƏ SOSİAL MÜAVİNƏTLƏRƏ DAİR QANUNVERİCİLİYİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PRESPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: *sosial təminat, vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, sosial müavinətlər, sosial müavinətlərin inkişaf dinamikası, sosial müavinətlər üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prespektivləri*

The imrovement of social allowance perspectives on social security law

Summary

This article accounts for the idenfication of perspectives of the enhancement of the social law regarding the social assistance payments. Enhacing citizens' social welfare, creating the environment for the fulfillment of their material and spiritual needs and solving the issues related to the social security are the priorities of the social policy of the Republic of Azerbaijan. Over the recent years the successful uptrend of development has been maintained in all directions, the application of all social programmes, enhancement of citizens' social security, involving socially sensitive groups of citizens in the social care of the government, the security of their labor rights, the arrangement of active employment events and dedicated acts in other fields, pension and social distribution, the reforms regarding the enhancement of medical-social examination systems have been proceeded successfully. In this regard, we consider that some changes to the legislative statements regarding the social assistance payments should be done. As social assistance payments have a dynamic nature, regular enhancements on the legislative statements should be done.

Key words: *social services, enforcement of citizen's social welfare, social assistance payments, the perspectives of enhancing the law regarding social assistance payments*

Giriş

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin sosial təminat hüququ vardır. (1, s. 8)

Sosial təminat hüququ onu ifadə edir ki, özünü saxlamaq qabiliyyətindən məhrum olmuş, yaxud başqalarına nisbətən cəmiyyətdə daha çox sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxsin öz yaşayışını təmin etmək üçün dövlətdən müəyyən məbləğ əldə etmək haqqı vardır. Bu zaman fərdə əvəzsiz olaraq müəyyən məbləğdə pul vəsaiti və digər güzəştlər edilir. (8, s.5)

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, onların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılması, sosial məsələlərinin həlli sosial siyasətin prioritetlərindəndir.

Ötən illər ərzində Azərbaycanda bütün istiqamətlər üzrə uğurlu inkişaf dinamikası qorunub saxlanılmış, bütün sosial proqramların icrası, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, sosial cəhətdən həssas əhali qruplarının dövlət qayğısı ilə əhatə olunması, əmək hüquqlarının müdafiəsi, aktiv məşğulluq tədbirlərinin təşkili və digər sahələrdə məqsədyönlü işlər, pensiya və sosial-təminat, tibbi-sosial ekspertiza sistemlərinin təkmilləşdirilməsi yönündə islahat tədbirləri uğurla davam etdirilmişdir.

Sosial təminatın əsas növlərindən biri də sosial müavinətlərdir.

Sosial müavinətlərin tarixinə salsaq görərik ki, sosial təminatın bu növü hələ XX əsrin 20-ci illərinin II yarısından başlayaraq muzdlu işçilərə verilən sosial sığorta ödənişlərinin tərkib hissələrindən biri kimi meydana gəlmişdir. Buna baxmayaraq cəmiyyətdə yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin yaranması sosial müavinətlərin yeni növlərinin meydana gəlməsi ilə nəticələndi (5, s. 464).

Sosial müavinətlər haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən, "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunundan və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından ibarətdir.

Sosial müavinətlərə dair qanunvericilik aktlarının ikinci qrupunu beynəlxalq hüquqi aktlar, yaxud Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmiz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir çox beynəlxalq təşkilatların (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, Avropa Şurasının və s.) bərabər hüquqlu üzvü olmuşdur.

Müavinət təminatına dair həmin təşkilatların Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilmiş normativ aktları (konvensiyalar, tövsiyələr və s.) da sosial müavinətlər institutunun mənbələrinə daxil edilir (məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiyası, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının "Əlillərin peşə reabilitasiyası və məşğulluğu haqqında" Konvensiyası,"Analığın mühafizəsi haqqında" Konvensiyası və s.).

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra müavinət təminatına dair çoxsaylı normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuş, onun bir çox yeni növləri müəyyən edilmişdir. Lakin 01 yanvar 2006-cı ilə qədər ölkəmizdə sosial müavinətlərlə bağlı münasibətlər müxtəlif qanunvericilik aktları ilə tənzimlənmiş, bu sahədə vahid normativ akt mövcud olmamışdır. Sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə 07 fevral 2006cı ildə "Əmək pensiyaları haqqında" və "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunları qəbul olunmuşdur. Beləliklə, 01 yanvar 2006-cı ildən etibarən ölkəmizdə sosial müavinətlərin təyin olunması və verilməsinin hüquqi əsasları, eləcə də bu sahədə yaranan digər münasibətlər "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir.

Sosial təminat hüququ üzrə sosial müavinətlərə dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prespektivləri müəyyən edilməlidir. Bununla bağlı olaraq sosial müavinətlərə dair qanunvericilik aktlarında bəzi zəruri düzəlişlər edilməlidir.

Belə ki, «Sosial müavinətlər haqqında» Qanunda ilk dəfə olaraq sosial müavinətə leqal anlayış verilmişdir. Həmin qanunun 1-ci maddəsinə görə, sosial müavinətlər dedikdə qanunla müəyyən edilmiş qaydada ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə sosial yardım göstərilməsi məqsədilə aylıq və ya birdəfəlik ödənilən pul vəsaiti başa düşülür. (2, s.1) Lakin M.N.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, qanunvericilik sosial təminatın bu növünün təqdim edilməsi məqsədini sosial sığorta ilə əlaqələndirməmiş və onun əsas məqsədini göstərə bilməmişdir. Fikrimizcə, M.N.Əliyevin həmin mülahizələrdən çıxış edərək sosial müavinətlərə verdiyi anlayışı düzgün hesab etmək olar və sosial müavinətlərə belə bir təkminləşmiş anlayış vermək olar: "sosial təminat sistemi üzrə sosial müavinətlər dedikdə qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada tam və ya qismən itirilmiş əmək haqqını və ya gəlirləri kompensasiya etmək, həm də əlavə maddi yardım göstərmək məqsədilə müəyyən kateqoriya şəxslərə aylıq, dövri və birdəfəlik təyin olunan pul ödənişləri başa düşülür (6, s. 96-101).

"Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunun 6-cı maddəsinə əsasən, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət və hamiləliyə və doğuma görə müavinət almaq hüququ ən azı 6 ay sosial sığorta stajı olan şəxslərə şamil edilir. (3, s. 5)

"Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə sığortaedənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında" Əsasnamənin 25-ci bəndinə əsasən, əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə müavinət 6 ay sosial sığorta stajı olmayan şəxslərə şəxslərə şamil edilmir. (4, s. 10)

Hesab edirik ki, əmək qabiliyyətinin itirilməsinə eləcə də, hamiləliyə və doğuşa görə 6 ay staj qoyulması Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin 3-cü hissəsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Kontitusiyasının 38-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir. Buna görə də hesab edirik ki, "Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunun 6-cı maddəsində, eləcə də, "Məcburi dövlət sosial sığortası üzrə ödəmələrin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə sığortaedənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətin hesablanması və ödənilməsi haqqında" Əsasnamənin zəruri bəndlərində əsaslı dəyişikliklər edilməlidir.

Məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilməyən qadınlara hamiləliyə və doğuma görə, eləcədə uşağa qulluğa görə müavinətin verilməməsi. Uşaqların yaşamaq və sağlamlıq hüquqlarının daha etibarlı müdafiəsi baxımından məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb edilməyən qadınlara da hamiləliyə və doğuma görə, eləcədə uşağa qulluğa görə müavinətin müəyyən edilməsi bağlı sosial müvinətlərə dair qanunvericiliyə dəyişikliyin edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Belə ki, bir yaş yarımadək uşağa qulluğa görə - 44 manat, uşağın bir yaş yarımdan üç yaşınadək qulluğa görə isə - 28 manat məbləğində müəyyənləşdirilmişdir. Lakin 2021-ci ildə respublikamızda uşaqların yaşayış minimumu 175 manat həddində müəyyən edilmişdir. Bu da kifayət qədər fərqin və ziddiyyətin olduğunu göstərir. Bu məbləğin yaşayış minimumu həddinə çatdırılması məqsədəuyğun olar. Bu müqayisəni bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə verilən və uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinətlər üzrə də aparmaq olar.

"Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara münasibətdə müəyyən edilmiş müavinətin təyinat məqsədi onların sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunun yaratdığı çətinliklərin həllinə dəstək verilməsi üçün maddi təminatıdır. Ailə

başçısının vəfatı ailə üçün əlavə maddi çətinliklər yaşatdığı üçün "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 29 noyabr tarixli 1703-VQD nömrəli Qanunu ilə sözügedən qanuna edilmiş dəyişikliklə onların həmin müavinəti ailə başçısını itirməyə görə müavinətlə yanaşı almaq hüququ müəyyən edildi. Lakin ailə başçısının kifayət qədər sosial sığorta stajı olması səbəbindən ailənin əmək pensiyası hüququ yarandığı halda sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu səbəbindən təyin edilmiş müavinətin ödənilməsi dayandırılır. Bu da həmin kateqoriya şəxslərin,ümumilikdə ailənin maddi təminatının aşağı düşməsinə və haqlı narazılıqlarına səbəb olur. Məsələn, şəxsin ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüququ yaranmırsa, o, həm 150 manat məbləğində sağlamlıq imkanlarının məhdudluğuna görə, 80 manat da ailə başçısını itirməyə görə olmaqla, ümumilikdə 230 manat müavinət alır. Lakin pensiya hüququ yarandığı halda, məsələn, 200 manat pensiya təyin edilir və sağlamlıq imkanlarının məhdudluğuna görə təyin edilmiş müavinətin ödənişi dayanır. Bu hal, ailədə 2 və daha artıq şəxsin ailə başçısını itirməyə görə pensiya hüququnun yaranması halında sağlamlıq imkanları məhdud şəxsə təyin ediləcək sosial ödənişin (pensiyanın) kifayət qədər aşağı məbləğdə müəyyən edilməsinə səbəb olacaqdır. Sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşağa müavinət digər sosial ödənişlərdən asılı olmayaraq təyin edilməli, bununla əlaqədar qanunda zəruri dəyişikliklər həyata keçirilməlidir.

Nəticə

Beləliklə, bu nəticəyə gələ bilərik ki, "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən, bu Qanundan və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından ibarətdir. 2006-cı ilə qədər respublikamızda sosial müavinətlərlə bağlı vahid normativ akt mövcud olmamış, bu məsələ müxtəlif qanunvericilik aktları ilə tənzimlənmişdir. 7 fevral 2006-cı il tarixli "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunduqdan sonra sosial müavinətlərin təyin edilməsi və verilməsinin hüquqi əsasları, eləcə də, bu sahədə yaranan digər münasibətlər adıçəkilən qanunla tənzimlənməyə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası sosial müavinətlər sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə daim beynəlxalq təşkilatların aktlarını, Azərbaycan Respubliksının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin (məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiyası, Beynəlxalq Əmək Təşki-latının "Əlillərin peşə reabilitasiyası və məşğulluğu haqqında" Konvensiyası, "Analığın mühafizəsi haqqında" Konvensiyası və s.) müddəalarını rəhbər tutur, qanunvericilik bazasını onlara uyğunlaşdırmağa çalışır. Ölkəmizdə sosial müdafiə proqramları əhatəli və intensivdir, çünki Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin nitqi ilə desək, "Azərbaycan Respublikasının siyasətinin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır".

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12 noyabr 1995-ci il, s.8
2. Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı şəhəri,07 fevral 2006-cı il s.1
3. Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı şəhəri, 18 fevral 1997-ci il, s.4
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 sentyabr 1998-ci il tarixli 189 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Məcburi dövlət sosial sığorta ödəmələrinin və əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçilərə sığortaedənin vəsaiti hesabına ödənilən müavinətlərin hesablanması və ödənilməsi haqqında» Əsasnamə, Bakı şəhəri, 15 sentyabr 1998-ci il, s. 10
5. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ: Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007, s.464
6. Əliyev M.N. Müavinətlərin anlayışı, təsnifatı və onun məbləğinin müəyyən edilməsi metodları / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq qurulucuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 10-cu buraxılış. Bakı: Səda, 2004, s.96 -101
7. Əliyev M.N., Mürşüdov R.I. «Sosial müavinətlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun elmi və praktiki kommentariyası. Bakı: Ilay, 2008
8. Батыгин К.С., Гадаганов В.П. Пособие по социальному обеспечению. М.: Академия труда и социальных отношений, 1996, s.5

Rəyçi: prof. M.Əliyev

Göndərilib: 21.02.2021 Qəbul edilib: 24.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/116-119

Zarifa Polad Mammadova
Baku State University
master
zarifamammadova8@gmail.com

THE ROLE OF INTERNATIONAL MONETARY FUND IN ECONOMIC RELATIONS

Summary

The International Monetary Fund (IMF) is an international organization that plays an important role in regulating the economy and aims to prevent the economic crisis by providing various loans to many developing countries. At the same time, one of the IMF's priority goals is to reduce poverty. The article clarifies the issues related to the regulation of economic relations between the IMF and its consequences, as well as examines the legal and factual aspects of this regulation.

Key words: *The International Monetary Fund, organization, governance, surveillance, financial and technical functions, poverty reduction*

International Financial Institutions are the most important institutions in the world that its goals are global economic development and to ensure the distribution of financial resources. One of such institutions is the International Monetary Fund. The International Monetary Fund (the IMF) is the financial organization which is aim to provide stability of economic relation. It carries out financial and technical operations, prepares programs to reduce poverty, and conducts consultations with countries to prevent economic crises.

Since commence to activity of the IMF, there have been many views about the IMF's role in economic relations. First, some experts think that the IMF is obliged to sound financial management, lending money and providing surveillance and advice to help countries avoid economic collapse. Second, IMF critics argued that The IMF's activity and policy is counter-productive and ineffective. Third, the most radical critics of the IMF claim that whole international finance system, also IMF should be abolished for the benefit of the world's poor. We may come to conclusion about the IMF through researching relationship with member countries and its operation in economy.

The Second World War showed the need to financial regulations in war-torn countries, and also in underdeveloped and developing countries. For this reason in July 1944, representatives of the United States, Great Britain, France, Russia, and 40 other countries met at Bretton Woods, a resort in New Hampshire. Therefore, in the Bretton Woods conference was officially created the International Monetary Fund (the IMF) and the World Bank to prevent economic crises and to rebuild economies shattered by the war.

The International Monetary Fund is independent international financial organization. In December 27, 1945, 29 countries assembled at the Bretton Woods and signed the IMF's Articles of Agreement. It commenced its financial operations on March 1, 1947. The IMF is working to develop economic growth, expand international trade, and reduce poverty around the world. Today, the IMF has 190 members and each member has share which providing the capital of the IMF through quota subscriptions. The IMF's largest shareholder is the United States. That's why the United States has the most influence in the institution's policy-making and decision adopting.

The purposes of the International Monetary Fund are:

1. To promote international monetary cooperation through a permanent institution which provides the machinery for consultation and collaboration on international monetary problems.
2. To facilitate the expansion and balanced growth of international trade, and to contribute thereby to the promotion and maintenance of high levels of employment and real income and to the development of the productive resources of all members as primary objectives of economic policy.
3. To promote exchange stability, to maintain orderly exchange arrangements among members, and to avoid competitive exchange depreciation.
4. To assist in the establishment of a multilateral system of payments in respect of current transactions between members and in the elimination of foreign exchange restrictions which hamper the growth of world trade.
5. To give confidence to members by making the general resources of the Fund temporarily available to them under adequate safeguards, thus providing them with opportunity to correct maladjustments in their balance of payments without resorting to measures destructive of national or international prosperity.
6. In accordance with the above, to shorten the duration and lessen the degree of disequilibrium in the international balances of payments of members. (1, pg. 14)

The IMF is governed by Board of Governors. The Board of Governors constitutes 190 member countries' members which appoint from the finance ministers or heads of the central bank of the members. They meet once per year to discuss and possibly achieve consensus on major issues. Day-to-day working is managed by a 24-person Executive Board. The world's major and big countries — the United States, Great Britain, Japan, Germany, France, China, Russia, and Saudi Arabia — they have permanent seats on the executive board, but the 16 other directors are elected for two-year terms. The executive board is managed by director, who is elected for renewable five-year terms. The International Monetary and Financial Committee have 24 representatives of the member-countries. They meet twice yearly and work to prepare advice on the international monetary and financial system to the IMF's staff.

The IMF has three main activities: surveillance, financial assistance, and technical assistance.

Surveillance is applied through regular consultations on global economic policy issues. Once a year, Fund carried out assessment of the economic situation in member countries. After, the IMF Executive Board discusses the report of economic situation and gives the official opinion of the IMF to the leaders of the countries. The report is published as an IMF Public Information Notice (PIN). The IMF also publishes analysis of the world economic system in its World Economic Outlook twice per year and the Global Financial Stability Report. So, Fund conducts consultations with the leaders of the countries and discusses applying different economic programs for economic growth and stabilization of the national currency.

The Articles of Agreement set out the obligations of member countries and the IMF, which form the legal basis of IMF surveillance over members' economic policies. (1) When we look through the Agreement, we can see how Fund carries out surveillance on the member countries. The Articles of Agreement demand from member countries to establish and develop economic policies according to Fund policies. Also, The Articles of Agreement allows members to set the exchange rate arrangements of their choice, with the exception of arrangements that would set gold as a value denominator. (2, pg. 20)

The IMF prohibits to members using restriction to payment for international transaction without approval of the IMF. The member country only can use this restriction if it is satisfied that they are necessary for balance of payments purposes, and that their use will be temporary, and that they are not discriminatory, while the member is seeking to eliminate the need for them.

The IMF surveillance function has three forms: bilateral, regional, and multilateral. Bilateral surveillance is the main and core activity of surveillance. This activity means that IMF engaged in directly with member's government through mission. In this mission the IMF staff gathers information and conduct discussion with member country officials. These missions are carried out two or three weeks. At the end of the bilateral mission, the staff writes a back-to-office report to management, outlining the main findings, from which, following an extensive inter-departmental review, the staff report is finalized and finally circulated to the Board, normally within three months after the end of the mission itself. (3, pg. 719)

Multilateral surveillance looks through the developments of global economy and financial markets. It conducts through the World Economic Outlook report, the global financial market surveillance reports, and the Annual Review of Exchange Arrangements and Exchange Restrictions (AREAER).

Regional surveillance is particularly relevant for members of currency unions, for which policies in key areas of IMF surveillance are determined at the regional level. (2, pg.13)

Financial assistance is related with loans to countries. This financial assistance allows countries to solve balance of payments problems. This function is the main activity of IMF. The IMF assistance allows countries which facing economic difficulties to strengthen their international reserves, stabilize their currencies and make import payments without trade restrictions.

The basic source of the IMF's loanable funds is quota subscriptions by member countries. Each IMF member country contributes a certain amount of money - the initial quota - to the IMF's account, which is reviewed every 5 years. A quarter of the quota subscription is normally paid in reserve assets (SDRs or special drawing right, is an international reserve asset introduced by the IMF in 1969, whose value is based on a group of leading world currencies or currencies of other members deemed by the IMF to be readily available and accepted for international payments). Members' currencies are considered usable or unusable. Unusable currencies cannot be used to finance IMF transactions because IMF has determined that the members providing these currencies may experience balance of payment problems if they are drawn down. Generally, the IMF considers about 30 of its members to have sufficiently strong balance of payments positions so that there currencies are considered usable. (4, pg. 8) According to The Articles of Agreement (Article VII, Section 1), if the IMF needs to expand its reserves, it can be borrow from member's currencies. The IMF currently maintains two standing borrowing arrangements with official lenders, the General Arrangements to Borrow (GAB, effective since October 1962)

and the New Arrangements to Borrow (NAB, effective since November 1998). (2, pg. 32) Under these two agreements, the IMF can borrow a total of SDR 34 billion.

One of the important functions of the IMF is to provide loans to countries with balance of payments problems to achieve economic development. The loan from the IMF is usually accompanied by an agreement that reflects the economic situation that the country really needs. This agreement must be approved by the Executive Board and submitted to the Executive Board by letter of intent. The IMF loans different credits through lending programs. Let's look these programs.

a) Stand-By Arrangement. It is the most used loan of the IMF. This loan is issued during short-term balance of payments difficulties. Lending period is 12-24 months, but it may extend up to a maximum of three years. Repayment of the debt should be 3-5 years, if there is no extension.

b) Extended Fund Facility was established in 1974 for providing medium term assistance. This loan is relatively long - up to 3 years. Repayments are carried out within 4-10 years. This credit is given to country which an economy suffering serious payments imbalances relating to structural maladjustments in production and trade and where price and cost distortions have been widespread, or an economy characterized by slow growth and an inherently weak balance of payments position which prevents pursuit of an active development policy. So, the EFF offers longer repayment periods but requires more action in the structural area than is typical of Stand-By Arrangements.

c) The IMF established the **Supplemental Reserve Facility (SRF)** in December 1997 to provide financing for member countries experiencing exceptional balance of payments problems owing to a large short-term financing need resulting from a sudden and disruptive loss of market confidence reflected in pressure on the capital account and the member's reserves. (5). Its repayment period is 2-2.5 years. However, countries can apply for an additional 6 months.

d) Compensatory Financing Facility. It is provided to help countries facing two types of economic problems. The first type countries include facing economic difficulties as sudden decrease in export revenue. The second type is the country where the expense of imports increases due to changes in consumption prices in the world. All other terms of this loan are the same as a Stand-By loan, but there is no additional interest rate.

e) Emergency Assistance Policy. This assistance is provided during natural disasters-floods, hurricanes, earthquakes, food shortages, etc. Emergency assistance was applied in 1962 as a form of assistance to member states in dealing with balance of payments problems caused by sudden and unforeseen natural disasters. This form of assistance has been applied to the member states which face post-conflict cases since 1995.

f) Poverty Reduction and Growth Facility. Th**e** main goal of this assistance is to reduce poverty. In general, programs don't give positive results immediately. It requires long-term work from the government of the country. To achieve this, the participating country must first develop a master plan for the Poverty Reduction Strategy Arrangement. This comprehensive plan allows the IMF to provide effective assistance to the country. The IMF is evaluating according to this plan. In general, PRGF loans are based on the Poverty Reduction Strategy Program. This document is being prepared by the country in cooperation with various civil societies, especially the World Bank. Interest rates on PRGF are 0.5% percent. The repayment period is not more than 10 years.

g) Exogenous Shocks Facility (ESF) was established in January 2006. It strengthens the IMF's capacity to provide policy support to low-income countries and this program is applied to the countries which faced exogenous shock. The ESF is applied at PRGF-eligible members who experience a sudden and exogenous shock. An exogenous shock is an event beyond the control of the authorities, with a significant negative impact on the economy. Examples of shocks are terms of trade shocks, natural disasters, and shocks to demands for exports, or conflicts or crises in neighboring countries that may have adverse effects on the balance of payments. A member also may not receive financial assistance from the ESF and the PRGF at the same time. Similar to the PRGF, loans under the ESF carry an annual interest rate of 0.5 percent, with repayments made semiannually, beginning 5½ years and ending 10 years after the disbursement. (2, pg. 50)

Technical assistance is carried out by the IMF in order to expand the opportunities for countries to develop and implement effective financial and credit policies. Technical assistance is a main aspect of the IMF's activities and assist members in strengthening their policy formulation and implementation, and the legal, institutional, and market frameworks within which they operate. IMF work with member country authorities to define the policies and reforms required correcting particular macroeconomic and structural problems in surveillance and lending operations. Technical assistance, on the other hand, focuses on the implementation of these policies and reforms.

The IMF focuses mainly on the policies relating to the state budget, the management of money and credit, the exchange rate and the financial policies of governments.

The IMF's one of the main function is poverty reduction. For this reason, the IMF created Poverty Reduction and Growth Facility (PRGF) instead of Enhanced Structural Adjustment Facility (ESAF). PRGF is a better-

focused facility than ESAF. It should be noted that the IMF should take explicit stance on poverty reduction. Why? Because there is a mutual relationship between macroeconomic stability, and growth with the reduction of poverty and inequality. Economic stability and growth help to reduce poverty. The IMF created program as Highly Indebted Poor Countries (HIPC) Initiative which has significal role in the economy. This program, initiated with the World Bank three years ago, aims to reduce the debt of thirty-five to forty of the poorest countries by half, and to ensure that in the framework of the IMF's new Poverty Reduction and Growth Facility, these resources are applied to human development expenditures. (6, pg. 81)

The IMF's most significant relationships with member countries is related with financial activity. The IMF lends to credits to the countries which in the economic crises. Most of the countries apply to stand-by arrangement of the IMF. Only during June 1962, new stand-by arrangements were entered into with Argentina for $100 million, Ecuador for $5 million, and Honduras for $7.5 million. (7, pg. 878) In the early 1980s, prices dropped sharply and it created catastrophic circumstances for countries which depend on export. That's why countries obliged to take foreign borrowing. Debt crisis also influence to Mexico in 1982. Increasing international interest rate make difficult to procure new loans. International finance responded with an 'emergency rescue operation' in which the central banks of ten developed countries provided short-term funding to Mexico, while a more permanent solution was being negotiated with the IMF. The IMF then approved a loan to Mexico conditional upon the acceptance of a structural adjustment program. The program included a reduction in public sector spending and state deficits that reduced government subsidies on basic consumer goods just as real wages fell precipitously. (8, pg. 97)

In April 2006, the IMF published the Managing Director's Report on Implementing the Fund's Medium-Term Strategy (MTS). The goals of this Strategy are to create integrated financial markets, unprecedented capital flow and new ideas to promote financial cooperation and stability. MTS cover many issues such as medium-term budget, streamlining, capacity building, governance, more effective engagement in low-income countries, new directions in surveillance and etc.

Conclusion

The mission of international financial institutions is to reduce poverty worldwide and improve living standards by playing a key role in the sustainable economic development. Their main goal in cooperation is to achieve economic development. The study concludes that the role of international financial institutions, as well as the International Monetary Fund, is irreplaceable in the economic development of the country.

So, the activities of the International Monetary Fund should be based on the interests of poor countries. The activities of the International Monetary Fund should reflect not only the interests of the strong, but also the interests of the poor. International financial institutions should not apply pressure on poor countries to depend him when implementing their Poverty Reduction Strategies.

References

1. Articles of Agreement of the International Monetary Fund, available on the Internet at: http://www.imf.org/external/pubs/ft/aa/index.htm
2. International Monetary Fund Handbook, Bernhard Fritz-Krockow Parmeshwar Ramlogan, January 2007
3. The politics of influence: An analysis of IMF surveillance. Domenico Lombardi and Ngaire Woods. Review of International Political Economy 15:5 December 2008: 711–739
4. The Transparency and financial structure of the IMF. Hearing before Joint Economic Committee, Congress of the United States. One Hundred Fifth Congress. Second Session. July 23, 1998. U.S. Government Printing Office. Pages: 89
5. Supplemental Reserve Facility and Contingent Credit Lines, Decision No. 11627-(97/123), 12/17/97, as amended, available on the Internet at: http://www.imf.org/external/pubs/ft/sd/index.asp?decision=11627- (97/123)
6. Bluebook 21st ed. Michel Camdessus, The IMF We Need, 1 GEO. J. INT'l AFF. 79 (2000).
7. International Monetary Fund. International Organization , Autumn, 1962, Vol. 16, No. 4 (Autumn, 1962), pp. 876-878 Published by: University of Wisconsin Press
8. Unholy Trinity the IMF, World Bank and WTO. Richard Peet. Zed Books Ltd, 2009. Second edition. Page: 287
9. http://www.imf.org

Rəyçi: dos. D.Məmmədova

Göndərilib: 15.02.2021 Qəbul edilib: 18.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/120-123

Tünzalə İnqlab qız İsmayılova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
magistrant
ismayilova_tunzale96@mail.ru

ÇAXOL ABİDƏLƏRİNİN SÖZ VARLIĞI

***Açar sözlər:** Qədim abidələr, Yenisey abidələri, Çaxol abidələri, sözlər, leksikologiya*

The existence of words in Chakhol monuments

Summary

Chakhol monuments are included in the Yenisei monuments. The name of the monument is associated with the name of the river of the same name, which flows into the Yenisei River. The number of Chakhol monuments is 11. The monument contains Turkish and borrowed lyrics. Words of Turkish origin predominate in the monument. Since the monument does not reflect historical events, it has been studied by more linguists.

***Key words:** The old İnscriptions, Yenisei İnscriptions, Chakhol monuments, words, lexicology*

Giriş

Avropa tədqiqatçılarının ekspedisiyaları zamanı aşkarlanan "runik" hərflərlə yazılmış qədim türk abidələrinin müəyyən hissəsi Yenisey abidələri adlanır. Yenisey abidələri Cənubi Sibirdə bugünki Tuva və Xakasiya respublikaları ərazisində yerləşən Yuxarı Yenisey vadisində, bu çaya tökülən Tes, Uybat, Abakan, Kemçik, Çaxol, Uyuk və s. kimi çayların yaxınlarında tapılan Göytürk əlifbalı abidələrdən ibarətdir. Bu abidələrdən ilk bəhs edən rumın səfir Nikolay Milesko, daha sonra F.İ.Stralenberq və D.Messerşmidt olmuşdur. 1720-ci ildə D.Messerşmidt tərəfindən Yenisey abidələrindən olan IlI Uybat abidəsi tapıldığı halda, 1889-cu ildə N.Yadrintsevin tapdığı Kül Tigin və Bilgə Xaqan abidələrinə qədər Yenisey abidələrinin əlifbası və kimlərə məxsus olması haqqında məlumat az idi. Yenisey abidələri bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etdi. Belə ki, abidələrin tədqiqi ilə rus, ingilis, alman, fin, türk və s. tədqiqatçılar (V.V.Radlov (1895), S.Y.Malov (1952), İ.A.Batmanov (1959-1962), D.D.Vasilyev (1983), İ.V.Kormuşin (1997-2008), N.Orxon, T.Tekin, G.Klauson, L.Bazin, M.Erdal və başqaları) məşğul olmuşdur.

Yenisey abidələri Göytürk yazısı abidələrinin tədqiqində əsas başlanğıc rolunu oynayır. Bir çox tədqiqatçı Orxon abidələrinə nəzərən Yenisey abidələrinin daha qədim tarixə malik olduğunu hesab edirlər. Yenisey abidələrinin əksərinin bir neçə sətirdən ibarət olması, mətn etibarilə qısalığı bu abidələrin oxumasında, araşdırılmasında və dilçilik baxımından şərh edilməsində çətinliklər yaratmışdır. Abidələrdə qarşılaşdığımız problemlərdən biri də sözlərin, damğaların deformasiyaya məruz qalaraq silinməsidir. Bu da öz növbəsində abidələrin söz varlığına təsir etmiş və mətnin tam başa düşülməsində çətinlik yaratmışdır. Eyni zamanda, bu deformasiyalar abidələrin araşdırmaçıları arasında sözlərin müxtəlif cür oxunmasına səbəb olmuşdur. Digər bir mübahisəli məqam isə abidələrin sayı ilə bağlıdır. E.Aydın (2011: 5) Yenisey abidələrinin bugünki sayının 250-yə qədər olduğunu qeyd etmişdir. İ.Kormuşin (2017: 9) isə Yenisey abidələrinin sayının 150- dan çox olduğunu bildirmişdir. Ə.Rəcəbli (2006: 50) isə abidələrin sayının 120-yə çatdığını bildirmişdir. Ancaq Yenisey abidələrinin sayları haqqında dəqiq bir məlumat yoxdur.

Yenisey abidələrinin kimlərə məxsus olması ilə bağlı fikir ayrılıqları vardır. Tədqiqatçılardan bəziləri abidələrin qırğızlar tərəfindən yaradıldığını qeyd edir (Vəliyeva, 2014: 36). Bəzi araşdırmacılar isə Yenisey abidələrinin az, çik və qırğız tayfalarına məxsus olduğunu qeyd edir. Bu tayfaların qədim dövrdə Yenisey çayı hövzəsində Sayan dağlarının ətrafında birgə yaşadıqları da elmə məlumdur. Ancaq qeyd etməliyik ki, Yenisey abidələrində bununla bağlı heç bir tarixi fakta rast gəlinmir.

Ulu-Kem çayına tökülən qollardan biri olan Çaxol çayının ətrafındaki tədqiqatlar nəticəsində tapılan müxtəlif ölçülü 11 abidədən ilkini V.A.Oşurkov aşkarlanmışdır. Abidə 3 tərəfində Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış 5 sətirdən ibarətdir. Abidədə bu sətirlərdən əlavə kobud şəkildə çəkilmiş insan şəkl vardır. Abidəni İlk dəfə V.Radlov tədqiq etmişdir (Rəcəbov və b., 1993: 241). Çaxol abidələrinin tədqiq olunmasında J.R.Aspelinin (1888), Heykelin, V.Radlovun müstəsna rolu vardır. Hal-hazırda bu abidələr Yenisey abidələrinin çoxunun olduğu Tuva muzeyində saxlanılır.

Yenisey abidələrinin, o cümlədən Çaxol abidələri ölən insanın gördüyü işlərdən, ölüm səbəbindən, yurduna, həyata, ailəsinə olan sevgisindən bəhs edir. Bu baxımdan abidə türk dili tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz Çaxol abidələrindən VI və VII Çaxol abidələrində yazının soldan sağa doğru yazılması istisna hal təşkil edir. Maraqlısı budur ki, bu abidələrdəki simmetrik olan hərflər öz formasını qoruduğu halda, digər asimmetrik hərflərin hamısı isə güzgüdəki əksiylə əvəz olunmuşdur (Kormuşin, 2017: 37).

Türkologiya elminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri qədim türk yazılı abidələrinin lüğət tərkibini elmi əsaslar üzrə öyrənməkdən ibarətdir. Əldə olan yazılı abidələr üzərində aparılan müşahidələr aydın surətdə göstərir ki, indiki türk dillərinin lüğət tərkibi eramızdan çox əvvəl sabitləşmişdir. Belə ki, yazılı abidələrdə dövrünə görə ictimai və siyasi həyatın bütün sahələrini əhatə edən leksik vahidlərə rast gəlmək mümkündür (Şükürlü, 1993: 68).

Qədim türk yazılı abidələri türk xalqlarının milli düşüncə tərzini, mənəvi dünyasını və zəngin dil tarixini əks etdirən möhtəşəm sənət nümunələridir. Türk dillərinin tarixi inkişaf istiqamətləri, fonetik, leksik və qrammatik kateqoriyaların yaranması və formalaşması bu yazılar əsasında müəyyənləşir (Xudiyev, 2015: 33).

Beynəlxalq araşdırmalarda abidələrin adlandırılmasında "E" qısaltmasından istifadə olunur. "E" qısaltmasından sonra abidənin sıra nömrəsi qeyd olunur. E13, E14, E15, E16, E17, E18, E19, E20, E21, E22, E23 sıra nömrəsi ilə adlandırılan Çaxol abidələrinin söz ehtiyatına, leksik tərkibinə görə diqqəti cəlb edir.

Hər hansı bir dilin zənginliyi ilk növbədə onun lüğət tərkibinin zənginliyi ilə müəyyənləşir. Leksikologiya dilin söz varlığını, onun aktiv və passiv fondunu müxtəlif baxımdan öyrənir- sözlərin kökünü, məna xüsusiyyətlərini, onların inkişaf tarixini, zənginləşmə yollarını, ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə dialektlərin və başqa dillərin qarşılıqlı əlaqəsini, fəal və qeyri-fəal söz qruplarını və s. tədqiq edir (Cəfərov, 2007: 11).

Əbülfəz Rəcəbli (2006: 202) qədim türk yazısı abidələri dilinin söz varlığını işlənmə dairəsinə görə belə qruplaşdırmışdır: 1.Antroponimlər; 2.Toponimlər; 3.Etnonimlər; 4.Rütbə və vəzifə adları; 5.Ümumişlək sözlər.

Söz varlığını baxımından incələdiyimiz Çaxol abidələrinin lüğət tərkibini mənşə etibarilə isə iki yerə bölmək olar: 1) türk sözləri; 2) alınma sözlər.

Çaxol abidələrinin lüğət tərkibinin əksəriyyətini türk mənşəli sözlər təşkil edir. Bu isə ilk öncə türk dillərinin o dövrdə bir-birindən tam şəkildə ayrılmamasına bağlıdır.

Qədim türk mənşəli sözlərin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Belə ki, türk mənşəli sözlərdə:

1. Saitlərdə damaq ahəngi pozulmur,
2. Qoşa samitlər və uzun saitlər (at, ac kimi sözlər istisna) işlənmir,
3. Söz "l" samiti ilə başlamır. (Rəcəbli, 2006: 234).

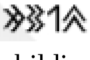
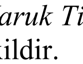
Türk mənşəli sözlərə abidənin də dilində olduğu kimi, feillər, saylar, şəxs əvəzlikləri və qohumluq bildirən sözlər daxildir.

Abidənin söz varlığına diqqət yetirdikdə alınma sözlərin türk mənşəli sözlərdən daha az olduğunu görürük. Alınma sözlərin əksəriyyətini isə qohumluq bildirən sözlər, şəxs adları, rütbə və vəzifə adları təşkil edir. Alınma sözlərin çoxu Çin mənşəli sözlərdir. Buna səbəb isə çinlilərlə təmasın daha çox olmasıdır.

Kunçuy- *xanım, arvad; Çor-* *rütbə,ən yüksək hərbi rütbə; ÇİKŞİ-* *Şəxs adı; Tutuk-* *vali, mülki inzibati vəzifə.*

Ümumiyyətlə, Çaxol abidələrinin söz varlığını aşağıdakı kimi təsnifat etmək olar:

I. Hal və hərəkət bildirən sözlər,
II. Ad bildirən sözlər,
III. Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər,
IV. Miqdar və kəmiyyət bildirən sözlər (Qurbanov, 1964: 12).

Hərəkət bildirən sözlər: Abidənin dilində feillərə çox rast gəlinir. Ancaq bu feillərin çoxunu bökmedim və adrıldım kimi feillər təşkil edir.: b*ökmedim-* *doymadım, bardım-* *varmaq, getmək, kittim-* *getdim, adrıltım-* *ayrıldım, öldüm-* *öldüm, tapdım-* *xidmət etdim.*

Çaxol abidələrinin dilində ad bildirən sözlərə antroponimlər, qohumluq bildirən sözlər, məkan bildirən sözlər daxildir. Antroponimlərə *Elçi Çor Küç Bars, Yaruk Tigin, Bilge Çikşi, Buna Ciksin, Alp Urunu Tutuk, Külüg Apa, Elçi Ög, Kutluğ Çikşi* kimi şəxs adları daxildir.

Qohumluq bildirən sözlərə*: kunçuy-* *xanım, arvad; kadın-* *qadın; kişi-* *qadın, arvad; yurç-* *qayın, kadaş-* *dost, silahdaş; uya-* *qardaş, qohum; içi-* *kiçik qardaş, qohum; kan-* *hökmdar, ata; urı-* *oğul-* *, kız-* *qız* kimi sözlər daxildir.

Məkan bildirən sözlərə: *kuy-* *saray, yurd, el-* *el- oba, yış- meşə sözləri aiddir.*

Bunlardan başqa Çaxol abidələrinin söz varlığında *tenri-* *tanrı, müqəddəs varlıq, bodun-* *xalq, tayfa , yağı-* *düşmən, at-* *ad, emig- dərman, yaş-* *təvəllüd, bunq-* *qəm, dərd, kisi-kişi(adam), ben-* *mən, ərdəm-* *ədəb* kimi ad bildirən sözlərə də rast gəlinir.

Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərə: E*dgü- yaxşı, bengü-* *əbədi, uyar-* *qüdrətli, kara-* *qara, kadır- qəddar, külüg-* *məşhur, ər- igid* *, buna- kədərli, yalnus-* *yalnız* kimi sözlər daxildir.

Miqdar və kəmiyyət bildirən sözlər*: Elig-* *əlli (50), bir otuz-* *iyirmi (21), sekiz-* *səkkiz (8), üç elig-* *qırx üç (43), eki-* *iki (2), İki elig-* *qırx iki (42), tört-* *dörd, kırk-* *qırx (40), tokuz kırk- otuz doqquz (39)* kimi saylar aiddir. Abidədə işlənən saylar isə qismən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq (quruluşca sadə saylar) dilimizdə xalis türk mənşəli sözlərə aiddir.

Çaxol abidələrinin söz varlığını təşkil edən sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində və dialektində, o cümlədən, digər türk dillərində işlənir: *yaş, kişi, oğul-oğlan, kız, elçi, er, tapmaq, ben-mən, siz, kara, ini, əlig* və s. kimi sözlər. Abidədə rast gəldiyimiz *"yaş"* sözü müasir Azərbaycan dilində və Türkiyə türkcəsində olduğu kimi təvəllüd mənasını verir. Özbək, türkmən kimi dillərdə *yaş* sözü abidədə ifadə etdiyi mənadan fərqli mənada, yəni "*gənc"* mənasında istifadə olunur.

Abidənin dilində rast gəldiyimiz şəxs əvəzlikləri (*ben, siz*) türk dillərində istər eyni formada, istərsə də fonetik dəyişməyə məruz qalaraq aktiv şəkildə işlənir (Tanrıverdi, 2017: 33). Türkiyə və qaqauz türkcəsində ben/bən, Azərbaycan, şor və uyğur dillərində mən/men, basqırd və yakut dillərində isə min formasında mövcuddur.

"Kişi" sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində *"oğlan, kişi*" mənasında işlənir. Ancaq Türkiyə türkcəsində bu söz *"nəfər"* mənasında işlədilir. VI Çaxol abidəsində rast gəldiyimiz bu sözü "arvad" kimi tərcümə edirik.

X Çaxol abidəsində *"kız oğlum*" ifadəsinin əsas tərəfi olan *"oğul*" sözü türk dillərində müəyyən fonetik dəyişmələrə (oqul, ool) baxmayaraq işlənən ən işlək sözlərdən biridir və "oğlan" mənasındadır. Ancaq abidədə bu söz qız mənasında işlənir: kız oğluma, yəni *qızıma*.

"Əllig/ əllix" sözü isə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində hələ də öz varlığını qoruyub saxlayır. Nümunələr: 1."Ocaqdan isti qabı götürmək üçün parça, əsgi" -Əlligi mə: qazanı götürüm (İmişli); 2. "təndirdən isti çörəyi çıxartmaq üçün qolçaq"- Əllig çörək yapanda lazım olur (Salyan); 3."təкbarmaqlı əlcəк" (Bərdə, Borçalı, Qazax, Gədəbəy, Laçın)- Əlliyin dörd barmağı bir olur, baş barmağ ayrı olur (Bərdə); -Əllix` yunnan toxunar (Borçalı); - Əllix`siz qışda əzməy olarmı, ə:arvad? (Gədəbəy); 4."misdən hazırlanmış qulplu suqabı"— Əlliqdə su gətir mənə (Sabirabad) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 159).

"İni" sözünə isə Azərbaycan dilinin Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən dialektlərində rast gəlirik. Nümunə: *Zəhranın inisinin toyində Bakidən gəlmişdi oxiyən (Şəki); Qelin di:ki, menin inisi size qelipbi? (Qax)* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 234).

Abidədə rast gəldiyimiz "*ər"* sözü Azərbaycan dilində "həyat yoldaşı", eləcə də "*igid*" mənasında işlənir. Nümunə: Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq *ər* kişinin işidir. Ər sözündən yaranmış "*ərdəm"* sözü isə dilimizin dialekt sistemində mühafizə olunur. İmişli, Naxçıvan dialektində "*hünər, bacarıq"* mənasında işlənir: İş ərdəm issəyir (İmişli). Qax dialektində isə boy-buxun, görmək mənasında işlənir: Habı boyu batmış, malca ərdəminnən heş utanmıvıf (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 163).

Nəticə

Yenisey abidələrindən olan Çaxol abidələrinin lüğət tərkibi onu söyləməyə əsas verir ki, Göytürk yazıları başqa dillərin təsirinə az məruz qalmışdır. Abidənin dilində az sayda Çin, Tibet sözlərinə rast gəlmək olur. Çaxol abidələrinin leksik qatının tədqiqi göstərdi ki, sözlərdən bəziləri hal-hazırda müasir Azərbaycan türkcəsinin işlək lüğət fonduna daxildir. Sözlərdən bəzilərini isə dilimizin dialekt və şivələrində müşahidə edirik. Türk dilinə, mədəniyyətinə, tarixinə, mənşəyinə dair faktların aydınlaşması baxımından yazılı abidələrin araşdırılması çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan Orxon-Yenisey abidələrini qədim türk əlifbasının incələnməsi, türk yazı sisteminin, dil quruluşu, o cümlədən söz varlığının aşkarlanması üçün zəngin sənət nümunələri hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Erhan Aydın, Yenisey yazıtlarında geçen unvanlar ve unvan niteleyicileri, 2011, 26s.
2. Kormuşin, İgor Valentinoviç. Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: metinler ve incelemeler. Ruscadan Türcəyə tərcümə edən Rysbek Alimov. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017. 344 s.
3. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı, Nurlan, 2006, 648 s.
4. Vəliyeva Q. Qədim türk dili (dərs vəsaiti). Bakı, 2014, 118 s.
5. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı. Yazıçı, 1993, 400 s.
6. Şükürlü Ə. Qədim türk yazili abidələrinin dili: Dərslik. Bakı, Maarif, 1993, 336 s.
7. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrin dili. Bakı, "Elm və təhsil" 2015, 596 s.
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili . II hissə. Leksika. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 192 s.
9. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 1964, 34 s.
10. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. "Elm və təhsil", Bakı, 2017, təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş nəşri, 538 s.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 568 s.

Rəyçi: dos. Q.Quliyeva

Göndərilib: 04.02.2021 Qəbul edilib: 07.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/124-127

Xəyal Vüqar qızı Əsgərli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
magistrant
esgerli-x@mail.ru

“BREYŞİT” KİTABINDA XİTABLARIN ÜSLUBİ-EKSPRESSİV FUNKSİYASI

Açar sözlər: *breyşit, xitab, qədim ibri, üslubi-ekpressiv funksiya*

The stylistic status of the Direct Address in the book of “Genesis”
Summary

“Genesis” is the first book of the Torah, the oldest religious material of the Jews.The book of Genesis describes the creation of the first man and the ancestors of the nation of Israel. At the same time, this book gives us information about the structure and characteristics of the ancient Hebrew language.

Direct Address plays an important role in communication. Addresses are used at the beginning, middle and end of a sentence, however there is no difference in meaning.

This article is given the types of direct adress in the book, the content of their stylistic qualities. There have also been explained the issues of homogeneity and stylistic repetition of Addresses.
Key words: *genesis, adresses, old hebrew, stylistic-expressive functions*

“Üslubiyyat fonetik, leksik, frazeoloji və qrammatik vahidlərin kontekstdə qazandığı üslubi funksiyaları öyrənir, müəyyən mətndəki fikir və hisslərin ifadə edilməsi zamanı dil vasitələrinin ekspressiv xüsusiyyətlərini, mətnin oxucuya təsirində onların rolunu nəzərdən keçirir” (Bəylərova, 2008: 7). T.Əfəndiyeva qeyd edir ki, ekspressivlik və emosionallıq yüksək keyfiyyətə malik canlı danışıq dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Dilçi alim bildirir ki, “Ekspressivlik dildə həm fonetik, həm morfoloji, həm leksik, həm də sintaktik kateqoriyalar vasitəsilə əmələ gəlir” (Əfəndiyeva, 2012: 238).

Ekspressiv-emosional fikrin ifadəsində böyük rol oynayan sintaksisin üslubi vahidlərindən biri də xitablardır. Xitablardan müxtəlif üslubi çalarların, ekspressivlik, emosionallıq keyfiyyətlərinin yaradılmasında istifadə olunur. Xitabların üslubi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanları, əşyaları, hadisələri adlandırmaqla yanaşı həm də onları xaraterizə edirlər. Ə.M.Cavadov bu haqda yazır: “Xitabları cümlə ilə bağlayan əsas əlamət onun cümləyə verdiyi intonasiyadır. Intonasiya isə üslubiyyatda əsas məsələlərdən biridir” (Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər), 1970: 308).

Bu və ya digər dil vahidinin mahiyyətini, vəzifə və funksiyalarını müəyyənləşdirərkən, hər bir konkret dilin öz qanunlarına əsaslanmaq lazımdır. Çünki bir dilin qrammatik qayda-qanunu başqa bir dilə tamamilə uyğun olmaya bilər. Bu fikri xitab haqqında da söyləmək olar (Bəylərova, 2008: 141).

Xitablar quruluş etibarilə sadə və mürəkkəb xitablara bölünür. Onlara müxtəsər və geniş xitablar da deyilir. “Yaradılış” kitabında ilk insanın yaradılmasından və İsrail xalqının əcdadlarından bəhs olunduğu üçün burada xüsusilə sadə xitablar geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

אַל־תִּירָא אַבְרָם אָנֹכִי מָגֵן

(Rick Wills, 2012: 4)

“Qorxma, İbram, sənin qalxanım mənəm” (Müqəddəs Kitab, 2014: 47).

“Breyşit” kitabında xitabların konstruksiyası sabit xarakter daşımır, olduqca dəyişkəndir və əksərən mürəkkəbdir, çox zaman da geniş tərkib şəklində qarşımıza çıxır. Ümumiyyətlə, tərkib şəklində işlənən xitablar cümləni genişləndirir, lakin cümlənin struktur quruluşunu mürəkkəbləşdirə bilmir:

וַיְבָרֶךְ אֶת־יוֹסֵף וַיֹּאמַר הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר הִתְהַלְּכוּ אֲבֹתַי לְפָנָיו
אַבְרָהָם וְיִצְחָק הָאֱלֹהִים הָרֹעֶה אֹתִי מֵעוֹדִי עַד־הַיּוֹם הַזֶּה׃

(Rick Wills, 2012: 6)

“Atalarım İbrahimin, İshaqın xidmət etdiyi Allah,

Bu günə qədər mənim qayğıma qalan Allah” (Müqəddəs Kitab, 2014: 15)

Dilçilikdə xitabın əsasən iki tipi göstərilir: 1.Sırf müraciət funksiyası daşıyan, hər cür obrazlılıqdan uzaq olan uzaq olan xitablar. 2.Qüvvətli obrazlılığa malik xarakterizəedici-qiymətverici xitablar (Əfəndiyeva,

2001: 139). “Breyşit” kitabında da müraciət məqsədi daşıyan adi xitablarla yanaşı, üslubi səciyyə daşıyan, ekspressiv-emosional xüsusiyyətlərə malik olan xitablar da işlənmişdir.

עָדָה וְצִלָּה שְׁמַעַן קוֹלִי נְשֵׁי לֶמֶךְ הַאְזֵנָּה

(Rick Wills, 2012: 5)

“Ey Ada və Silla, səsimi eşidin, Ey Lemekin arvadları, sözümə qulaq asın” (Müqəddəs Kitab, 2014: 48).

“Xitabın mənası yalnız müraciət bildirməklə məhdudlaşmır. Xitab həm də danışanın müraciət etdiyi şəxs və əşyaya münasibətini də bildirir. Bu münasibət əzizləmə, məsləhət vermə, yalvarma, qarşısındakına kin bəsləmə, hirslənmə, əmr etmə və s. əlavə mənalarından ibarətdir” (Müasir Azərbaycan dili IV, 2007: 220). “Breyşit”kitabında da ekspressiv-emosional səciyyə daşıyan xitabların bir qismi müsbət və ya mənfi xarakterizəedici münasibət bildirir. Bu xitablar müraciətdən daha çox, onun xarakterini, ona münasibəti müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bu məqamda biz xitabın bir neçə üslubi çalar ifadə edə bilməsinin şahidi oluruq:

הָגָר שִׁפְחַת שָׂרַי אֵי־מִזֶּה בָאת וְאָנָה תֵלֵכִי

(Rick Wills, 2012: 16)

“Ey Həcər, sarayın kənizi, haradan gəlib, hara gedirsən?” (Müqəddəs Kitab, 2014: 8)

אֲדֹנָי אִם־נָא מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ אַל־נָא תַעֲבֹר מֵעַל עַבְדֶּךָ׃

(Rick Wills, 2012: 18)

“Ey ağam, əgər indi gözündə lütf tapdımsa, qulunun yurdundan yan keçmə” (Müqəddəs Kitab, 2014: 61).

Birinci cümlədə “kəniz” sözü istehza, məzəmmət, töhmət kimi mənfi mənalı ifadə mövqeyindən çıxış edir, ikinci cümlədə isə “ağam” sözü müraciət edilənə müsbət rəftarı xarakterizə edir. Bu cür söz və ifadələrin müsbət və ya mənfi qruplara ayrılması şərti xarakter daşıyır, mətndən asılı olaraq sözün semantikası müxtəlif dəyişikliyə uğrayır.

“Breyşit”in dilində ekspressiv-emosional səciyyə daşıyan xitabların bir qismində müraciət edilən şəxsin adı çəkilmir, onun xarakterini təyin edən xüsusiyyət verilir. Xitabı təyin edən ifadə yerindən asılı olaraq müraciət olunana hörmət, əzizləmə, sevgi kimi müsbət keyfiyyətlərlə yanaşı, kin, nifrət, qəzəb və s. mənfi emosiya yaradan hissləri bildirmə qabiliyyətinə malik olur. “İstər canlı danışıq dilində, istərsə də yazıda müraciətin əsas vasitələrindın biri olan xitab, onun tərkibindəki sözlərin leksik mənası, ifadə tərzi, intonasiyası bədii bir vasitədir” (Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər), 1970: 306).

בּוֹא בְּרוּךְ יְהוָה לָמָּה תַעֲמֹד בַּחוּץ

(Rick Wills, 2012: 27)

“Ey Rəbbin xeyir-dua verdiyi adam, içəri gir” (Müqəddəs Kitab, 2014: 70).

“Breyşit”də çox tez-tez rast gəlinən bədii xitablar sırasında böyük Tanrıya müraciət formalarını da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Yəhudi xalqının ən qədim dini mətnləri hesab olunan Tövratın ilk kitabı Allahın dünyanı yaratması ilə başladığına görə, bu tip xitabların çoxluğu aydın nəzərə çarpır.Təxminən 2500 illik bir tarixə malik olan “Breyşit”də verilən bu xitablar günümüzdə də geniş şəkildə Allaha müraciət forması kimi işlənir. Azərbaycan dilində mövcud olan bu xitablar “Qurani-Kərim” vasitəsilə dilimizə keçmişdir. Çünki ərəb dili və yəhudi dili sami dillər qrupuna daxil olub, qohumluq təşkil edir.

וַיֹּאמַר אֲדֹנָי הֲגוֹי גַּם־צַדִּיק תַּהֲרֹג׃

(Rick Wills, 2012: 27)

O dedi: “Ya Rəbb, məgər sən günahsız xalqı öldürə bilərsən?” (Müqəddəs Kitab, 2014: 65).

“Rəbb”, “Rəbbim” kimi xitablarla yanaşı geniş tərkib əmələ gətirən xitablar da az deyildir. Belə cümlələrdə “rəbb” sözünün xüsusi intonasiya ilə və eyni mənalı sözlərlərlə birlikdə işlədilməsi onu mövhumati anlayış bildirən sözlükdən sevgi, hörmət, tərifləmə, əzizləmə və s. kimi müsbət hisslər ifadə edən nitq vahidinə çevirmişdir.

וָאָבֹא הַיּוֹם אֶל־הָעָיִן וָאֹמַר יְהוָה אֱלֹהֵי אֲדֹנִי אַבְרָהָם
אִם־יֶשְׁךָ־נָּא מַצְלִיחַ דַּרְכִּי אֲשֶׁר אָנֹכִי הֹלֵךְ עָלֶיהָ׃

(Rick Wills, 2012: 27)

“Ey ağam İbrahimin Allahı Rəbb, yalvarıram, yolumu aç” (Müqəddəs Kitab, 2014: 71).

“Xitabların növləri sırasında mücərrəd varlıqlara, təbiətə, təbiət hadisələrinə, məkana və zamana, abstrakt qüvvələrə, maddi məfhumlara olan xitablar xüsusi yer tutur və sırf üslubi səciyyə daşıyır. Bu anlayışlara xitab edilərkən onlar, bir növ, “insanlaşdırılır”, “canlılaşdırılır”, “şəxsləndirilir” (Bəylərova: 2008, s.160).

בְּסֹדָם אַל־תָּבֹא נַפְשִׁי בִּקְהָלָם אַל־תֵּחַד כְּבֹדִי

(Rick Wills, 2012: 64)

“Qəlbim, onların məclisinə getmə, Şərəfim, onların toplantısında olma” (Müqəddəs Kitab, 2014: 10)

“Seyfer Breyşit” də rast gəlinən formalardan biri də həmcins xitabların işlənməsidir. Bu zaman müraciət olunanın bir neçə xüsusiyyəti sadalanır, onun haqqında geniş təsəvvür yaranır. Həmcins xitablar nitqin təsir qüvvəsinin artırılmasına, hiss-həyəcanın yüksəldilməsinə xidmət edir.

רְאוּבֵן בְּכֹרִי אַתָּה כֹּחִי וְרֵאשִׁית אוֹנִי יֶתֶר שְׂאֵת וְיֶתֶר עָז׃

(Rick Wills, 2012: 64)

“Ruven, ilkim mənim, gücüm, kişilik qüdrətimin nübarı, ləyaqət, güc qüvvət zirvəsi” (Müqəddəs Kitab, 2014: 108).

Bu cümlə bütünlüklə müsbət ekpressiyaya malik emosional söz və ifadələr üzərində qurulmuşdur.Burada fikrin emosional və hiss həyəcanla ifadəsi üçün müxtəlif müsbət söz və tərkiblərdən ibarət xitablardan istifadə olunmuşdur.

Xitabların təkrarlanması da ifadəyə maraqlı ekpressiv ahəng qatır və həyəcan hissinin artırılmasına xidmət edir. Bu zaman xitablar müxtəlif formada yüksək intonasiya ilə təkrar edildiyi zaman ekpressiya qüvvətlənir, fikir emosional şəkildə ifadə olunur.

וַיִּקְרָא אֵלָיו מַלְאַךְ יְהוָה מִן־הַשָּׁמַיִם וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם ׀ אַבְרָהָם

(Rick Wills, 2012, 24)

Rəbbin mələyi göylərdən onu çağırdı: “İbrahim, İbrahim!” (Müqəddəs Kitab, 2014: 67).

Xitablar cümlənin əvvəlində,ortasında və sonunda işlənir. “Xitablar cümlə üzvləri ilə qrammatik (sintaktik) əlaqə saxlamadığına görə onların cümlədə müəyyən möhkəm yeri olmur. Xitabların yerinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, eyni məzmuna malik olur, yerini dəyişməsi ilə cümlədə heç bir məna dəyişikliyinə səbəb olmur” (Müasir Azərbaycan dili IV, 2007: 222).

a) Cümlənin əvvəlində

הקבצו ושמעו בני יעקב ושמעו אל־ישראל אביכם׃

(Rick Wills, 2012: 63)

Ey Yaqub oğulları, yığılıb eşidin, Atanız İsrailə qulaq asın (Müqəddəs Kitab, 2014: 108).

b) Cümlənin ortasında

וַיֹּאמֶר בּוֹא בְּרוּךְ יְהוָה לָמָּה תַעֲמֹד בַּחוּץ

(Rick Wills, 2012, 27)

Dedi: “Gəl, Ey Yehovanın mübarək bəndəsi, niyə orada durmusan?” (Müqəddəs Kitab, 2014: 70).

c) Cümlənin sonunda

וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם אֱלֹהִים יִרְאֶה־לּוֹ הַשֶּׂה לְעֹלָה בְּנִי

(Rick Wills, 2012: 25)

İbrahim dedi: “Yandırma qurbanı üçün qoyunu Allah özü yetirəcək,oğlum” (Müqəddəs Kitab, 2014: 67).

“Heç bir müsbət və mənfi ekpressiv çalar daşımayan leksik vahidlərdən belə xitab funksiyasında edərək, bədii tiplərin həm xarakterini, həm də münasibətlərini ifadəli tərzdə qiymətləndirmək mümkündür” (Əfəndiyeva, 2001:149). “Breyşit” kitabında şəxs adları vasitəsilə düzələn bəzi xitablar ilk baxışdan ekspressivlikdən uzaq görünsə də, əslində kontekstual baxımdan burda da üslubi çalarları görmək mümkündür. Çünki, burada əksər şəxs adları müəyyən hadisə ilə bağlıdır. Məsələn, İbrahim adının əsli qədim yəhudi dilində Avraam sözündən olub, mənası “böyük xalqın atası, ulu ata, xalqların atası” deməkdir. *Avraam* sözündəki *av* “ata”, *ra* “böyük”, *am* “xalq” deməkdir.

Nəticə

Xitablar həm neytral üslubi rəngə, həm də müxtəlif üslubi və ekpressiv çalarlara malik olan, ünsiyyət zamanı müəyyən şəxsə, əşyaya müraciət bildirən sintaktik-üslubi fiqurdur. 2000-2500 illik uzun tarixə malik olan "Tövrat"ın birinci kitabı "Seyfer Breyşit"in dilində ekspressiv-emosional fikrin ifadəsi xüsusilə xitablarda öz əksini tapır. Burada həm sadə həm də geniş tərkib əmələ gətirən xitabların müxtəlif üslubi funksiyaları verilir.Kitabda xitabların aparıcı üslubi funksiyası qiymətverici-xarakterizəedici vasitə olmaqdır. Həmçinin insanlarla yanaşı mücərrəd varlıqlara müraciət xitabların üslubi imkanlarını daha da genişləndirir və emosiyanı qüvvətləndirir. Eyni zamanda müraciət edilənə münasibətin ifadəsində, onun xarakterinin açılmasında xitabların həmcinsliyi və təkrarı önəmli əhəmiyyətə malikdir. "Breyşit"də bəzi şəxs adlarının müəyyən hadisə ilə bağlı yaranmış olması bu antroponimlər vasistəsilə düzələn xitablara da üslubi rəng qatır. Kitab qədim ibri dilində ekspressiv-emosional fikrin ifadəsində üslubi fiqurların rolunun öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
2. Əfəndiyeva T.Ə Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 352 s.
3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər). Bakı : Elm, 1970
4. Rick Wills, PO Box 446, Waxhaw, NC 28173 USA. Copyright, Public Domain.2012. s.261
5. Müqəddəs Kitab (Tövrat, Zəbur, İncil). İngilis dilindəki "New World Translation of the Holy Scriptures" nəşri əsasında tərcümə. ABŞ, New York. Brooklyn. 2014. s.1772.
6. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri.Bakı: Elm, 2001, 182s.
7. Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı: Şərq-Qərb,2007, 424 s..

Rəyçi: prof. A.Məmmədli

Göndərilib: 01.02.2021 Qəbul edilib: 04.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/128-131

Aysel Ceyhun qızı Qasımova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
ayselqasimova127@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA PARLAMENT SEÇKİLƏRİNİN HÜQUQİ ƏSASI

Açar sözlər: *seçkilər, seçki hüququ, majoritar seçki sistemi, seçici imzası, seçki komissiyası.*

Legal basis of parliamentary elections in the Republic of Azerbaijan

Summary

As in other democratic states, parliamentary elections are the most regular form of citizen participation in the management of the state and public life in the Republic of Azerbaijan. Also, parliamentary elections are a mechanism that ensures the transparency of state power and facilitates the legalization of this area. The democratic and free conduct of elections, which is an expression of people's will, depends on the socio-political stability in the country and the existence of norms that legally regulate the conduct of these elections. In this sense, the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the Election Code are the main acts regulating election law relations. These legal acts create methods for the democratic conduct of elections, including parliamentary elections in the Republic of Azerbaijan,

Key words: *elections, suffrage, majoritarian election system, voter signature, election commission.*

Giriş

12 noyabr 1995-ci il tarixində qəbul edilmiş Konstitusiyamızın 1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır. Bu maddədən göründüyü kimi dövlət hakimiyyətinin əsasını xalqın iradəsi təşkil edir. Xalqın iradəsi isə ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə keçirilən demokratik seçkilərdə öz əksini tapır. Ümumiyyətlə, hüquqi dövlətin əsas əlamətlərindən biri, məhz dövlət hakimiyyəti orqanlarının seçkilər yolu ilə formalaşdırılmasıdır və bu xüsusiyyət Azərbaycan üçün də xarakterikdir.

Bildiyiniz kimi müstəqillik əldə etdikdən sonra hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi ilə idarə olunan Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti parlament tərəfindən həyata keçirilir. Müxtəlif dövlətlərdə fərqli adlanan bu orqan Azərbaycan Respublikasında Milli Məclis adı ilə fəaliyyət göstərməkdədir. Xalq tərəfindən seçilmiş 125 deputatdan ibarət olan Milli Məclis ən əsas və aparıcı dövlət orqanlarından biri hesab edilir.

Hər bir parlament, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi müəyyən müddətə seçilir. Tərkibi yeniləşməyən parlament diktatordan yalnız özünün say tərkibinə görə fərqlənir. Parlamentin yeniləşməsi müəyyən məqsədlə bağlıdır. Birincisi, parlamentin bürokratikləşməsinin və cəmiyyətdən aralanmasının qarşısı alınır. İkincisi, vaxtaşırı cəmiyyətin yeni fikir və ideylarmı özündə cəmləyən, yeni sosial maraqları əks etdirən insanlar parlamentə daxil olur, yəni parlamentin cəmiyyətdəki maraqları adekvat əks etdirməsi və zamanla onun uyğunlaşması təmin edilir. Üçüncüsü, artıq seçici korpusu üçün arzuolunmaz şəxslər parlamentdən kənarlaşdırılır. (3)

Azərbaycan Respublikasında parlament seçkiləri ilə bağlı yaranan hüquq münasibətləri Konstitusiya, qanunlar və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Konstitusiyamızın 83-cü maddəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatları majoritar seçki sistemi üzrə, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilirlər.

Parlament seçkilərinin müntəzəm olaraq keçirilməsi isə Konstitusiyanın 84-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin maddəyə görə Azərbaycan Milli Məclisinin hər çağırışının səlahiyyət müddəti 5 ildir. Müharibə şəraitində hərbi əməliyyatların aparılması Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilərin keçirilməsini mümkün etmədikdə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin çağırışının səlahiyyət müddəti hərbi əməliyyatların sonunadək uzadılır. Bu barədə qərar seçkilərin keçirilməsini təmin edən dövlət orqanının müraciətinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin hər çağırışının seçkiləri hər beş ildən bir noyabr ayının birinci bazar günü keçirilir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının səlahiyyət müddəti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin çağırışının səlahiyyət müddəti ilə məhdudlaşır. Deputatlıqdan çıxanların yerinə yeni seçkilər keçirilərsə, yeni seçilən deputatın səlahiyyət müddəti deputatlıqdan çıxanın qalan səlahiyyət müddəti ilə məhdudlaşır.

Konstitusiyamızda deputatlığa namizədlər üçün irəli sürülən tələblər də əks olunmuşdur:

I. Azərbaycan Respublikasının seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan hər bir vətəndaşı qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı seçilə bilər.

II. İkili vətəndaşlığı olan, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olan, icra və ya məhkəmə hakimiyyəti sistemlərində qulluq edən, elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla, başqa ödənişli fəaliyyətlə məşğul olan şəxslər, din xadimləri, fəaliyyət qabiliyyətsizliyi məhkəmə tərəfindən təsdiq edilən, ağır cinayətlərə görə məhkum olunmuş şəxslər, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrumetmə yerlərində cəza çəkən şəxslər Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə deputat seçilə bilməzlər. (1)

Parlament seçkiləri ilə bağlı başlanğıc müddəalar Konstitusiyamızda təsbit olunsa da, bu qəbildən olan hüquq münasibətlərinin əksəriyyəti sahəvi qanunlarla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasında demokratik prinsiplərə əsaslanan, seçki hüququ sahəsində dünyanın demokratik dövlətlərinin təcrübəsində sınaqdan çıxmış müddəaları təsbit edən yeni seçki sisteminin əsası məhz 12 avqust 1995-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1082 saylı Qanunu ilə qoyulmuşdur. 5 iyul 2000-ci ildə yenidən «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, nəhayət, 27 may 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi qəbul olundu. 1995-ci il «Milli Məclisə seçkilər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunundan Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinə qədər ciddi bir təkamül yolu keçmiş respublikamızın seçki qanunvericiliyi kifayət qədər təkmilləşdirilmiş, seçki prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərində həyata keçirilən hər bir seçki hərəkətinin dəqiqliyi ilə tənzimini nəzərdə tutan müddəalar seçki qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır. Bu zaman dünya dövlətlərinin bu sahədə olan təcrübəsindən, beynəlxalq standartlardan, habelə beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Avropa Şurası Venesiya Komissiyasının tövsiyələrindən istifadə olunmuşdur. (5)

Göründüyü kimi hal-hazırda Seçki Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında keçirilən seçkilər, o cümlədən parlament seçkiləri ilə bağlı əksər məsələləri tənzimləyən əsas normativ hüquqi akt hesab olunur. Belə ki, müvafiq məcəllənin 5-ci bölməsi "Milli Məclisə seçkilər" adlandırılmaqla özündə 7 fəsli ehtiva edir və burada əks olunmuş normalar seçkilərin təyin olunması, deputatlığa namizədlərin irəli sürülməsi, seçkilərə hazırlıq və onların keçirilməsi, seçkilərin yekunları, deputatın mandatdan məhrum edilməsi, əlavə seçkilərin keçirilməsi və s. kimi bir çox məsələləri nizamlayır.

Seçki Məcəlləsinin tələbinə əsasən parlament seçkilərini Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası (MSK) təşkil edir və yekunlaşdırır. Seçkilərin nəticələrinin düzgünlüyünü isə qanunla müəyyən edilmiş qaydada Konstitusiya Məhkəməsi yoxlayır və təsdiq edir.

Parlament seçkilərinə namizədlər birmandatlı seçki dairələri üzrə irəli sürülürlər. Namizədlər seçki dairəsində daimi yaşayan, seçki hüququ olan Azərbaycan vətəndaşları, namizədin öz təşəbbüsü ilə və ya bilavasitə seçicilər tərəfindən irəli sürülürlər. Seçki Məcəlləsinin 53.1-ci maddəsinə əsasən namizəd öz təşəbbüsü ilə və ya aktiv seçki hüququ olan seçicilər tərəfindən o şərtlə irəli sürülə bilər ki, ərazisində namizədin dəstəklənməsi üçün zəruri olan imzaların yığıldığı və namizədin qeydə alınmasının nəzərdə tutulduğu müvafiq seçki komissiyasına bu barədə bildiriş göndərilsin. (6)

Milli Məclisə seçkilər zamanı namizədlərin müdafiəsi üçün onun irəli sürüldüyü seçki dairəsinin ərazisində seçici imzası toplanmalıdır. Müvafiq seçki komissiyası tərəfindən imza vərəqələri və namizədin qeydə alınması üçün lazım olan digər sənədlər qəbul edildikdən sonra 7 gün müddətində namizədin qeydə alınıb-alınmaması barədə əsaslandırılmış qərar qəbul edilməlidir. Qeydə alınmış namizədlərin fəaliyyəti Seçki Məcəlləsininin 69-71-ci maddələri ilə tənzimlənir. Qeydə alınmış bütün namizədlər onların statusları nəzərə alınmaqla bərabər hüquqa malik olub, bərabər vəzifələr daşıyırlar. Onların hər birinə qeydiyyat vəsiqəsi verilir. Konstitusiyanın 47-ci maddəsinin tələbinə və Seçki Məcəlləsinə uyğun olaraq səsverməyə 23 gün qalmış deputat seçkilərində iştirak etmək üçün qeydə alınmış namizədlər, namizədi qeydə alınmış siyasi partiyalar, siyasi partiyalar bloku seçkiqabağı təbliğat və təşviqat fəaliyyətinə başlayır. Səsvermə gününə 24 saat qalmış təbliğat və təşviqat kampaniyası dayandırılır. Səsvermə gününə 24 saat qalmış və səsvermə günü təşviqat və təbliğat aparılması qadağandır.

Seçkiqabağı təşviqat kütləvi informasiya vasitələri ilə, yığıncaqlar, vətəndaşlarla görüşlər, kütləvi müzakirələr, söhbətlər və s. formada kütləvi tədbirlərin keçirilməsi yolu ilə, o cümlədən çap olunmuş, audiovizual və digər təşviqat materiallarının buraxılması və yayılması yolu və qanunla qadağan edilməyən digər üsullarla aparıla bilər.

Seçkilərin gedişinə qanunsuz müdaxilə etmək qadağandır. Bu müddəa Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 25 oktyabr 2005-ci il tarixli, "Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilərin hazırlanması və keçirilməsi ilə bağlı təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında" sərəncamında və Seçki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuşdur.

Seçkilər günü səsvermə saat 8-dən 19-a kimi keçirilir. Məntəqə seçki komissiyaları səsvermə gününə azı 25 gün qalmış səsvermənin yeri və vaxtı haqqında kütləvi informasiya vasitələri ilə və ya məlumat lövhələri vasitəsi ilə seçiciləri xəbərdar etməlidirlər.

Seçkilər günü saat 7.50-də məntəqə seçki komissiyasının sədri seçki məntəqəsini açıq elan edir, seçki komissiyasının üzvlərinə, orada olan seçicilərə, müşahidəçilərə boş seçki qutularını göstərib kilidləyir, saat 8.00-da səsvermənin başlandığını elan edir. Hər bir seçici şəxsən və təklikdə səs verir. Başqa şəxslərin əvəzinə səs verməyə icazə verilmir. Seçki bülleteni seçicidən başqa heç kəsin daxil olmasına icazə verilməyən, gizli səsvermə üçün xüsusi avadanlıqla təchiz edilmiş otaqda və ya kabinədə doldurulur. Seçki bülletenini müstəqil yazıb doldurmaq imkanı olmayan əlilliyi olan seçici, məntəqə seçki komissiyasının üzvlərindən və müşahidəçilərdən başqa, istədiyi şəxsi kömək üçün otağa və ya kabinəyə çağıra bilər. Bu şəxsin soyadı və inisialı seçicilər siyahısında seçki bülleteni alınması barədə seçicinin imzası ilə birgə göstərilir. Seçici doldurulmuş seçki bülletenini səsvermə üçün nəzərdə tutulmuş seçki qutusuna salır.

Səsvermə müddəti başa çatdıqda məntəqə seçki komissiyasının sədri ucadan elan edir ki, «yalnız seçki bülleteni almış və səsvermə otağında olan seçicilər səs verə bilərlər». Bu zaman təmin olunmalıdır ki, yalnız bu elanadək səsvermə otağında növbəyə dayanmış seçicilər səs versinlər. Seçki qutuları açılmamışdan əvvəl, istifadə edilməmiş seçki bülletenləri səsvermə otağındakı müşahidəçilərin müşahidəsi ilə məntəqə seçki komissiyasının üzvləri tərəfindən sayılır və ləğv edilir. Həmin seçki bülletenlərinin sayı elan edilir və səsvermənin yekun protokolunda qeyd olunur. Seçki bülleteni almış seçicilərin imzalarının sayı səsvermənin yekun protokoluna daxil edilir. Eyni zamanda, səsvermə vəsiqəsi ilə səs verən və ayrıca seçki məntəqəsindən kənarda, daşınan seçki qutusundan istifadə etməklə səs verən seçicilərin sayı yekun protokolunda göstərilir. Bundan sonra məntəqə seçki komissiyasının sədri seçki qutularının kilidlərinin (daşınan seçki qutusunda isə həmçinin yarığın üzərindəki möhürün) salamatlığını yoxlayır, məntəqə seçki komissiyasının üzvlərini və müşahidəçiləri bununla əyani surətdə tanış edərək seçki qutularını açır.

Seçki qutuları növbə ilə açılır: əvvəlcə daşınan seçki qutusu, sonra isə daşınmaz seçki qutuları. İlk növbədə daşınan seçki qutusundakı bülletenlər sayılır. Onların sayı səsvermə otağından kənarda səs verilməsi üçün seçicilərin verdikləri ərizələrin sayından çox olmamalıdır. Daşınan seçki qutusu üzrə səslər hesablanarkən bülletenlərin ümumi sayı verilmiş ərizələrin sayından (bülleten alan seçicilərin ümumi sayından) çox olarsa, daşınan seçki qutusundakı bütün səslər məntəqə seçki komissiyasının qərarı ilə etibarsız sayılır. Bu barədə akt səsvermə otağından kənarda səsvermənin keçirilməsini təmin edən məntəqə seçki komissiyası üzvlərinin soyadları göstərilməklə səsvermənin yekun protokoluna əlavə olunur. [2]

Dairə Seçki Komissiyasında (DSK) səslərin hesablanması Seçki Məcəlləsinin 107-ci maddəsinə uyğun aparılır və səsvermə günündən ən geci 2 gün keçənədək DSK seçkilərin yekunlarını müəyyən edir. Seçkilərdə iştirak edən seçicilərin ən çox səsini toplamış namizəd deputat seçilmiş hesab edilir.

Seçki Məcəlləsinin 171.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, MSK DSK-lardan daxil olmuş protokolları səsvermə günündən ən geci 20 gün keçənədək yoxlayır, 48 saat müddətində Konstitusiya Məhkəməsinə təqdim edir. Konstitusiya Məhkəməsi seçkilərə dair sənədləri aldıqdan sonra 10 gün müddətində müvafiq mütəxəssisləri cəlb etməklə həmin sənədlərin Seçki Məcəlləsinə uyğunluğunu yoxlayır, DSK-ların protokolları Seçki Məcəlləsinin tələblərinə cavab verdikdə seçkilərin yekunlarını təsdiq edir. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı qətidir.

Seçki Məcəlləsinin tələbinə əsasən, DSK seçkilərin yekunları haqqında protokolu imzaladıqdan sonra deputat seçilmiş namizədə dərhal bu barədə məlumat verir. Deputat seçilmiş namizədlər ən geci 60 gün müddətində deputat statusu ilə bir araya sığmayan və Konstitusiyanın 85-ci maddəsinin II hissəsində göstərilən vəzifədən azad olunduqları barədə əmrin surətini və ya fəaliyyətlərinə xitam verilməsi barədə öhdəliyi nəzərdə tutan ərizəni MSK-ya təqdim edirlər.

Seçkilərin ümumi yekunları rəsmi dərc edildikdən sonra namizəd deputat statusu ilə bir araya sığmayan vəzifədən azad olunduqda və ya fəaliyyətinə xitam verdikdə MSK onu deputat kimi qeydə alır və həmin şəxsə deputat vəsiqəsi verir. Nəhayət, MSK seçki dairələri üzrə səsvermənin nəticələrini ümumiləşdirərək cədvəl şəklində dərc edir və həmin məlumatlar MSK-nın internet səhifəsində yerləşdirilir. [6]

Nəticə

Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında keçirilən parlament seçkilərinin hər mərhələsi qanunvericiliyimizdə detallı şəkildə təsbit olunmuşdur və bu sahədə müvafiq normaların pozulması məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur. Seçki ilə bağlı münasibətlərin hüquqi cəhətdən təzimlənməsi və bu sahədə hüquq pozuntusu olduğu halda, məsuliyyət tədbirlərinin tətbiq olunması ölkədə keçirilən seçkilərin şəffaf, qanuni olmasından xəbər verir. Bu gün ölkəmizdə vətəndaşların seçki hüquqları yüksək səviyyədə təmin olunur, həmçinin seçkilərin azad və sərbəst şəkildə realizəsi üçün hər bir imkan yaradılır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. "Hüquq Yayın Evi", Bakı, 2018, 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. http://e-qanun.az/code/17 .
3. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 760 s.
4. Əliyev S.F. Şükürov N.H. Parlament hüququ, Dərslik, Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2015, 328 s.
5. Nəsirov E.H. "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilərin hüquqi tənziminin bəzi problem məsələləri". Bakı Universitetinin xəbərləri. 2015.
6. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/avqust/131203.htm.

Rəyçi: dos. N.Şükürov

Göndərilib: 22.02.2021 Qəbul edilib: 24.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/132-135

Sahil İlqar oğlu Cəfərov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
sahil.jafarov@outlook.com

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HƏYATA KEÇİRİLƏN MƏHKƏMƏ-HÜQUQ İSLAHATLARININ MƏHKƏMƏ SİSTEMİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Açar sözlər: *məhkəmə-hüquq islahatları, məhkəmə hakimiyyəti, məhkəmə sistemi, ədalət mühakiməsi, məhkəmə icraatının effektivliyi*

The impact of judicial-legal reforms implemented in the Republic of Azerbaijan in modern times on the development of the judicial system

Summary

In modern times, the effectiveness and justness of the courts are considered as one of the criteria for assessing the democracy and the protection of human rights and freedoms in society and in the state. Strong, independent and effective judicial power plays an important role in providing these values. After regaining its independence, Azerbaijan attaches great importance to the supremacy of law, protection of human rights and democracy. At the initiative of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, who successfully follows the judicial and legal reforms, founded by the great leader Heydar Aliyev, qualitative changes took place in the development of justice in our country, legal bases for the court activities have been established, new courts have been established in the regions in order to enhance the capability of citizens to apply to the courts, the power of the courts has been expanded, the number of courts increased, and their financial maintenance has been improved, as well as substantial refinement of the judicial structure was achieved based on the transparent procedures of the selection of judges.

Key words: *judicial-legal reforms, judicial power, judicial system, objectivity of justice, efficiency of legal proceedings*

Giriş

1991-ci il 18 oktyabrda qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktı ilə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini elan etsə də, SSRİ-dən miras qalmış hüquq sistemi və qanunlar hüquqi və demokratik cəmiyyət quruculuğuna, qanunun aliliyinin təmin olunmasına, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat vermirdi. Cəmiyyətin gələcək inkişafı hüquq sahəsində islahatların həyata keçirilməsini, tamamilə yeni mütərəqqi və demokratik dəyərlərə əsaslanan hüquq və məhkəmə sisteminin, qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasını tələb edirdi. (1)

Azərbaycan Respublikasında sözün əsl mənasında demokratik dəyərlərə əsaslanan hüquq sisteminin formalaşdırılması insanların hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməyə, azad, müstəqil ədalət mühakiməsinin bərqərar olmasına yönəlmiş məhkəmə-hüquq islahatlarının həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən məhkəmə hüquq islahatlarını şərti olaraq dörd mərhələyə bölmək olar.

1995-ci ildə Konstitusiyanın qəbul edilməsi ilə məhkəmə-hüquq islahatının **birinci mərhələsi** başlamışdır. Konstitusiyanın qəbulu Azərbacanda demokratik quruluşun və hüquqi dövlətin möhkəm təməlini qoymuş, hüquqi islahatların aparılmasına zəmin yaratmışdır. Konstitusiyada demokratik cəmiyyətin qurulması, fəaliyyət göstərməsi və inkişafı üçün bütün müddəalar öz əksini tapdı. Bu inkişafın əsas komponenti aşkar, ədalətli səmərəli ədalət mühakiməsinin yaradılması məqsədi ilə olan məhkəmə-hüquq sisteminin islahatıdır.

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, məhkəmə hakimiyyəti, onun hüquqi dövlətdə rolu və yeri ilə bağlı əsas ideyalar ölkənin Konstitusiyasına bünövrə kimi qoyulmuş konseptual əsaslardan irəli gəlir. Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyasında ilk dəfə olaraq məhkəmə hakimiyyəti anlayışı verilmişdir. Bununla da cəmiyyətdə yaranan bütün hüquq münasibətlərinin həlli məsələsi məhkəmə orqanlarının səlahiyyətinə aid edilmişdir. Məhkəmə hakimiyyətinə verilmiş yeni səlahiyyətlər nəzərə alınmaqla ölkə tarixində ilk dəfə olaraq əsas qanunda hakimlərin sərbəstliyi və müstəqilliyinin vacib təminatı - onların dəyişməzliyi prinsipləri reallaşmışdır. (2)

Hüquqi islahatların həyata keçirilməsi məqsədilə ölkə Prezidentinin 1996-cı il 21 fevral tarixli Sərəncamı ilə hüquqi islahatlar komissiyası yaradılmış, hüquqi dövlət quruculuğunda məhkəmə hakimiyyətinin rolu nəzərə alınmaqla 1998-ci il 01 dekabr tarixli Fərmanla dövlət başçısı yanında Məhkəmə-Hüquq Şurası yaradılmışdır.

Məhkəmə sistemi islahatının konsepsiyası aşağıdakı əsas məqsəd və vəzifələri müəyyən etmişdir. Hüquqi dövlət çərçivəsində məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi, vətəndaşların məhkəməyə ədalətli araşdırma üçün müraciət etmək hüququnun təmin edilməsi, peşəkar hüquqi yardım almaq imkanı, məhkəmə qərarlarından şikayət vermək hüququnun həyata keçirilməsi və s.

Komissiya tərəfindən hazırlanmış "Məhkəmələr və hakimlər haqqında", "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" qanunlar ölkəmizdə məhkəmə-hüquq islahatları sahəsində atılan ilk, lakin çox vacib addım olmaqla müstəqil məhkəmə sisteminin yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır, konstitusiya nəzarəti ideyası qəbul edilir.

Konstitusiyada bəyan edilmiş məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda inkişaf etdirilərək öz real təminatını tapır və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsinə hüquqi zəmin yaradır.

Qanun yeni məhkəmə sistemini, onun təşkilati əsaslarını müəyyən edərək, məhkəmələrin və hakimlərin müstəqilliyinin təmin edilməsinə, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminatın verilməsinə yönəlir. (3)

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet məhkəmə sistemi ikipilləli olmaqla, əlavə olaraq işlərə məhkəmədə nəzarət qaydasında baxılmasını da nəzərdə tuturdu. Ali Məhkəmə həm birinci instansiya, həm də kassasiya instansiyası məhkəməsi funksiyalarını həyata keçirməklə yanaşı, həm də qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarlarına nəzarət qaydasında yenidən baxmaq hüququna malik idi. Yeni qanunvericilik müxtəlif məhkəmə instansiyalarının səlahiyyətlərinə aid olan bu funksiyaların Ali Məhkəmədə cəmləşməsini aradan qaldırır. "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu köhnə məhkəmə quruluşundan tamamilə imtina edir və beynəlxalq standartlara cavab verən yeni məhkəmə quruluşunu ehtiva edir.

Bu islahatlardan sonra ölkəmizdə birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyalı üçpilləli məhkəmə sistemi formalaşır. Yeni məhkəmə quruluşu işlərə birinci instansiya məhkəmələrində baxılmasına, onların hüquqa və fakta görə apellyasiya qaydasında yenidən baxılmasına, daha sonra isə məhkəmə qərarlarına hüquqa görə kassasiya qaydasında yoxlanılmasına imkan yaradır. Bu isə, öz növbəsində birinci instansiya məhkəməsinin buraxdığı səhvlərin yuxarı məhkəmə instansiyalarında aradan qaldırılmasına, işlərin mahiyyətcə və prosessual baxımdan düzgün və obyektiv həll edilməsinə, süründürməçiliyin aradan qaldınlmasına, köhnə sistemdən miras qalmış nəzarət instansiyasından imtina edilməsinə zəmin yaradır. (4, s. 443-446)

Azərbaycanın tarixində ilk olaraq 1998-ci il iyul ayında konstitusiya nəzarəti orqanı Konstitusiya Məhkəməsi yaradılmışdır.

2004-cü ilin dekabr ayından etibarən məhkəmə-hüquq islahatlarının **ikinci mərhələsi** başlanmışdır.

Ölkəmizdə baş verən sürətli sosial-iqtisadi inkişafı nəzərə alaraq, Avropanın siyasi, iqtisadi və hüquq məkanına inteqrasiyanı dövlət siyasətinin prioritetləri sırasına qaldıraraq demokratik cəmiyyətlərə xas məhkəmə-hüquq sisteminin fəaliyyətinə, insan hüquqlarının etibarlı müdafiəsinə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti mühüm təşəbbüslərlə çıxış edir. Belə ki, hüquq sisteminin və ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə qanunvercilik və institusional islahatlar daha da dərinləşdirilir. Praktiki tədbirlərin dairəsi isə genişləndirilir. Ədalət mühakiməsinin inkişafında keyfiyyətcə yeni dəyişikliklər baş verir. (5)

Bu məqsədlə məhkəmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə Azərbaycan-Avropa Şurası birgə işçi qrupu yaradılır, hakimlərin müstəqilliyi, seçilməsi, təyin edilməsi, ixtisasının artırılması və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi məsələləri üzrə müvafiq Fəaliyyət Planı hazırlanır. Avropa Şurası ekspertlərinin iştirakı ilə bir sıra normativ hüquqi sənədlər hazırlanır, Məhkəmələrin işinin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədilə "Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunur, «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsaslı dəyişikliklər edilir.

Yeni qanunvericiliyə görə hakimlərin özünüidarə orqanı kimi nəzərdə tutulan və demokratik əsaslarla formalaşdırılan Məhkəmə-Hüquq Şurası ölkəmizdə məhkəmə sisteminin təşkilini təmin edir, vakant hakim vəzifələrinə namizədlərin seçilməsinin təşkili, hakimlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, vəzifədə irəli çəkilməsi, intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi, habelə məhkəmələr və hakimlərlə bağlı digər məsələləri səlahiyyəti daxilində həll edir.

Hakimlərin Seçki Komitəsi haqqında Əsasnamə, vakant hakim vəzifələrinə namizədlərin seçilməsi qaydaları təsdiq edilir, ölkəmizdə ilk dəfə olaraq əsasən hakimlərdən, habelə, prokurorluq, vəkillik, müvafiq icra hakimiyyəti və qanunvericilik orqanının nümayəndələrindən və hüquqşünas-alimlərdən ibarət Hakimlərin Seçki Komitəsi yaradılır. Hakimlərin Seçki Komitəsi vakant hakim vəzifələrini tutmaq istəyən şəxslərin sənədlərini toplayır, bu şəxslərə hakim peşəsinə yiyələnmək üçün şəffaf surətdə yazılı və şifahi imtahan təşkil edir, hakim vəzifəsinə namizədləri ilkin uzunmüddətli tədris kurslarına cəlb edir, müsahibə

yolu ilə onların peşə yararlılığını müəyyən edir. Hakimlərin səlahiyyət müddəti son yaş həddinə - 65 yaşınadək uzadılır. (6)

2005-ci ilin sentyabr ayından yeni hakimlərin seçilməsi prosesi başlanır və bu sahədə beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edilir. İmtahan prosesi onlar tərəfindən müsbət qiymətləndirilir, imtahanın açıq və şəffaf keçirildiyi qeyd edilir.

Məhkəmə-hüquq islahatlarının ikinci mərhələsi məhkəmələrin müstəqilliyinin gücləndirilməsi, məhkəmələrin fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi, hakimlərin seçim prosedurunun yeni prinsiplər əsasında müəyyən edilməsi, fəaliyyətlərində sui-istifadəyə yol vermiş hakimlər barədə intizam məsuliyyətinin gücləndirilməsi, məhkəmə hakimiyyətinin özünüidarə funksiyalarını həyata keçirən mahiyyətcə yeni Məhkəmə-Hüquq Şurasının təşkil edilməsi, vakant hakim vəzifələrinə namizədlərin seçilməsi prosesini həyata keçirən yeni qurumun - Hakimlərin Seçki Komitəsinin yaradılması məsələlərini əhatə edərək hüquq sisteminin müasirləşdirilməsinə zəmin yaradır.

Məhkəmə-hüquq islahatlarının məntiqi davamı kimi "Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2006-cı il 19 yanvar tarixli 352 nömrəli Fərmanı məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu Fərmanla məhkəmə islahatlarının **üçüncü mərhələsi** başlanmışdır.

Fərmana əsasən vətəndaşların məhkəmələrə müraciət imkanlarının asanlaşdırılması, məhkəmələrdə süründürməçilik və digər hüquq pozuntuları hallarının aradan qaldırılması, hakimlərin iş yükünün azaldılması, məhkəmələrin yeni informasiya texnologiyaları ilə təmin edilməsinə dair müəyyən edilmiş vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün regionların inkişafı nəzərə alınmaqla Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Şəki və Şirvan şəhərlərində regional Apellyasiya və yerli İqtisad Məhkəmələri, Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə Ağır Cinayətlərə dair işlər üzrə məhkəmə təşkil edilmişdir. Ölkədə ədalət mühakiməsinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi üçün hər cür şərait yaradılmış, Azərbaycan Respublikasının Məhkəmə sisteminə daxil olan məhkəmələrin hakimlərinin ümumi sayı 600 nəfər müəyyən edilmiş, eyni zamanda Ağır Cinayətlərə Dair İşlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Məhkəməsi ləğv edilərək, onun əvəzinə Bakı, Gəncə, Lənkəran və Şəki Ağır Cinayətlər Məhkəməsi və habelə yerli İqtisad Məhkəmələrinin bazasında İnzibati İqtisad məhkəmələri yaradılmış, hakimlərin maddi təminatı yaxşılaşdırılaraq, onların əmək haqqı əvvəlki illərdən fərqli olaraq dəfələrlə artırılmış, məhkəmələrin maddi texniki bazası möhkəmləndirilmişdir. (7)

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən Fərmanda digər məsələlərlə yanaşı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işinin təşkili və onun məhkəmə təcrübəsində nəzərə alınması tövsiyyə olunmuşdur.

Ölkənin davamlı tərəqqisinin təmin edilməsi üçün bütün sahələrdə həyata keçirilən islahatlar "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 3 aprel tarixli 604 nömrəli Fərmanının qəbul edilməsini şərtləndirmişdir. Həmin Fərman məhkəmə-hüquq sisteminin inkişafında dördüncü mərhələnin başlanmasının və məhkəmə-hüquq islahatlarının davamlılığının real göstəricisidir. Fərmanın məqsədi müasir dövrün tələblərinə cavab verən, cəmiyyətdə yüksək nüfuza malik ədalət mühakiməsinin formalaşdırılması prosesinin sürətləndirilməsidir. Nəzərdə tutulan məqsədə nail olunması üçün vətəndaşların məhkəməyə müraciət etmək imkanlarının daha da genişləndirilməsi, məhkəmələrin fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, məhkəmə icraatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, məhkəmə qərarlarının tam və vaxtında icra edilməsinin təmin olunması, süründürməçiliyin və digər neqativ halların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlərin gücləndirilməsi kimi vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur. (8) Eyni zamanda sözügedən Fərmanda ədalət mühakiməsi mexanizmlərinin effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün hakim və məhkəmə aparatı işçilərinin sosial müdafiəsinin daha da yaxşılaşdırılmalı, müvafiq infrastrukturun yenilənməsi işlərinin davam etdirilməli, məhkəmə icraatında müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin üstünlüklərindən hərtərəfli istifadə edilməli olduğu vurğulanmışdır. (9)

Nəticə

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə-hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi konsepsiyası çərçivəsində həyata keçirilən islahatlar ədalət mühakiməsinin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmaqla, ümumilikdə hüquq sisteminin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Belə ki, həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları məhkəmə sistemində əsaslı dəyişikliklərin aparılmasına, bu sistemin daha mütərəqqi olmasına, təkmilləşməsinə və müstəqil fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmışdır. Eyni zamanda aparılan məhkəmə-hüquq islahatları vətəndaşların hüquqlarının məhkəmələrdə daha etibarlı müdafiəsini təmin etməklə məhkəmələrə etimadın və məhkəmə sisteminin nüfuzunun daha da yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktı. 1991-ci il 18 oktyabr. http:// files.preslib.az/projects/republic/az/azr4_2.pdf
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1995-ci il 12 noyabr, № 00. http://e-qanun.az/framework/897
3. "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1997-ci il 10 iyun, № 310-IQ. http: //e-qanun.gov.az/framework/3933
4. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2011. 760 s.
5. http://www.supremecourt.gov.az/post/view/242
6. https://republic.preslib.az/az_a6.html
7. "Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2006-cı il 19 yanvar tarixli 352 nömrəli Fərmanı. http://www.e-qanun.az/framework/11357
8. http://www.supremecourt.gov.az/post/view/978
9. "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 3 aprel tarixli 604 nömrəli Fərmanı. http://www.e-qanun.az/framework/41813

Rəyçi: dos. N.Şükürov

Göndərilib: 22.02.2021 Qəbul edilib: 25.02.2021

DOI: 10.36719/2663-4619/63/136-139

Farid Vidadi Jafarov
Baku Slavic University
student
ceferovf105@gmail.com

WHAT IS DEMOCRACY AND HOW HAS IT CHANGED OVER TIME?

Summary

Democracy is one of the fundamental priorities of modern civil societies and the mainstay of nations and governments. Some people believe that democracy was born in United States. But democracy was born thousands years ago in Ancient Greek. Today democracy is only alternative choice against authoritarian and repressive regimes emerges as one of the most eligible mode of administration. In this article, we will look at the types of democracies and how democracy has changed from first version to present version. Also, why philosophers' divided on democracy?

Key words*: history, democracy, magna carta, turks, vikings, middle ages, modern democracy*

Introduction

What is democracy? Why democracy is important? First of all, democracy is equality of all citizens. Not only equality in front of law but also equality of opportunities. The word of "democracy" consist of two Greek words - power (kratos) and people (demos). It is absolute power belongs to people instead of dictators and inherited kings-aristocrats. Democracy introduce us demand and protect our laws, ability to elect and be elected, be equal in any field. On the other hand, we cannot deny that democracy has changed during timeline. In addition, it collapsed several times and even replaced by its updated version. But how democracy was created? Why it was created? What is its main purpose first times?

Democracy in Ancient Greece

If we are talking about democracy, we automatically remember Ancient Greece democracy. In Greece, there were many small cities (polis) and they had own kings, legislation. Actually just Athena had people's governance. It means Athena democracy was unique. But unfortunately, philosophers were divided on democracy. Aristocracy and Democracy were opposite each other's. Some philosopher (such Empedocles, Anaxagoras. Democritus) supported democracy and they believe it was suitable for governance. On the other hand, others (such Plato, Socrates, Aristotle and Pythagoras) were not keen on democracy. For example, Democritus faced with leaving his polis (Acrogas) because of that. Empedocles refused to be king of his polis. He preferred democracy rather than others.

On contrast, Pythagoras was conservative, he quoted that:

"Human consist of three parts- head, main body, legs and arms. Like human, society consist of three parts- the wise, soldiers and citizens. Human body is managed by head. Society should be managed by the wise". Plato and Aristotle did not believed equality and they supported aristocracy. Some historians say that Aristotle was not supporter of aristocracy, he just believed that anyone can manage government but after learning how to do this. Socrates had negative view on democracy. He believed that only educated part of the citizens should control government. (Platon)

In addition, we can show that Solon and Pericles were different. Unlike others, they preferred to use democracy in specific field. Solon used democracy just in law, Pericles used democracy only in government administration.

Ancient Greece democracy also called classic democracy. Despite passed thousands years, even today it doesn't lost its actuality.

Democracy in Ancient Rome

It was called "republic" (in Latin "res publica") in Rome. In the early days, only patricians (aristocrats) could participate in public administration. However, as a result of the development of society, citizens (in Rome they were called "plebs") also had the right to participate in this procedure. (Brown, 2016)

Before tyranny, Rome was managed by the senate. The Senate was look like modern parliament. The wise part of people discussed and made decisions. Until Caesar, dictator was an official position which was elected by the Senate (for a maximum period of 6 months,)

Neither Caesar nor Pompey wanted Cicero as an enemy and both men appealed to him for his allegiance. Cicero chose to side with Pompey at Civil War (49-45 BC). After Civil War, in 46 B.C. Caesar was declared himself "Dictator perpetus" (endless dictator),

Cicero blamed military regime and he was stand against of military coups and dictators. Cicero gave a speech at the senate about that.

Due to that, Cicero left Rome. He had read Socrates's plays but he did not agree with him absolutely. After traveling, he backed to Rome. Aristocrats showed him as danger and Cicero was killed dramatically. His body was shredded and his head was cut. Democracy lost again. From my point of view, it was not perfect time to try to protect previous regime and blame military regime. As we know that, after suicide of J. Caesar, totalitarian regime was not end. And again Civil War started. Future emperors (such Caligula, Nero.) did crazy things and kept the power on their hands.

Rome's democracy called "republic democracy"

Democracy in Vikings

Well, we know about their life style from Viking series. But history and TV series are not similar. We review historical background. In Vikings, the council was called "Tring". They didn't have information about Ancient Greece and Rome democracy. They made their own system which based on equality. But that was for freedom people. Like Romans and Greeks, they had slaves. Secondly, they were not equal in property. Generally, Viking society consisted of 4 classes - king, aristocrats, free people and slaves. Even after being freedom, previous slaves were partially dependent to former masters.

Democracy in Turks

Yes it could be sound interesting but Ancient Turks had democratic life as Ancient Greece. Unfortunately, Ancients Turks were wanderer. That's why we did not have enough information about their life style and their rules. Due to last discoveries, many historians agree with that. Until sultanate, Turks did tend to live with gender equality. Men and women did fight together against enemies. Women did stand with their husband at wars, sports, celebrities and so on. (White, 2003)

Queen Tomyris (Queen of the Scythia) was one of them. Historians note this fact at his manuscripts. In many Turk crews, gender equality, elections system, taking advice from the wise were parts of social life.

Generally their law system called "Töre" (in Turkish) and his law system based on ancient Turks' moral. We can describe this like that crew leaders were elected by the wise, the wise members were elected by other members of crew. Before staring war, travelling or other important event crew leader ask advice from the wise. It was prototype of modern parliament. Fortunately, last decades we discover many things about our ancestors. Our ancestors lived in a large area (from Arctic zone to Europe) and despite area difference, their life style, manners are similar. After sultanate many Turks crews did tend to live as Arabs.

Democracy in Middle Era

If we investigate this age, we can see declaration of Magna Carta.

What is Magna Carta?

This declaration is first document to limit authority of Royal family. Everything started because of King Henry. King Henry was one of the craziest kings. He did whatever he want. For instance, he raised taxes, started wars and killed someone just for fun. Hence he hadn't good relations with Pope. Thus barons rebelled against King Henry. Due to critical rebellion, Magna Carta was written (1215).

According to Magna Carta, no one should not be arrested or deprived from property without evidence or judge decision. Civil war stopped. Ironically, this document was written in Latin language and aristocrats (king and barons) were talking in French language. Of course English people didn't understand anything. Moreover, this document was for free people. Large fraction of people did belong to barons. Naturally, this documents wasn't satisfactory. But anyway, it was important document for limiting authority of Royal family.

Thousands years later, Declaration of Human Rights was accented based on Magna Carta (December 10, 1948). Also, "800. Annual Celebration of Magna Carta" was celebrated in 2015. In 1649, strange as it may sound, England was proclaimed a republic. Four years later replaced by previous form. May be Socrates, Aristotle was right. Large fraction of people were not ready to accept democracy. They did not have any idea what was it and how to manage it?

In 1265, English Supreme Council called "Parliament". Today almost many democratic governments have parliament. The homeland of parliament is England.

Philosophers' ideas on democracy (Middle Era)

First of all, we can talk about Thomas Hobbs. English philosopher is best known for his political philosophy. Hobbes believed that understanding physiology of human was necessary in order to understand the role of the government. In contrast, is ideas and Pythagoras (He quoted that body parts and society are similar) ideas were different. Hobbes believed that material item such as property, influenced human nature. Because of that, everyone should have the same things. He thought that all people should have equal rights and nobody should have more power over anyone else (besides the King, who should have absolute power).

John Locke argued about that everyone should have property freedom. Without property rights, labor was nothing. Locke's ideal form of government was a representative government such as English Parliament. In his Second Treatise of Government, Locke noted that the duty of government to protect human rights which involved 3 main rights - life, liberty and property. (Kelly, 2007)

Democracy in America

During Civil War American Council agreed "Declaration of Independence" (July 4, 1776). Americans preferred to liberalism not monarchy. This document was also first document identify the human freedom. Unfortunately. This document wasn't include slavery, massacre of America' local residents and deportation of them. Anyway, it was important document and after that French rebellions made "Declaration of Human and Civil Rights" based on "Declaration of Independence".

Democracy in 20. Century

After WWI and WWII, democracy became main priority. (htt1) After the World War II, The United Nations (UN) formally created in October 1945 was established as a world government that would maintain international order, but many forces that worked against such an outcome included the division of the world into two large political blocs identified with the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and the Warsaw Pact. But during Cold War both western and socialist sides blamed each other's to limit people's right. During this period of time democracy became second priority, governments preferred to keep their independence rather than being democratic.

On the one hand, Soviet regime introduce "Berlin Wall" project and spitted city. Due to this crazy project, even today some senior citizens cannot adapt new life style.

On the other hand, USA introduce McCarthyism project. And socialist were hunted in America from end of 1940's to end of 1950's. During one decade government influence people's carriers, life, political views.

Present day

After being collapsed SSSR, many countries became freedom. Usually western countries and developed countries agree with that post- soviet countries are not democratic. These countries do not have independent legislative system, electoral system and they are managed by dictators. But we shouldn't forget that democracy is the choice of people, the attitude to democracy is the choice of the masses

But we can see many aspects which are typical of post-soviet countries. All of them were managed by socialist authorities and they always felt the pressure of SSSR. Some of them prefer to adapt based on several stages. Eastern post-soviet countries aim to EU (except Belarus) and some post-soviet countries are already members of EU such Poland, Estonia, Lithuania, Latvia. Furthermore, Eastern Partnership was created by Poland and Sweden efforts. The aim of this partnership is develop multiple relations (include trade, cultural, travelling) with post-soviet countries. Eastern Partnership covers six countries- Azerbaijan, Armenia, Georgia, Moldova, Belarus and Ukraine.

Conclusion

Based on research and notes we can say that democracy is perceived differently in each society. Most of Ancient Greece philosopher believed that democracy could have repercussions (such as coup). And simple people did not have enough experience and ideas to use democracy. Because their ideas, they were blamed and even banished. From Greece to Rome, we can see that Rome was more conservative than Ancient Greece. In Rome, system developed. Lawyers dealt with problems of democracy, not philosophers. Also Ancient Turks lived based on main democratic rights such as gender quality. System always develop itself. During Middle Ages some philosophers introduced new ideas on democracy. Despite "classic" and "republic" versions, Locke, Hobbs believed human should have property rights. Based on these new and equal ideas America created new type of democracy. Europeans philosophers could not do that in Europe but inspired thinkers at the other side of ocean. After "Declaration of Independence" the monarchy began to

collapse. And after that, the Church separated from government. Every thinker inspired by previous thinker. "In Ancient Greece, defeated side had to leave city(polis). But in modern world, modern liberal democracy provides legitimate protection for the defeated side." (Dahl, 2004: 136) After Cold war and being collapsed SSSR, totalitarian governments replaced by democratic governments. This article reviewed how democracy changed from Ancient Greece democracy to the present. On the other hand, historians can search how democracy developed in ancient civilizations. Did Turks, Iranian crews and other eastern civilization have more developed democratic system than we thing?

References

1. (n.d.). Retrieved from https://www.infoplease.com/encyclopedia/social-science/government/concepts/ natural-rights
2. Brown, Z.S. (2016). Retrieved from http://www.inquiriesjournal.com/articles/1492/how-democratic-was-the-roman-republic-the-theory-and-practice-of-an-archetypal-democracy
3. Brown, Z.S. (2016). *How Democratic Was The Roman Republic? The Theory and Practice of an Archetypal Democracy*. Retrieved from http://www.inquiriesjournal.com/articles/1492/how-democratic-was-the-roman-republic-the-theory-and-practice-of-an-archetypal-democracy
4. Curley, E. (1994). *Leviathan.* Indianapolis: Hackett Publishing.
5. Dahl, R. (2004). *Demokratiya Haqqında.* (S. Natiq , Tərc.) Baku: Far Center, 23-23.
6. Dahl, R. (2004). Demokratiya Haqqında. (S. Natiq , Tərc.) Baku: Far Center, 136.
7. Dahl R.A. (2021, February 11). *Democracy*. Retrieved from britannica.com: https://www.britannica.com/ topic/ democracy
8. Editors, H. (2019, June 10). *HISTORY*. Retrieved from https://www.history.com/topics/ancient-history/ marcus-tullius-cicero
9. Kelly, P. (2007). *Locke's Second Treatise of Government.* London: Continuum Publishing.
10. Platon. (n.d.). *Book Six of The Republic*.
11. Stefanovska. (2015). The Legacy Of Magna Carta And The Rule Of Law In The Republic Of Macedonia. *SEEU Review*, 198.
12. Stefanovska, V. (2015). The Legacy Of Magna Carta And The Rule Of Law In The Republic Of Macedonia. *SEEU Review*, 201.
13. White, J.B. (2003). State Feminism, Modernization, and the Turkish Republican Woman. *NWSA Journal*, 145-159.
14. Winroth, A. (2014). *The Age of the Vikings.* Princeton University Press. Winroth, A. (2014). *The Age of the Vikings.* Princeton University Press

Rəyçi: dos. Ş.Əliyev

Göndərilib: 22.02.2021 Qəbul edilib: 25.02.2021

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR

Çapa imzalanmışdır: 09.03.2021
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 17,75
Sifariş: 353

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru